

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

**TASAVVUFÎ TEFSİRLERİN AHKÂM AYETLERİNE
YAKLAŞIMI (SÜLEMÎ'NİN HAKAİKU'T-TEFSİRİ
BAĞLAMINDA)**

**Hazırlayan
Yavuz TUĞBERK**

**Danışman
Doç. Dr. Mustafa KARAGÖZ**

Yüksek Lisans Tezi

**Haziran 2014
KAYSERİ**

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

**TASAVVUFÎ TEFSİRLERİN AHKÂM AYETLERİNE
YAKLAŞIMI (SÜLEMÎ'NİN HAKAİKU'T-TEFSİRİ
BAĞLAMINDA)**

(Yüksek Lisans Tezi)

**Hazırlayan
Yavuz TUĞBERK**

**Danışman
Doç. Dr. Mustafa KARAGÖZ**

**Haziran 2014
KAYSERİ**

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Yavuz TUĞBERK

YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI

“Tasavvufî Tefsirlerin Ahkâm Ayetlerine Yaklaşımı (Sülemî’nin *Hakâiku’t-Tefsiri Bağlamında*)” adlı tez çalışması Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi’ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Yavuz TUĞBERK

Danışman

Doç. Dr. M. Mustafa KARAGÖZ

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. Temel YEŞİLYURT y.

Muhammed AKOĞLU

Doç. Dr. Mustafa KARAGÖZ danışmanlığında Yavuz TUĞBERK tarafından hazırlanan “Tasavvufî Tefsirlerin Ahkâm Ayetlerine Yaklaşımı (Sülemî’nin *Hakâiku’t-Tefsiri* Bağlamında)” adlı bu çalışmajürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalında **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

12.06/2014

JÜRİ:

Danışman : Doç. Dr. Mustafa KARAGÖZ

Üye : Doç. Dr. Şahin GÜVEN

Üye : Doç. Dr. Mustafa ÇAKMAKLIOĞLU

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 23/06/2014 tarih ve14...
.....sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Enstitü Müdürü
Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ

ÖNSÖZ

Hakk katında ve müminler nazarında kerim olan Kur'an, tatlı bir su kaynağı gibi asırlardır hayat dağıtmaktadır. Tefsir, fıkıh, kelim, tasavvuf vb. ilim dallarının hepsi bu kaynaktan doğan ve bu asla dayanan sistemlerdir. Bu sistemlerin hiçbirisi birbirine alternatif değil, birbirinin bütünleyicisidir. Dolayısıyla tefsir fıkıhtan, tasavvuf kelimadan bağımsız düşünülemez.

Kur'an çok zengin bir içeriğe sahiptir. Onda fiziki âlemle alakalı ayetler olduğu gibi metafizik âlemle de alakalı ayetler mevcuttur. Kur'an'ı yorumlayanlardan bir kısmı ayetlerin zâhirini öncelerken, bir kısmı da daha çok zâhirin ötesindeki boyutu öncelikleşlerdir.

Tasavvuf bir düşünce, manevi ve deruni bir yaşam tarzıdır. Tasavvufun amacı; nefis terbiyesi ve azami derecede takva ile müminin Allah'la bağının sürekli tutulması ve kalbî hayatın diri tutularak Allah'a yakınlık sağlanmasıdır. Nitekim mutasavvıfların “cihadı, öncelikle nefse karşı yapılacak bir iş olarak görmeleri; sa'yi, Allah'ın dışındaki şeylerden teberri ederek Allah'a koşmak olarak anlamaları; hacca gidecek kişinin önce bânînini hazırlaması gerektiği” vb. düşünceleri bu amaçlara yöneliktir.

Tabakat ve tarih kitapları incelendiğinde mutasavvıfların hayatında göreceğimiz ortak nokta, büyük çoğunluğunun öncelikle temel İslam bilimlerinde (zâhirî ilimlerde) ders verecek seviyede ilim tahsil etmeleri daha sonra tasavvufa yönelmeleridir. Dolayısıyla bir mutasavvıf, ayetle alakalı zâhir anlamı ve hükümleri bilmekte, fakat o ayetin arka planındaki hikmetle, ahlaki esaslarla ve o hükmün hakikatiyle ilgilenmektedir. Mesela bir fakih Maide Suresi'nin 6. ayetinde abdestle alakalı elde edeceği delillere bakarken bir mutasavvıf abdestin hikmeti mahiyetinde olan temizlikle ilgili görüşler belirtmiştir. Bu durum amel-ahlak, hakikat-hikmet bağının kurulması açısından fevkalade önemlidir.

Tefsir tarihi içerisinde Kur'an'ı zâhiriyle değerlendiren rivayet ve dirayet tefsirlerinin yanında onun hakikatini, iç anlamını, hikmetini anlama gayretinden doğan işârî tefsirler de telif edilmiştir. Çalışmamızda inceleyeceğimiz tefsir de işârî tefsirlerin en önemlilerindendir.

Yüzün üzerinde eser telif eden Muhammed İbnü'l-Hüseyin b. Muhammed b. Musa el-Ezdi es-Sülemî'nin (325-412/936-1021) çalışma konusu yapacağımız tefsiri olan *Hakâiku't-Tefsir* IV/X. yüzyılda sade bir dille yazılmıştır. Sülemî bu eserinde 61 farklı ismin görüşleriyle beraber, Bağdat, Irak ve Horasan sûfilerinin ve meçhul kalıpla zikrettiği kişilerin yorumlarını toplamıştır. Tefsirde bütün sûrelere yer verilmiş, fakat bütün ayetlerin tefsiri yapılmamıştır. Tefsirde ayetin ayetle, hadisle, şiirle ve az da olsa tasavvufî hikayelerle açıklandığı görülür.

Bu çalışmamızda işari tefsirin ilklerinden olan bir tefsirde ahkâm ayeti olarak kabul edilen ayetlerin tefsirine yer verilip verilmediğini, yer verildiyse bunun ne şekilde olduğunu tespit etmeye ve değerlendirmeye çalışacağız.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; Sülemî'nin hayatı, *Hakâiku't-Tefsir*'i, işarî tefsirin tanımı ve özellikleri, işarî tefsirle ilgili zâhir, bâtın, te'vil, zâhirî-bâtınî mânâ, zâhirî-bâtınî ilim kavramları, tefsirimizin rivayet ve dirayet tasnifi yönünden değerlendirilmesini ele aldık.

İkinci bölümde ise hüküm kelimesi ve ahkâm ayetleri hakkında genel bilgi verdikten sonra, önemli ahkâm tefsirlerini zikrederek çalışma konusu olan tefsirde ele aldığımız ayetlerde geçen bazı tasavvufî kavramları inceledik.

Üçüncü bölümde ise tezimizin asıl amacı olan Sülemî'nin işarî tefsirinde yer verdiği hüküm ayetlerini tespit edip ve yorumlamaya ve bu hükümlerle alakalı yeni bir içtihat kapısının açılıp açılmadığını değerlendirmeye gayret gösterdik. Bu amaca yönelik olarak son bölümde 8 ibadet, 3 muamelat, 8 ahlak ve bunların dışında kalan 12 ahkâm ayetini ele aldık.

Hakâiku't-Tefsir'le alakalı yaptığımız bu çalışmada Sülemî'nin büyük bir ilim adamı ve mutasavvıf olduğunu ve onun hakkında yapılan eleştirilerin büyük kısmının hakikatı yansıtmadığını gördük. Bir yönüyle incelediğimiz bu tefsirin daha birçok inceleme alanı içerdiğini müşahade ettik. Çalışmamızın konumuzla alakalı olarak daha sonra yapılacak olan çalışmalara katkı sağlayacağını ümit ediyoruz.

Çalışmamızda metin tercümelerindeki tashihi ve yapıcı yönlendirmeleri sebebiyle sayın Doç. Dr. Mustafa KARAGÖZ'e, olumlu eleştirileri sebebiyle sayın Doç. Dr. Şahin

GÜVEN'e, tasavvufla ilgili literatür ve mutasavvıfların hadis rivayeti konusundaki eserleri teminde yardımcı olan Doç. Dr. Mustafa ÇAKMAKLIOĞLU'na, eğitim süreci boyunca sabır ve desteğini eksik etmeyen sevgili eşime teşekkürü bir borç bilirim.

Yavuz TUĞBERK

Haziran 2014, KAYSERİ

**TASAVVUFÎ TEFSİRLERİN AHKÂM AYETLERİNE YAKLAŞIMI
(SÜLEMÎ'NİN HAKÂİKU'T-TEFSİRİ BAĞLAMINDA)**

Yavuz TUĞBERK

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2014

Danışman: Doç. Dr. M. Mustafa KARAGÖZ

ÖZET

Tefsir, Temel İslam Bilimleri içerisinde dinin temel kaynağı olan Kur'an'ı inceleme alanı edinmesinden dolayı önemli bir yere sahiptir. İşârî tefsir de rûhî tecrübeye ve ilhâmî işâretlere dayanması nedeniyle tefsir çeşitleri içerisinde önem kazanmıştır.

Üçüncü ve dördüncü hicrî asırlar tasavvufun önde gelen isimlerinin yetiştiği ve tasavvufun ilk eserlerinin verildiği bir zaman dilimidir. Sülemî de dördüncü hicrî asırda Horasan bölgesinin Nişabur şehrinde yetişmiş bir âlim ve sûfî şeyhidir. Uzun seneler hadislerle meşgul olan Sülemî'nin hadis, tarih, tabakat ve tasavvuf alanlarındaki eserlerinin yanında *Hakâiku't-Tefsir* adında bir tefsiri de vardır. *Hakâiku't-Tefsir*, müfessirin ayetlerin hakikatini anlamak amacıyla yazdığı, kendinden önceki ve zamanındaki sûfî görüşleri bir araya getirdiği eseridir.

Sülemî'nin "*Hakâiku't-Tefsir* adlı eseri örneğinde tasavvufî tefsirlerin ahkâm ayetlerine yaklaşımının" ele alındığı çalışmamız giriş, üç bölüm, sonuç ve kaynakçadan oluşmaktadır. Birinci bölümde, Sülemî ve onun *Hakâiku't-Tefsir* adlı tasavvufî tefsiri ele alınmıştır. Bu çerçevede ilk olarak Sülemî'nin hayatı, eserleri ve *Hakâiku't-Tefsir* hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra tasavvufî/işârî tefsir tanıtılmıştır.

İkinci bölümde ahkâm ayetleriyle ilgili teorik bilgiler verilmiş ve bazı kavramlar açıklanmıştır.

Üçüncü bölümde Sülemî'nin ahkâm ayetlerine yaklaşımı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede Sülemî'nin tefsirinde yer verdiği ibadet, muamelat, ahlak ve bunların dışında kalan diğer bazı ahkâm ayetlerinin hangi hükümler içerdiği üzerinde kısaca

durulduktan sonra *Hakâiku't-Tefsir*'de bu ayetlerin nasıl yorumlandığı belirlenerek değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İşârî tefsir, Ahkâm Ayetleri, Sülemî, *Hakâiku't-Tefsir*.

APPROACH TO THE AHKÂM VERSES OF SUFİ TAFSİR (IN THE CONTEXT OF SÜLEMÎ'S HAKÂİKU'T-TAFSİR)

Yavuz TUĞBERK

University of Erciyes, Institute of Social Sciences

M. A. Thesis, June 2014

Supervisor: Doç. Dr. Mustafa KARAGÖZ

ABSTRACT

Tafsir has an important place because of is obtained to study area of Qur'an which is the main source of religion in Basic Islamic Sciences. İşârî tafsir has also gained importance within the kinds of tafsir due to is based on the spiritual experience and inspirational signs.

The third and fourth centuries of Hijra is a time period which grown the leading names of Sufism and is given first Sufism works. Sülemî is a scholar and Sufî shaykh who grown in Nisabur city of Khorasan region in the fourth century of the Hijra. Sülemî engaged of hadith for a long time has also a tafsir called “*Hakâiku't-Tafsir*” as well as hadith, history and Sufi works.

Hakâiku't-Tafsir is the work of the exegete he wrote in order to understand the truth of the verses and gather the Sufi exegete before him and during his own time.

This thesis which is entitled “Approach to the Ahkâm Verses of Sufî Tafsirs (in the Context of Sülemî's *Hakâiku't-Tafsir*” consists of an introduction, three main chapters, a conclusion and a bibliography.

In the first chapter we dealt with Sülemî and his work *Hakâiku't-Tafsir*. In this framework firstly, some information about Sülemî's life, his works and *Hakâiku't-Tafsir* is presented. And then the sûfî tafsir is introduced.

In this second chapter we informed about ahkâm verses. And also some consepts are explained in this chapter.

In the third chapter we tried to identify approach of Sülemî to the ahkâm verses. In this framework firstly we dwelled upon ahkâm verses which Sülemî give place to them. Then we tried to determine and evaluation how these verses is interpreted.

Key Words: İşârî Tafsir, Ahkâm Verses, Sülemî, *Hakâiku't-Tafsir*.

İÇİNDEKİLER

TASAVVUFÎ TEFSİRLERİN AHKÂM AYETLERİNE YAKLAŞIMI (SÜLEMÎ’NİN *HAKÂİKU’T-TEFSİRİ* BAĞLAMINDA)

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI	ii
KABUL ONAY	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET.....	vii
ABSTRACT	ix
İÇİNDEKİLER	xi
KISALTMALAR	xv
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu.....	1
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	1
3. Araştırmanın Yöntemi	2

BİRİNCİ BÖLÜM

SÜLEMÎ VE TASAVVUFÎ TEFSİRİ “HAKÂİKU’T-TEFSİR”

1. SÜLEMÎ	4
1.1. Yaşadığı Dönem (Hicrî Dördüncü, Mîlâdî Onuncu Asrın Genel Özellikleri)	4
1.2. Doğup Yetiştği Bölge ve Şehir (Horasan ve Nişabur)	6
1.3. Hayatı	8
1.4. İlmî Kişiliği.....	11
1.4.1. <i>Hakâiku’t-Tefsiri</i> sûfîler için telif etmesi.....	12
1.4.2. Sûfîler için hadis uydurması ve sika olmaması	12
1.4.3. Tefsirini uydurma rivayetlerle doldurması	13
1.5. Eserleri	15

1.6. <i>Hakâiku't-Tefsir</i> Adlı Tefsiri	16
1.7. <i>Hakâiku't-Tefsir</i> 'in Rivayet ve Dirayet Tefsiri Tasnifinden Hangisine Dahil Olacağının Değerlendirilmesi	25
2. TASAVVUFÎ/İŞARÎ TEFSİR.....	26
2.1. İşarî Tefsirin Tanımı ve Özellikleri.....	26
2.2. İşarî Tefsirle İlgili Bazı Kavramlar	29
2.2.1. Zâhir.....	29
2.2.2. Bâtın	30
2.2.3. Te'vil	30
2.2.4. Zâhirî ve Bâtınî Mânâ	31
2.2.5. Zâhirî ve Bâtınî İlim	32

İKİNCİ BÖLÜM

AHKÂM AYETLERİ HAKKINDA KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. HÜKÜM KELİMESİNİN İFADE ETTİĞİ ANLAM	35
1.1. Ahkâm Ayetleri	36
1.2. Hicrî İkinci Asırdan Günümüze Önemli Ahkâm Tefsirleri	38
2. HAKÂİKU'T-TEFSİRDE YER ALAN AHKÂM AYETLERİNDE GEÇEN BAZI KAVRAMLAR	39
2.1. Atâ (عطا).....	39
2.2. Havâtır (خواطر).....	40
2.3. İnâbe (انابة).....	41
2.4. Îsar (ايثار).....	41
2.5. İstiğnâ (استغناء)	42
2.6. Sır (سر).....	43

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SÜLEMÎ'NİN AHKÂM AYETLERİNE YAKLAŞIMI

1. AMELÎ HÜKÜMLER (İBÂDÂT VE MUÂMELÂT)	46
--	----

1.1. İBADETLE İLGİLİ HÜKÜMLER.....	46
1.1.1. Namazda Kâbe'ye Yönelme.....	46
1.1.2. Sa'y Yapmak.....	50
1.1.3. Ramazan Ayı ve Oruç.....	53
1.1.4. Hac.....	55
1.1.5. Sarhoşken Namaza Yaklaşmamak.....	57
1.1.6. Abdest	59
1.1.7. Zekat Verilecek Kimseler.....	61
1.1.8. Cuma Namazı.....	64
1.2. MUAMELÂTLA İLGİLİ HÜKÜMLER.....	66
1.2.1. Miras Taksiminde Mirasçı Olmayan Hısımları, Fakir ve Yoksulları da Gözetmek.....	66
1.2.2. Kadınların Nüşuzu.....	68
1.2.3. Celde Cezasına Şahitlik.....	70
2. AHLÂKÎ HÜKÜMLER	72
2.1. Yetimlerin Malını Korumak	72
2.2. Emanetin Ehline Verilmesi.....	75
2.3. Allah'a, Rasulu'ne ve Ulu'l-Emre İtaat	77
2.4. Allah'ın Adalet ve İhsanı Emretmesi.....	79
2.5. Ana-Babaya Tevazuyla Muamele Etmek.....	81
2.6. Gözleri Haramdan Sakınmak ve Ziynetin Açığa Çıkarılmaması	83
2.7. Fâsık Kişinin Getireceği Haberi Araştırmak.....	85
2.8. Zannın Çoğundan Uzak Durmak	87
3. DİĞER HÜKÜMLER.....	88
3.1. Kur'an'ı Dinlemek	89
3.2. Düşmanlara Karşı Gücün Yettiği Kadar Kuvvet Hazırlamak	90
3.3. Mescidleri İmar	92
3.4. Müşriklerin Necis Oluşu	94
3.5. Cihat	96

3.6. Kafir ve Mûnafıklara Karşı Cihat.....	97
3.7. Müminlerin Hepsinin Savaşa Gitmeme Durumu	100
3. 8. Hakka Davette Metot	101
3. 9. Büyükbaş Hayvanların Allah'ın Nişanelerinden Oluşu	101
3.10. Rasulullah'a Salât ve Selam Getirmek	105
3.11. Müminlerden İki Zümrenin Savaşması Hali	106
3.12. Mushafa Dokunmak	107
SONUÇ.....	109
KAYNAKÇA	112
ÖZGEÇMİŞ.....	125

KISALTMALAR

a. s.	: Aleyhisselam
AÜBE	: Ankara Üniversitesi Basım Evi
AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
DEÜİF	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DKS	: Dini Kavramlar Sözlüğü
h.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazreti
İSAM	: İslami Araştırmalar Merkezi
K. K.	: Kur'an'ı Kerim
krş.	: Karşılaştı
m.	: Miladi
Mat.	: Matbaası
md.	: Madde
MÜİF	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
neş.	: Neşriyat
nşr.	: Neşreden
r. a.	: Rahmetullahi aleyh
r. anh	: Radıyallahu Anh
r. anhüm	: Radıyallahuanhüm
s.	: Sayfa
Sas.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem

SÜİF	: Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Ter.	: Tercüme eden
Thk.	: Tahkik eden
Trs.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
Yay.	: Yayınları, yayıncılık
Yaz.	: Yazan

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

Çalışmamızda Sülemî'nin *Hakâiku't-Tefsir*'i özelinde tasavvufi/işârî bir tefsirde hüküm ayeti olarak kabul edilen ayetlere ne kadar ve hangi bağlamda yer verildiğini tespit edip yorumlamayı konu edindik. Bu çerçevede Sülemî ve hayatı hakkında, Sülemî'nin hadisçiliği ve tefsiri konusunda yöneltlen eleştirilerin değerlendirilmesi, işârî tefsirin özellikleri, işari tefsirle ilgili ve tefsirimizde geçen hüküm ayetlerinde yer alan bazı tasavvufî kavramlar, hüküm kelimesi ve ifade ettiği anlam konuları çalışmamızda ele aldığımız diğer hususlardır.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

İslam ilim tarihi boyunca fakihler ve mutasavvıfların birbirlerine ithamlarını görürüz. Fakihler mutasavvıfları sarîh dini hakikatleri ve Kur'an'ın zâhirini, bâtını yorumlara mahkum etmekle; mutasavvıflar da fakihleri dini ruhsuzlaştırmak ve hikmetten uzaklaştırarak içini boşaltmakla itham edegelmişlerdir.

Dini; amelî anlamda teferruatıyla yaşamaya çalışan mutasavvıfların şer'î ahkâmdan bağımsız hareket etmeleri düşünülemez. Nitekim çalışmamızın birinci bölümünde de değinileceği üzere Sülemî zâhirî ve bâtını ilmin birbirini tamamladığını, şeriatın takip etmediği hakikatın küfür olduğunu söylemiştir. Fakat mutasavvıfların maddeden çok mânâyâ, ahkâmdan çok hikmete, kalıptan çok kalbe ve irade eğitimine öncelik verdiği unutulmamalıdır. Bu sebeple eserlerinde ve yaptıkları yorumlarda fikhî meselelerde yeni bir hüküm koymamışlar, bu ayetlere hakikat, hikmet ve ahlak açısından bakmışlardır. Bu çerçevede tezimizde tasavvufi/işârî bir tefsirde hüküm ayetlerine ne ölçüde ve ne şekilde yer verildiğini, amel-ahlak-hikmet ilişkisinin nasıl kurulduğunu ortaya koymaya amaçladık.

Müfessirimizle ilgili çalışmalarında Süleyman Ateş hocamız Sülemî'yi ve eserlerini çok yönlü olarak incelemiştir. Biz de çalışmamızda sayın Süleyman Ateş'in konumuzla alakalı eserlerinden çokça istifade ettik. Fakat *Hakâiku't-Tefsir*'deki ahkâm ayetlerinin ne kadar olduğu, nasıl ve hangi bağlamda yer aldığı, bu görüşlerin kimlerden alındığı, ayetlerin tefsiri mahiyetinde geçen hadislerin sıhhat derecesi, görüşleri desteklemek için ne kadar şiiire yer verildiği daha önce incelenmemiştir. Çalışmamızın ilgili bölümlerinde yer vereceğimiz bu tespitlerimize aldığımız tefsirle alakalı yapılan çalışmalarda bir eksiği tamamlayıcı mahiyettedir.

3. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmamızda yerine göre ve değişen oranlarda tasvir edici, bilgi verici, tanımlayıcı, yorumlayıcı ve sentezleyici bir yöntem izlemeye çalıştık.

Hakâiku't-Tefsir'in 2001 yılında çıkan iki ciltlik Beyrut baskısının esas alındığı çalışmamızda öncelikle müfessirimiz ve eseri, tabakat ve tefsir tarihi eserleri esas alınarak tanıtılmaya çalışılacaktır. Ahkâm ayetleri içerisinde geçen tasavvufî terimler semantik bir tahlile gitmeden, tefsirdeki ifadeleri daha iyi anlamaya yetecek kadar tanımlanacaktır. Bu kavramların sıralanışında alfabetik dizin esas alınacak, kavramların tefsirimizde sadece ele aldığımız ayetlerdeki bağlamı nazara alınacaktır.

Müfessirimiz tefsirinde ayetin bütününe değil, bazen ayetin bir parçasının bazen de ayetteki bir kelimenin tefsirine yer vermektedir. Tezimizde ise ayetin uzun olmaması durumunda Arapça metninin tamamı, aksi durumda ise mânâ tamamlanıyorsa sadece metne esas olacak bölümü verilecektir. Ayetlere verilecek anlam olarak ise tefsire esas olacak kısmı, bazen de anlam bütünlüğü sebebiyle mananın tamamı verilecektir. Ayetlere anlam verirken dili ve üslubu kullanmadaki becerisi, ayetlerin anlamının daha anlaşılır olması ve güncelliği sebebiyle Mustafa Öztürk hocamızın 2011'de Düşün Yayıncılık'tan çıkan *Kur'an'ı Kerim Meali* esas alınacaktır.

Sülemî'nin ahkâm ayetlerine yaklaşımının incelendiği üçüncü bölümü; ameli hükümler, ahlaki hükümler ve diğer hükümler şeklinde üç kategoride ele aldık. Amelî ibadetler kısmını da ibadet ve muamelatla ilgili hükümler olmak üzere ikiye ayırdık. Ayrıca her başlık altında ayetleri Mushaf tertibine göre sıraladık.

Ayetin ele alınışı olarak giriş cümlelerinin ardından ayetin içerdığı ve bağlantılı olan ahkâm verilecek, tasavvufî tefsirlerde ayetle alakalı bir yorum varsa bu nakledilecek ve son olarak müfessirimizin görüşleri zikredilip ve değerlendirilecektir. Söz konusu ayet hakkında ayrıntılı bilgi edinmek isteyenler ise dipnotlardaki eserlere yönlendirilecektir.

Tezimizde konumuzla alakalı yapılan çalışmalardan, tefsir, fıkıh ve hadis usulü kitaplarından, fıkıh ve hadis külliyatlarından, sözlüklerden, tasavvufî/işârî ve ahkâm tefsirlerinden, ansiklopedilerden istifade edilecektir.

Son olarak bir hususu belirtmekte fayda mülâhaza ediyoruz. Sülemî *Hakaiku't-Tefsir*'i yazdıktan sonra, onu tamamlayan, fakat ayrı olmasını arzu ettiği *Ziyâdâtü Hakaiku't-Tefsir* adıyla bir eser daha telif etmiştir. Biz gerek çalışmamızın *Hakaiku't-Tefsir*'le sınırlı olması gerekse Sülemî'nin *Ziyâdat*'ı müstakil bir eser olmasını arzu etmesi nedeniyle bu eseri çalışmamızın kapsamı dışında tuttuk. Bununla birlikte *Ziyâdat*'ın da üzerinde çalışılmaya değer bir eser olduğunu düşünüyoruz.

BİRİNCİ BÖLÜM

SÜLEMÎ VE TASAVVUFÎ TEFSİRİ “HAKÂİKU’T-TEFSİR”

1. SÜLEMÎ

1.1. Yaşadığı Dönem (Hicrî Dördüncü, Mîlâdî Onuncu Asrın Genel Özellikleri)

Her insan, yaşadığı çağın çocuğudur. İçinde bulunduğumuz zaman ve yaşadığımız ortam tefekkür ve aksiyonumuzu şekillendiren en önemli etkidir. Bu sebeple özellikle ilim ve düşünce alanında iz bırakan öncü kişilerin tercih ettikleri yaşam tarzları, yazdıkları eserler, söyledikleri sözler vb. hususların hepsinde ortamın getirdiklerinin ve zamanın ihtiyaçlarının etkisi vardır. Sülemî’nin hayat serüveninde de içinde bulunduğu zaman ve ortamın etkisi görülmektedir.

Müfessirimiz Sülemî, hicrî dördüncü (325-412), mîlâdî onuncu (936-1021) yüzyılda siyaset ve düşünce bakımından bölünmelerin olduğu bir asırda yaşamıştır. Abbasilerin son zamanlarına denk düşen bu dönemde siyasi, iktisadî, dînî sebeplere dayanan birçok isyan yaşanmaktadır. Emevîler, Şiiiler, İsmailîler, Karmatîler, Zenc adıyla bilinen siyahî köleler gibi birçok grup hilafeti zayıflatmış ve halifenin nüfuzunu Bağdat ve çevresiyle sınırlı hale getirmiştir.¹

Sülemî’nin yaşamış olduğu dönemde Abbâsiler’de Halife Râdî (m. 934 senesinde halife olmuştur) tarafından kendilerine çok geniş yetkiler verilen “emiru’l-ümerâlık” başlamıştır. Emiru’l-ümerâlar² adeta ikinci bir halife gibi hareket etmişlerdir. İdare

¹ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsiler”, *DİA*, TDV Yay. , İstanbul 1988, I, 35, 36.

² Bazı İslam devletlerinde çeşitli idari yetkilere sahip kumandanlara verilen ünvandır. Bir müessese olarak ilk defa Halife Râdî tarafından kurulan emiru’l-ümerâlık bir müddet sonra devlet adamları arasında bir rekabet ve mücadele unsuru olmuştur. Hakkı Dursun Yıldız, “Emiru’l-Ümerâ”, *DİA*, TDV Yay. , İstanbul 1995, XI, 158, 159.

bakımından Bağdat'ta böyle bir ortam varken, Doğu'da Şii Büveyhi'ler Batı'ya doğru ilerlemeye başladı ve (m. 945'de) Bağdat'ı işgal ettiler. Bir asırdan fazla süren Büveyhi işgali neticesinde Abbâsi halifeleri sadece dini bir lider olarak kaldılar. Kuzey Afrika'da ise Fâtımiler (m. 969'da) Kâhire'yi işgal ederek Abbâsi hilafetine karşı halifeliklerini ilan ettiler.³

Ekonomik hayat, bu devirde yaşanan kargaşa ve hâkimiyet kurma çabaları sebebiyle oldukça kötü bir durumdaydı. Bağdat'ta bile büyük kıtlık ve sıkıntı baş göstermişti.⁴ Fakat müfessirimiz bu sıkıntıdan etkilenmemiş olsa gerektir. Çünkü annesinin babası olan İsmail b. Nüceyd (ö. 366/976) kendisine büyük bir miras bırakmıştı.⁵

Bu dönemde Endülüs'te ise Emevî dönemini başlatan ve Endülüs Emevîlerine en parlak dönemini yaşatan III. Abdurrahman (Mîlâdî 912 yılında tahta geçmiş, 961'de vefat etmiştir) devri yaşanıyordu. Kurtuba medresesinin en meşhur ilim merkezi haline geldiği dönem de yine Sülemî'nin yaşadığı dönemdir.⁶

Hilafet otoritesinin zayıflaması neticesinde meydana gelen bölünme ve çalkantılar, İslam dünyasındaki fikir cereyanlarını durdurmamış, aksine bu ayrılış, fikrî seviyenin eşi görülmemiş bir şekilde yükselmesinin adeta müjdecisi olmuştur. Nitekim her müslüman, İslam âleminin neresine istese gidebilirdi. Maverâünnehir, Horasan, Fars ve Irak'taki hocalardan ilim öğrenilebileceği gibi; Mısır, Şam, Mağrip ve Endülüs'te de ilim öğrenilebilirdi.⁷

Hicri üçüncü ve dördüncü asırlar birçok mezhebin zuhur ettiği bir zaman aralığıdır. Bâtınlık ve Karmatilik gibi marjinal akımların, Maturîdilik ve Eş'arîlik gibi sünni kelam mezheplerinin, Hanefilik, Malikîlik, Şafîlik ve Hanbelîlik gibi amelî mezheplerin ve önemli felsefî akımların hepsi aynı zaman aralığında ortaya çıkmıştır. Yine Şia'nın belli ölçüde teşkilatlanması da bu döneme rastlamaktadır.⁸

³ Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yay. , İstanbul 1988, III, 325-328.

⁴ Ahmet Emin, *Zuhru'l-İslam*, Kâhire 1966, II, 7, 8.

⁵ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, DİB Yay. , Ankara 1988, s. 22.

⁶ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, IV, 308.

⁷ Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, Sönmez Neş. , İstanbul 1969, s. 32.

⁸ H. Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neş. , İstanbul 1997, s. 109-111.

Sülemî'nin yaşadığı dönem tasavvuf tarihi bakımından tasavvuf dönemidir.⁹ Hicrî III. ve IV. asırlar, tasavvuf disiplininde büyük sûfilerin yetiştiği ve eserlerin yazıldığı bir zaman aralığıdır. Bunlardan en önemlileri olarak şu isim ve eserlerini sayabiliriz; Haris el-Muhâsibî (ö. 243/857) *er-Riâye li Hukukillah*, Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (ö. 283/896) *et-Tefsir*, Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 298/911) *Resâil*, Hallac-ı Mansur (ö. 309/922) *Kitabu't-Tavâsin*, Hâkim et-Tirmizî (ö. 320/932) *Hatmu'l-Velâye*.¹⁰ Müfessirimizin tasavvuf düşüncesinin şekillenmesinde bu isim ve eserlerin etkileri görülmektedir.

1.2. Doğup Yetiştği Bölge ve Şehir (Horasan ve Nişabur)

İslam tarihinde ilim ve kültür hayatının oldukça canlı olduğu, birçok önemli şahsiyetin yetiştiği ve eserlerin yazıldığı bölgeler vardır. Bunlardan biri de şüphesiz Horasan'dır. Horasan İslam ve tasavvuf tarihi açısından çok önemli bir merkezdir.

Horasan; Sâsânî devletinin doğu sınırını, Türk devletlerinin de güney veya batı sınırını oluşturmaktaydı. Kesin sınırlarından bahsetmek hayli zor olmakla birlikte, Ceyhun Irmağı'nın iki tarafı arasındaki tabii sınırı teşkil ettiği söylenebilir.¹¹ Genellikle Bağdat'ın doğusunda kalan beldeler idârî bakımdan Horasan valisine bağlandığı için Mâverâünnehir'i de içine alan geniş bir coğrafya Horasan'dan sayılmıştır.¹²

Horasan, İslam hilafetinde önemli bir merkezdi. Ona bitişik olan birçok emirlik de Horasan valisine tabiydi. Horasan Hz. Osman (r. anh) zamanında İslam ülkesine katılmıştır. En meşhur şehirleri: Herat, Merv, Belh ve Nişabur'dur.¹³ Sülemî'nin mensup olduğu Ezd kabilesi Horasan bölgesinde güçlü ve etkin bir konumdaydı. Nitekim Horasan'daki Emevi hilafeti sırasında Ezdlilerin Horasan'ı Emevi

⁹ Tasavvuf Dönemi: Hicrî ikinci asrın sonundan tarikatların ortaya çıktığı devre kadar olan üç-üç buçuk asırlık bir dönemdir. Bkz. Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 82.

¹⁰ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergah Yay., İstanbul 1985, s. 181-188.

¹¹ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1990, s. 67.

¹² Yakut b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, Beyrut 1375/1956, II, 351; Ayrıca bkz. İmadeddin İsmail b. Ali Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Buldan*, Thk. M. Reinaud, Beyrut trs., s. 441; Sebahattin Samur, "İslam Coğrafyacılarına Göre Horasan; Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu", *Bilimname*, Sayı: 9, Kayseri 2005/3, s. 89-104.

¹³ Zekerîya b. Muhammed b. Mahmut el-Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut 1389/1969, s. 361, 362.

aleyhtarlarının merkezi haline getirmesi ve hilafetin hakimiyetini zayıflatması bunun delilidir.¹⁴

“Horasan’da Sülemî’nin yaşadığı dönemde m. 9. ve 10. asırlarda Hâricîlik, Şiilik, Zeydiyye-İsmailiyye ve Mûtezile anlayışları vardı. Bölgede kıraat ve tefsir çalışmaları da mevcuttu. Bölge tasavvuf tarihi açısından da önemliydi. Nitekim 9. yy.’dan itibaren İslam dünyasında ortaya çıkan tasavvufî akımların en önemlileri el-Muhâsibî’nin (ö. 243/857) temsil ettiği Bağdat ekolü ile el-Kassar’ın (ö. 271/884) temsil ettiği Nişabur (Horasan) ekolüydü. Birincisinde daha ziyade tevhit ve marifet, ikincisinde de melâmet ve fütüvvet konuları üzerinde duruldu. Horasan (Melâmiyye) ekolünün önde gelen isimleri Ebû Nasr es-Serrac et-Tûsi (ö. 378/988), onun öğrencisi Sülemî (ö. 412/1021) ve onun öğrencisi Kuşeyrî’dir (ö. 465/1072). Sülemî ve Kuşeyrî’nin bu ekolün görüşlerine eserlerinde yer vermeleri Melamiyye¹⁵ anlayışına geçerlilik kazandırmıştır.”¹⁶

Ayrıca tasavvufun doğuşunu hazırlayan İbrahim b. Ethem (ö. 162/779), Şakik-i Belhî (ö. 174/790), Bayezid-i Bistâmî (ö. 234/874), Haris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896), Hâkim et-Tirmizî (ö. 320/932), Hüseyin b. Mansur el-Hallac (ö. 309/922) hep Horasanlı sûfilerdir. Sülemî işte böyle zengin bir tasavvufî ortamdayaşamıştır.¹⁷

Burada müfessirimiz Sülemî’nin doğduğu, ilk eğitimini aldığı ve Sülemî soyunun önemli bir mevkiye sahip olduğu yer olması sebebiyle Nişabur hakkında kısa bir bilgi vermemiz yerinde olacaktır. Zira şehirlerin özellikle ilim adamlarının yetişmesinde, onların şekillenmesinde yadsınamaz bir rolü vardır. Bu bağlamda Sülemî şayet başka

¹⁴ Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 33.

¹⁵ Melâmiyye, 9. yy’da Horasan bölgesinde dini daha derin ve içten yaşama arzusunda olan zahitlerin oluşturduğu tasavvuf akımı ve tarikatıdır. Kurucusu olarak Hamdan el-Kassar (271/884) gösterilir. Bu isme nisbetle Melâmilik Kassaniyye ismiyle de anılmıştır. Sülemî’nin *Risale’ü’l-Melâmiyye*’si ilk dönem Melâmilikleri hakkında bilgi veren bir eserdir. Bu eserde Sülemî sûfî ile Melâmilikleri ayırmış, sûfîleri Hz. Musa’ya Melâmilikleri de Hz. Peygamber’e benzetmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Nihat Azamet, “Melâmet”, *DİA*, TDV Yay. , Ankara 2004 XXIX, 25-34; Ali Bolat, “Melâmeti Sûfilîğin Ahlak Anlayışı”, *19 Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 16, Samsun 2003; Abdülkâki Gölpınarlı, *Melâmilik ve Melâmiler*, Gri Yay. , İstanbul 1992; Hucviri, *Keşfu’l-Mahcub (Hakikat Bilgisi)*, Ter. Süleyman Uludağ, Dergah Yay. , İstanbul 1982, s. 143-153.

¹⁶ Osman Çetin, “Horasan”, *DİA*, TDV Yay. , İstanbul 1998, XVIII, 234-240.

¹⁷ Horasan’ın İslam ve tasavvuf tarihine etkisi konusunda bkz. Himmet Konur, “Horasan’ın İslam ve Tasavvuf Tarihine Etkisi (H. I-V. Asırlar)”, *DEÜİF Dergisi*, Sayı: XXI, İzmir 2005.

bir coğrafyada, başka bir şehirde doğup yetişseydi muhtemelen o, İmam Sülemî olmayacaktı denilebilir.

Nişabur, Horasan şehirlerinin en önemlisi ve Ortaçağda İran'ın önemli beldelerinden biridir. Nişabur'un gelişip parlaması Tâhirîler'in (821-875) bu şehri kendilerine başkent yapmalarından sonra olmuştur.¹⁸ Şehir bu dönemde ilim ve edebiyatın yanında canlı bir ticaret merkezi olmuştur. Sülemî'nin yaşadığı dönemde bu şehir Sâmânîlerin idaresi altındaydı.

Tâhirîler döneminde Nişabur medeniyetin zirvesine ulaşmış, Horasan valisinin karargâhı olmuştur. Dördüncü asır sonunda Kerrâmiye hareketinin merkezi olan Nişabur aynı zamanda İslam tasavvufunun da önemli merkezlerinden biriydi.¹⁹

“Nişabur'da mîladî X. yüzyılın ortalarından itibaren birçok medrese kurulmuştur. Nitekim Doğu İslam dünyasında kurulan otuzdan fazla medresenin çoğu buradaydı. Mesela Sülemî'nin hadis okuduğu hocası es-Sıbgî (ö. 342/953) tarafından burada bir darüssünne kurulmuştu.”²⁰ Nişabur'da kurulan bu darüssünnenin bölgedeki ilk medrese olduğu söylenir.²¹ Bu kadar çok ilim yuvasının kurulması şehrin dönem itibariyle ne kadar önemli olduğunu ve nasıl bir potansiyel taşıdığını göstermektedir.

Nişabur ilmî hareketliliğin yanı sıra ekonomik açıdan da hareketli bir şehirdi. İbn Havkal'a (ö. 367/988) göre bu şehirde üretilen bez çeşitleri, çok kıymetli pamuklu ve ipek elbiseler üst sınıfların tercih ettiği yüksek bir standarttaydı ve İslam ülkelerine ihraç edilmekteydi.²²

Buraya kadar anlattıklarımızla Sülemî'nin içinde yaşadığı hicrî dördüncü, mîladî onuncu asrı ve doğup yetiştiği bölgenin siyasî, sosyal, ekonomik ve ilmî durumuna sonraki başlıklarda ele alacağımız konuları daha iyi kavramak adına genel hatlarıyla temas ettik.

¹⁸ Ahmet b. İshak b. Cafer b. Vehb b. Vazih el-Ya'kubi, *Kitabu'l-Buldan*, (Ter. Y. Z. Yörükân, Haz. Tahsin Koçyiğit), 1964, s. 329.

¹⁹ Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 33.

²⁰ Osman Gazi Özgüdenli, “Nişabur”, *DİA*, TDV Yay. , İstanbul 2007, XXXII, 149, 150.

²¹ Nebi Bozkurt, “Medrese”, *DİA*, TDV Yay. , Ankara 2003, XXVIII, 323.

²² Ebu'l-Kasım Muhammet b. Havkal en-Nasibi, *Kitabu'l-Mesalik ve'l-Memalik*, (Ter. Y. Z. Yörükân, Haz. Ali Ertuğrul), trs. , s. 141, 142.

1.3. Hayatı

Muhammed İbnü'l-Hüseyin b. Muhammed b. Musa el-Ezdi es-Sülemî 325-412/936-1021 yılları arasında yaşamış, döneminin önde gelen tasavvuf büyüklerindendir. Sülemî, mîlâdi 16 Nisan 936 yılına tekabül eden hicrî 325 senesi Cemaziyel Âhir ayının onuncu gününe rastlayan salı günü doğdu. Bir başka kaynağa göre ise hicrî 330 tarihinde,²³ başka bir görüşe göre de 333 yılında doğmuştur.²⁴ Dolayısıyla Sülemî'nin doğum tarihi hakkında farklı bilgiler verilmektedir.

Sülemî baba tarafından Ezd kabilesine²⁵ mensup olduğu için “el-Ezdî”, anne tarafından Süleym kabilesine²⁶ mensup olduğu için “es-Sülemî” nisbetiyle anılır. Çünkü dedesi, Ebi Amr İsmail b. Büceyr b. Ahmet b. Yusuf es-Sülemî en-Neysaburi'dir (ö. 366/976).²⁷ Her iki kabile de Arap'tır. Dolayısıyla Sülemî hem anne hem de baba tarafından Arap soyundandır.

“Sülemî Arapların âdeti hilafına babasının kabilesine nisbetinden çok annesinin kabilesine nisbetiyle yani Ezdî'den çok Sülemî diye tanınmıştır. Bunun iki sebebi vardır: 1-Sülemî'nin baba tarafı fakir olduğu halde annesinin bağlı bulunduğu Süleym kabilesinin servet, ilim ve fazilet yönünden Nişabur'un ileri gelenlerinden olması, 2-Sülemî'nin babası 340'lı yıllarda vefat edince kendisinin anne tarafından dedesi İsmail b. Nüceyd'in (ö. 366/976) himayesinde büyümesidir. Devamlı sûrette onunla birlikte sohbetlere katılması, gezip dolaşması sebebiyle herkes Sülemî'yi, başka bir çocuğu da olmayan İbn Nüceyd'e nisbet etmiş, bu sebeple de o ‘Sülemî’ ismiyle anılmaya başlamıştı.

²³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi II (Tabakâtü'l-Müfessirin)*, DİB Yay. , Ankara 1973, s. 227.

²⁴ Hafız Şemseddin Muhammed b. Ahmet b. Osman ez-Zehebî, *Tarihu'l-İslam ve Vefayati'l Meşayih ve'l-A'lam*, Thk. Ömer Abdusselam Tedmürî, nşr. Darü'l-Kütübü'l Arabî, Beyrut 1410/1990, XXVIII, 305.

²⁵ Sülemî'nin baba tarafından mensup olduğu Ezd kabilesi, Kahtanilere mensup bir Arap kabilesidir. Özellikle Emevîler ve Abbâsiler döneminde nüfuzları artmıştı. Mesela Emevîler döneminde Mühelleb b. Ebû Sufre, Abbâsiler döneminde Abdulcebbar b. Abdurrahman el- Ezdi Horasan valiliği yapmıştı. Bkz. Hüseyin Algül, “Ezd”, *DİA*, TDV Yay. , İstanbul 1995, XII, 46, 47.

²⁶ Müfessirimizin anne tarafından mensup olduğu Süleym kabilesi, Kays Aylan'a mensup bir Arap kabilesidir. Özellikle Fatîmi halifesi Mustansır Billah (1049 tarihinde halife olmuştu) döneminde Kuzey Afrika'da nüfuz bulmuşlardır. Günümüzde Beni Süleym ve kolları Suudi Arabistan, Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'da varlıklarını sürdürmektedir. Mehmet Azimli, “Süleym”, *DİA*, TDV Yay. , İstanbul 2010, XXXVIII, 55, 56.

²⁷ Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, XVIII, 304-307; Soyu için bkz. Sülemî, *Tabakatu's-Sûfiyye*, Thk. Nureddin Şüreybe, Kâhire 1406/1986, s. 454.

Sülemî'nin künyesi Ebû Abdurrahman'dır. Ebû Abdurrahman'ın babası Hüseyin b. Muhammet b. Musa (ö. 340/951) zâhit, muttakî, devamlı mücâhede eden, muamelât ilimlerine vâkıf bir şeyhti. Annesi de zamanın sûfî âlimlerinden, geniş servet ve şöhret sahibi Ebû Amr İsmail b. Nüceyd'in (ö. 366/976) kızıdır. Değerli bir sûfinin kızı ve zâhit bir sûfinin karısı olan annesi de babası ve kocası gibi kendini zühde vermiş birisidir.”²⁸

Kaynaklar Sülemî'nin çocukluğu hakkında fazla bir şey söylememektedir. Lakin anne ve babasının ilk çocukları olduğu, babasının ancak ileri bir yaşta ona sahip olabildiği anlaşıyor. Babası, Ebû Abdurrahman'ın doğumundan pek ziyade sevindiği için elinde mevcut bütün malını fakirlere dağıtmıştı. Sülemî 8 yaşlarında iken (h. 333) hocası Ebubekir es-Sıbgî'den (ö. 342/953) hadis dersleri almaya, 20-25 yaşlarındayken de kitap telif etmeye başlamıştır. Zehebî (ö. 748/1348) Sülemî'nin tasavvufî konularda 700, hadis alanında da 300 kitap telif ettiğini nakleder.²⁹ Muhtemelen bu sayı Sülemî'nin yazdığı cüzlere veya risalelere delalet etmektedir.

“Sülemî zâhir ilimleri öğrenip icazet ve fetva yetkisine sahip olduktan sonra kendini tasavvufa verdi. Nişabur'da öğrendiklerinin üstünde bilgiler öğrenmek ve hadis derlemek maksadıyla Irak, Rey, Hemedan, Merv ve Hicaz'a seyahatler yaptı. Seyahatlerinde zamanın ilim otoriteleriyle görüşerek, onlardan hadis, tasavvuf ve tarih öğrendi. Yolculukları esnasında dahi ulemâ ile dolaşp teeddüp ve tefeyyüz etmiştir. Sülemî'nin maddi bir sıkıntısının olmaması kendini tamamen ilme vermesine yardım ediyordu.

Sülemî'nin ilk hocası, dedesi olan Ebû Amr İsmail b. Nüceyd'dir (ö. 366/976).³⁰ Sülemî birçok şeyhten feyz almıştır. Fakat onun tasavvufta asıl üstadı Ebu'l-Kasım en-Nasrabâdi (ö. 367/977)'dir.³¹ Nasrabâdi eliyle tasavvuf hırkasını giymiştir. Nasrabâdi de Cüneyd'in (ö. 298/911)³² talebesi olan Şibli'nin (ö. 334/945)³³ mürîdidir. Sülemî

²⁸ Zehebî, *Siyer-i Alamu'n-Nubela*, Thk. Komisyon, Beyrut 1401/1981, XVII, 247.

²⁹ Zehebî, *Siyer*, XVII, 247.

³⁰ İsmail b. Nüceyd, Nişabur'daki melamet anlayışının 3. tabaka şeyhlerinden kabul edilir. Bkz. Yılmaz, *Ana Hatılarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 113.

³¹ Ebu'l Kasım Nasrabâdi hakkında bkz. Feridüddin Attar, *Tezkiretü'l-Evliya*, Ter. Süleyman Uludağ, İlim ve Kültür Yay. , Bursa 1984, s. 815-823.

³² Cüneyt b. Muhammet b. Cüneyt en-Nehavendi el-Bağdâdî (Cüneyd-i Bağdadi): Hicrî 220 senesinde doğmuştur. Sûfî şeyhlerinden ve halkının önderlerindendir. İlminin sağlam, konuşmasının hikmetli olduğu söylenir. Kendisinden az rivayette bulunulmuştur. Hicrî 298 senesinde vefat etmiştir. Bkz.

aynı zamanda Ebû Sehl Muhammet b. Süleyman es-Sulûki'nin (ö. 369/979) yanında da sulûk görmüş, onun elinden de hırka giymiştir.³⁴ Onun hocaları arasında Ebu'l Abbas Esam (ö. 346), Hafız Ebû Ali Neysaburî (ö. 349/960), Ebubekir Sıbgî (ö. 342/953) ve Ebubekir Katî de sayılır.³⁵

Dedesinin ölümü üzerine kendisine üç bin dinar kıymetinde üç sehim, eşya ve tarla gibi büyük bir servet kalan Sülemî bu varlığıyla Nişabur'da bir dergah veya kütüphane yaptırdı. Burası İslam âleminde meşhur olmuştu. Sülemî 412/1021 senesinde vefat ettiğinde bu dergâha defnedildi.³⁶

1.4. İlmî Kişiliği

Sülemî, sûfî şeyhlerinden ve Horasan âlimlerindendir. Nişabur, Merv, Irak, Hemedan ve Hicaz'da hadis yazmış ve kırk seneden fazla hadisle meşgul olmuştur.³⁷ Darekutni (ö. 385/995), Hâkim en-Nişaburi (ö. 405/1014) ve Muhammet b. Ali el-Kaffal'dan (ö. 365/976) hadis ve fıkıh okumuştur.³⁸ Çok yönlü bir âlim olan Sülemî tarih, tabakât, hadis, tasavvuf ve tefsir kitaplarının yanında 100'ü geçkin eser ile birlikte zamanına kadar telif edilmeyen kitapları telif etmiştir.³⁹ Hakikat ve tasavvuf ilimlerine vâkıf bir kimse olan Sülemî yaptığı ilmî seyahatlerde meşâyih tabakalarını, onların sîretlerini, sözlerini, tarihlerini, âdâb ve sohbetlerini yazmıştır.⁴⁰

Sülemî'nin sûfî tabakatı olarak kaleme aldığı *Tabakâtü's-Sûfiyye*'si⁴¹ ile Ebû Nuaym el-İsfehani'nin (ö. 430/1038) *Hilyetü'l-Evliya*'sı⁴² tasavvuf alanında günümüze kadar

Sülemî, Muhammet İbnü'l-Hüseyin b. Muhammet b. Musa el-Ezdi, *Hakâiku't-Tefsir*, Thk. Seyyit İmran, Darü'l-Kütübü'l İlmiyye, Beyrut 2001, I, 24.

³³ Şiblî: Aslen Horasanlıdır, Bağdat'ta yetişmiş ve Cüneyd-i Bağdadi'nin sohbetlerine katılmıştır. İç âlemi zengin, ilim ve hikmet sahibi birisidir. Maliki mezhebindendir. Hicrî 334'de vefat etmiştir. Bkz. İmam Şârânî, *et-Tabakatu'l-Kübra (Veliler Ansiklopedisi)*, Ter. Abdulkadir Akçiçek, Erkam Yay. , İstanbul 1986, I, 330, 331.

³⁴ Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, AÜİF Yay. , Ankara 1974, s. 91.

³⁵ Ahmet b. Muhammet el-Edirnevi, *Tabakâtü'l-Müfessirin*, Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, Medine 1997, s. 101, 102.

³⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 22; Sülemî'nin hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Zehebî, *Siyer*, IX, 247; Subki, *Tabakatu's-Şafiiyye*, Kâhire 1323, II, 190; Molla Cami, *Nefahatu'l-Üns min Hadarati'l-Kuds*, Ter. Lamia Çelebi, İstanbul 1993, s. 350-352.

³⁷ Sülemî'nin hadis hocaları hakkında geniş bilgi için bkz. Bilal Saklan, *Hadis Tarihinde Muhaddis Sûfiler*, İnsan Yay. , İstanbul 2012, s. 38-65.

³⁸ Süleyman Uludağ, "Sülemî", *DİA*, TDV Yay. , İstanbul 2010, XXXVIII, 53.

³⁹ Adil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirin*, Müessesetü Nüveyhidu's-Sıgafiyye, Beyrut 1983, s. 519.

⁴⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 23.

⁴¹ Bu eseri Nurettin Şeribe Kahire'de 1953 tarihinde neşretmiştir.

ulaşan ilk tabakat kitaplarıdır. Ebû Nuaym bu eserinde Iraklı ve Horasanlı âlimleri anlatırken *Tabakâtü's-Sûfiyye*'den çokça faydalanmıştır.⁴³ Sülemî Melâmilik açısından da önemlidir. Zira ondan sonra sûfî tabakat kitaplarında sûfilerle birlikte Melâmiler de yer almaya başlamıştır. Melâmilik/Melâmetilik tek cümle içinde “Halk için süslenmeyi, her hal ve davranışta halkın rızasını gözetmeyi terk etmek ve kınayanın kınamasının kişiyi Allah'ın yolundan alıkoymaması” şeklinde tarif edilebilir.⁴⁴

Sülemî bazı âlim ve mutasavvıfların maruz kaldığı eleştirilere maruz kalmıştır. Sülemî'ye yönelik tenkitler genellikle üç noktada toplanır:

1.4.1. *Hakâiku't-Tefsiri* sûfiler için telif etmesi

Sülemî *Hakâiku't-Tefsiri*'i sûfiler için telif etmesi nedeniyle bazı eleştirilere maruz kalmıştır. Oysa belirli bir zümre için eser telif etmek eleştiri konusu olmamalıdır. Zira Temel İslam Bilimleri içerisinde müelliflerin bu amacı güderek yazdığı birçok eser vardır. Günümüzde İslamî ilimlerde kaynak olan eserler Arapçadır ve belli bir millet için ve o alanın erbabının istifade edeceği şekilde yazılmıştır. Fakat bugün farklı alanlarda birçok kişi bu eserlerden istifade etmektedir. Belki de bu yöndeki eleştiriye o dönemle sınırlı bir görüş olarak bakılmalıdır. Bugün sûfî olmayan birçok kişi de bu eserleri okuyup istifade edebiliyor, yeni manalar öğreniyorsa bu eleştirinin itibar edilir bir yönü kalmamış demektir.

1.4.2. Sûfiler için hadis uydurması ve sika olmaması

Sûfiler için hadis uydurduğu ve sika (güvenilir) olmadığı konusunda ise Sülemî'yi ilk itham eden kişi muasır Muhammed b. Yusuf el-Kattan en-Neysaburi'dir.⁴⁵ Öncelikle Sülemî'nin 40 seneden fazla hadisla meşgul olduğu, hadis okutup yazdığını ve hadislerle ilgili eserler telif ettiği unutulmamalıdır. Hadis konusunda bu kadar yetkin bir kişinin hadis uydurmanın ne anlama geleceğini bilmemesi düşünelemez. Fakat ilk dönemlerde yaşayan muhaddis sûfiler hadis rivayet etmekten çok hadis yazmaya bunun da ötesinde İslam'ı fiilen yaşamaya öncelik vermişlerdir. Mesela Cüneyd-i Bağdadi (ö. 298/911)

⁴² Ebû Nuaym el-İsfehani, *Hilyetü'l-Evliya ve Tabakatü'l-Asfiya*, Kahire 1351/1932.

⁴³ Osman Türer, “Hilyetü'l-Evliya”, *DİA*, TDV Yay. , İstanbul 1998, XVIII, 52.

⁴⁴ Sülemî, *Risâletü'l-Melâmiyye*, Haz. Ebu'l-Alâ Afifi, Mecelletü Külliyyeti'l-Âdab, Kahire 1942, s. 71.

⁴⁵ Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirun*, Mektebetü Vehbe, Kâhire 1995, II, 368.

şöyle demiştir: “Bizim ilmimiz Kitab ve Sünnetle kayıtlıdır. Kim Kur’an’ı ezberlemez, hadis yazmaz, fıkıh öğrenmezse o adama uyulmaz.” Tüsteri de şöyle demiştir: “Kim dünyayı ve ahireti istiyorsa hadis yazsın. Zira her ikisinin kazancı ondadır.”⁴⁶ Bu bağlamda Sülemî de hadislerde anlatılanları yaşamayı hadis rivayetinde itinalı davranmaya tercih etmiş olabilir.

Sülemî’nin kullandığı hadisleri tetkik edilince bunların hüküm koyan veya hükmü kaldıran cinsinden olmadığı görülmektedir. Onun hadisleri züht, tevazu, haset, kibir, ucub vb. kötü huylardan sakınmaya dairdir. İslam âlimleri genellikle ahlakı güzelleştirici hadisler üzerinde fazla titizlik göstermemişlerdir. Nitekim Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) şu sözü de buna delalet eder: “Biz helal ve haram hakkında rivayet ettiğimiz senetlere çok dikkat ederdik. Fakat amellerin faziletleri hakkında olan bir hüküm koyup kaldırmayan hadislerin senetleri üzerinde fazla durmazdık.”⁴⁷

Onun eserlerinin içindeki zayıf ve mevzu görülen hadisleri Sülemî uydurmamış, itimat ettiği ve kendisine itiraz etmeyi küstahlık saydığı şeyhlerinden duyduklarını tenkide tabi tutmadan almıştır. Onun uydurduğu söylenen hadislere daha önce gelen zahit ve sâfililerin eserlerinde de rastlanmaktadır.⁴⁸ Fakat bu durum hadis uydurmanın veya bu vasıftaki hadislere eserlerde yer vermenin doğru bir uygulama olduğu anlamına gelmez. Çünkü hadisin mevzu olduğunu belirtmeden rivayet edilmesi hangi gayeyle olursa olsun hiç kimse için helal değildir. Sahih olma ihtimali olan zayıf hadislerin terhib ve terhib amacıyla rivayetleri caiz görülmüştür.⁴⁹

1.4.3. Tefsirini uydurma rivayetlerle doldurması

Hakâiku’t-Tefsiri tahkik eden Seyyit İmran’ın verdiği dipnotlar itibariyle Sülemî bu eserinde 50 ayrı sûrede toplam 134 hadis kullanmıştır. Bu hadislerin 77 tanesi sahih, 26 tanesi müttefekun aleyh, 6 tanesi hasen, 19 tanesi zayıf, 6 tanesi ise uydurma hadislerdir.⁵⁰ Dolayısıyla az sayıdaki zayıf ve uydurma hadislerin eserde yer alması

⁴⁶ Ali Vasfi Kurt, *Endülüste Hadis ve İbn Arabi*, İnsan Yay. , İstanbul 1998, s. 19, 29.

⁴⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 21.

⁴⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 24.

⁴⁹ Abdulfettah Ebu Gudde, *Mevzu Hadisler*, Ter. Enbiya Yıldırım, İnsan Yay. , İstanbul 2003, s. 46, 47.

⁵⁰ Sahih hadis; adalet ve zabt sıfatlarını taşıyan ravilerin, muttasıl senetle rivayet ettikleri, şaz ve muallal olmayan hadistir. Hasen hadis; sahih ile zayıf arasında yer alan, fakat sahihe daha yakın olduğu için makbul hadisler arasında sayılan hadistir. Müttefekun Aleyh; Buhari ve Müslim’in ittifakla sahih

müfessirimiz hakkında ‘eserini uydurma hadislerle doldurduğu’ gibi ithamı muteber kılmamaktadır.

Onu tenkit edenler arasında öne çıkan isimler; Sübkî (ö. 756/1355), Zehebî (ö. 748/1348), İbnu’l-Cevzî (ö. 597/1201), İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Vâhidî (ö. 468/1075), İbnü’s-Salah (ö. 643/1245) ve Suyutî (ö. 911/1505) gibi âlimlerdir.⁵¹ Hatta Vâhidî “*Hakâiku’t-Tefsir*’deki şeylere kim inanırsa kâfir olur” demiştir.⁵²

Tefsiri ve hadisçiliği eleştirilen Sülemî övgüden de uzak değildir. Mesela Hatip el-Bağdâdî (ö. 463/1070), Sülemî’nin mutasavvıfların şeyhi, tarih, tabakat ve tefsirlerinin müellifi olduğunu, hadise ve hadis ricaline önem verdiğini kaydeder. Sülemî’nin talebesi Kuşeyrî (ö. 465/1072), Sülemî için “Vaktinin tek ilim örücüsü Ebû Abdurrahman” gibi medih ünvanı kullanır ve *Risale*’sinde onun bir kerametini de kaydeder.⁵³

Sülemî’yi metheden diğer önemli isimler ise şunlardır: Abdulgafir b. İsmail el-Farîsî (ö. 529/1134), el-Hâkim EbûAbdullah İbnu’l-Beyyî’ (ö. 405/1014), Hucvîrî (ö. 465/1072), İbnü’l-Esir (ö. 630/1233), Dâvudî (ö. 945/1539), Hatip el-Bağdâdî (ö. 463/1070), Kuşeyrî (ö. 465/1072), Nasıruddin el-Bulkînî eş-Şâzılî (ö. 805/1403), Mevlânâ Celalettin Rûmî (ö. 672/1273), Fazıl Ahmet Paşa (ö. 1676).⁵⁴

Sülemî hakkında o dönemde yaşamış ve ondan istifade etmiş olanlar şöyle demiştir: “Tasavvuf yolunda ilerlemedeki gayreti, selef-i sâlihinin yollarına ve sözlerine bağlılığı bakımından zamanının bir tanesiydi. Bulunduğu şehirde ve diğer İslam beldelerinde

kabul ederek sahihlerine aldıkları ve hadis âlimler üzerinde ittifak ettiği hadislerdir. Zayıf hadis; sıhhat şartlarını taşımayan, sahih ve hasen olmayan hadislerle denilir. Mevzu (uydurma) hadis; Söz, fiil ve takrir olarak Rasulullah’tan sudur etmemiş fakat hatayla, kasten, bilmeyerek veya dini bozmak için ona izafe edilen hadistir. Tanınmış hadis ravilerine isnad edilerek hadismiş gibi Hz. Peygamber’e iftira ile isnad edilen sözlerdir. Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, TDV Yay. , Ankara 2004, s. 32, 37, 62, 97; Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, TDV Yay. , Ankara 1992, s. 111, 226, 296 ve 427; Ebu Gudde, *Mevzu Hadisler*, s. 45; Ayrıca Mevzu Hadislerin alametleri ve bunları tanıma yolları hakkında bkz. M. Yaşar Kandemir, *Mevzu Hadisler*, DİB Yay. , Ankara 1975.

⁵¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 23; Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 40-42.

⁵² Zehebî, *et-Tefsir ve’l-Müfessirun*, II, 370.

⁵³ Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 39.

⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 40-49.

herkes tarafından sevilir ve hürmet görürdü. Herkes ‘O, yeryüzünde Allah’ın velî kullarından biridir.’ derdi.”⁵⁵

1.5. Eserleri

Eserlerinin büyük bir kısmı günümüze ulaşmayan Sülemî’nin tasavvufla ilgili eserlerini tasavvuf tarihi, tasavvufla ilgili konular, tasavvuf âdâbı ve tefsire dair olmak üzere dört başlık altında toplayabiliriz.

A-Tasavvuf tarihiyle ilgili eserleri:

1-*Tarihu’s-Sûfiyye* 2-*Tabakatü’s-Sûfiyye* 3-*Mihen es-Sûfiyye* 4-*El İhve ve’l-Ahavat mine’s-Sûfiyye* 5-*Risaletü’l-Melamiyye*⁵⁶ 6-*Risale fi Galati’s-Sûfiyye*.

B-Tasavvuf konularıyla ilgili eserleri:

1-*Derecâtü’l-Muamelât* 2-*Risaletü’s-Sualât* 3-*Uyûbu’n-Nefs* 4-*Menahicu’l-Arifin* 5-*El-Fark beyne’s-Şeriat ve’l-Hakikat* 6-*Derecâtü’s-Sâdıkîni’l-Tasavvuf* 7-*Sülûku’l-Ârifin* 8-*Beyanu Zeleli’l-Fukarâ* 9-*Zikru’n-Nisveti’l-Müteabbidati’s-Sûfiyyat*⁵⁷ 10-*el-Mukaddime fi’t-Tasavvuf*⁵⁸ 11-*ez-Züht* 12-*el-Fütüvve* 13-*el-Erbain fi’l-Hadis* 14-*es-Sayhur fi Nakdi’d-Duhur* 15-*Makâmâtü’l-Evliya* 16-*Sünenü’s-Sûfiyye* 17-*el-Meknun fi Menâkibi Zinnun* 18-*es-Sima’* 19-*Delilü’l-Ârifin* 20-*Nesimu’l-Ervah* 21-*Beyanü Ahvali’s-Sûfiyye*

C-Tasavvuf âdâbı ile ilgili eserleri:

1-*Âdâbu’s-Sûfiyye* 2-*Cevamiu Âdâbi’s-Sûfiyye* 3-*Âdâbü’s-Suhbe* 4-*Âdâbu’l-Fakrı ve Şeriatihî* 5-*Âdâbu’t-Teâzi*⁵⁹

⁵⁵ Evliyalar Ansiklopedisi, “Sülemî”, İstanbul 1993, II, 82-84.

⁵⁶ Bu eser Ömer Rıza Doğrul tarafından “*İslam Tarihinde İlk Melamet*” adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. Bkz. Ömer Rıza Doğrul, *İslam Tarihinde İlk Melamet*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, trs.

⁵⁷ Bu eser 1993 yılında et-Tanâhi tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır. Bkz. Sülemî, *Zikru’n-Nisveti’l-Müteabbidati’s-Sûfiyyat*, Thk. Mahmut Muhammed et-Tanâhi, nşr. Mektebetü’l-Harcî, Kahire 1413/1993.

⁵⁸ Bu eser Yusuf Zeydan’ın tahkikiyle 1987 yılında basılmıştır. Bkz. Sülemî, *el-Mukaddime fi’t-Tasavvuf ve Hakikatihi*, Thk. Yusuf Zeydan, Mektebetü’l-Külliyeti’l-Ezheriyye, 1407/1987.

⁵⁹ Bu eserlerden sayın Süleyman Ateş’in neşrettiği 10 risale; *Menahicu’l-Arifin*, *Derecât el-Muamelât*, *Cevamiu Âdâbü’s-Sûfiyye*, *el-Mukaddime fi’t-Tasavvuf*, *Derecâtü’s-Sâdıkîni’l-Tasavvuf*, *Nesimu’l-*

D-Tefsiri; *Hakâiku't-Tefsir*, *Ziyâdâtü Hakâiku't-Tefsir*.⁶⁰

1.6. “*Hakâiku't-Tefsir*” Adlı Tefsiri

Eserlerinden çok azı mevcut olan Sülemî'nin bugün bilinen kitapları olarak sayın Süleyman Ateş 34 isim vermiş,⁶¹ üzerinde duracağımız tefsirin büyük hacimli bir ciltolarak dünyanın çeşitli kütüphanelerinde, 17 yazma nüshasının olduğunu belirtmiştir. Bu eser İslam tasavvufu ile uğraşan Massignon, R. Hartman, Arberry ve W. Ebermann gibi Avrupalıların dikkatini çekmiş ve eserlerinde, onun önemine temas ederek, neşredilmesini istemişlerdir.⁶² Müfessirimiz *Hakâiku't-Tefsiri* tamamladıktan sonra bazı ayetlerle alakalı başka yorumlara rastlamış bu bilgileri *Ziyâdâtü Hakâiku't-Tefsir* adıyla ayrı bir kitapta toplamıştır. Bu eser Gerhard Böwering tarafından neşredilmiştir.⁶³

Sülemî *Ziyâdat*'ın mukaddimesinde, *Hakâiku't-Tefsir*'i tamamladıktan sonra, ona ilave etmek istediği bazı bilgi ve yorumlar gördüğünü, fakat *Hakâiku't-Tefsir* ile karışmaması için bu yorumları müstakil bir kiyapta bir araya getirdiğini belirtmiştir.⁶⁴

Her eserin meydana gelmesine etki eden, yazarı böyle bir çalışmaya sevk eden sebepler vardır. Sülemî de böyle bir telife başlayış sebebini şöyle anlatmaktadır: “Zâhir ilimlere vâkıf olanların, kıraat, tefsir, müşkil, ahkâm, i'rab, lügat, mücmel, nâsih, mensuh gibi çeşitli Kur'an ilimlerinde ileri gittiklerini, fakat hiçbirinin Cenab-ı Hakk'ın hitabının hakikat ehlinin dilinden mânâsını anlamaya yanaşmadığını, ancak Ebu'l-Abbâs b. Ata'ya (ö. 319/931)⁶⁵ ve Cafer b. Muhammed es-Sâdık'a (ö. 148/765)⁶⁶ nisbet edilen dağınık bazı te'viller üzerinde durulduğunu gördüm. Ben de onlardan beğendiğim bazı

Ervah, Beyanu Zeleli'l-Fukarâ, Sülûku'l-Ârifin, Beyan Ahvalu's-Süfiyye, Âdâbu'l-Fakr ve Şerâituh bkz. Süleyman Ateş, *Tasavvufun Ana İlkeleri (Sülemî'nin Risaleleri)*, AÜBE, Ankara 1981, s. 7-156; Konuyla ilgili olarak bkz. Uludağ, “Sülemî”, 54.

⁶⁰ Bu eser Gerhard Böwering'in tahkikiyle yayımlanmıştır. Bkz. Sülemî, *Ziyâdâtü Hakâiku't-Tefsir*, Thk. Gerhard Böwering, Daru'l-Meşrik, Beyrut 1995.

⁶¹ Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 58-71.

⁶² Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 70-75.

⁶³ Ateş, “Hakâiku't-Tefsir”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1997, XV, 163.

⁶⁴ Sülemî, *Ziyâdatü Hakâiku't-Tefsir*, s. 1.

⁶⁵ Ebû Abbas Ahmet b. Muhammed b. Sehl b. Atâ el-Âdemi el-Bağdadi: Bağdat sûfilerindendir. Fakih, muhaddis ve müfessir olduğu söylenir. Hicrî 319 senesinde vefat etmiştir. Bkz. *Hakâiku't-Tefsir*, I, 19.

⁶⁶ Cafer b. Muhammed b. Ali b. Şehid Ebi Abdullah (Cafer-i Sâdık): Zeynel Abidin'in torunudur. İmam-ı Âzam'la aynı dönemde yaşamıştır. 148/765 senesinde Medine'de vefat etmiştir. Bkz. *Hakâiku't-Tefsir*, I, 20.

sözler işitmiştim. Gücüm ve çalışmam nispetinde bunu da onların sözlerine katmak ve hakikat ehli şeyhlerin sözlerini de ilâve etmek istedim. Bu husustaki şeyleri toplama işlemi için Allah'a istihâre yaptım. Bu konuda ve yapacağım bütün işler için O'ndan yardım istedim. O, bana yeter ve ne güzel yardımcıdır O.”⁶⁷

Tefsiri tahkik eden Seyyit İmran'ın tespit edebildiği kadarıyla müfessirimiz bu tefsirinde en çok hakikat meşayihleri dediği ve aşağıda isimlerini vereceğimiz 61 farklı ismin yorumlarını almıştır. Bunların dışında meçhul kalıpla zikrettiği ve bazı Iraklılar, bazı Bağdatlılar, bazı Horasanlılar vb. kalıplarla naklettiği kişileri de unutmamak gerekir. Dolayısıyla Sülemî bu tefsirinde kendi fikirlerinden ziyade, kendisinden evvelki ve zamanındaki sûfî te'villerin nâkili durumundadır. Çeşitli sûfî te'villeri bir araya getirerek toplamış, zamanındaki ve kendinden önceki sûfîlerin anlayış, düşünüş ve duyuşlarının kaybolmasına mani olmuştur. Taberi'nin (ö. 310/923) zâhir tefsir kaynaklarını toplamada yaptığını Sülemî bâtin tefsir görüşlerini toplayarak yapmıştır.⁶⁸

“Diğer taraftan Sülemî'nin tefsiri işarî tefsir olduğu kadar aynı zamanda bir rivayet tefsiridir. Bu sebeple *Hakâiku't-Tefsir*'in rivayet yönünün de ele alınması gerekir. Bu açıdan ele aldığımızda, onda şu hususiyetleri görebiliriz: Verdiği haberlerin isnat zincirlerinde dikkatli olmak lazımdır. Zira onda, çok sayıda sahih nakiller olduğu gibi zayıf ve şüpheli nakiller de vardır. Ama zamanındaki sûfî düşünceyi aksettirmiş olması yönünden bu nakiller önemlidir.

Sülemî'nin bu tefsiri, Kur'an'ın bütün sûrelerini içermektedir. Her sûre başına *يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا* ibaresini ekleyerek, o sûre hakkında söylenen işarî tefsirleri vererek her ayet hakkında sûfîlerin tefsirini sıralar. Bu yorumlardan bir kısmında tefsirde zâhir anlam vermekle yetinmiş, bir kısmında zâhirî mana ile örtüşen görüş belirtmiş, bir kısmında da tamamen işarî mana vermiştir.

Sülemî yaptığı nakillerde, şeyhten nakleden râvî zincirini verirken, çoğu zaman “Kâle bağduhüm”,⁶⁹ “Kâle bağdül Irâkıyyîne”,⁷⁰ “Kâle bağdül Horasânîne”,⁷¹ “Kâle bağdül

⁶⁷ Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirun*, II, 369.

⁶⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 25.

⁶⁹ Örnek için bkz. *Hakâiku't-Tefsir*, I, 45.

⁷⁰ Örnek için bkz. *Hakâiku't-Tefsir*, I, 49.

⁷¹ Örnek için bkz. *Hakâiku't-Tefsir*, I, 62.

Bağdâdine⁷² şeklinde verir. Bu kalıpla nakledilen görüşlerin kimlerden alındığı belirtilmemiştir. Söyleyeni belli olmayan yorumlar için de قیل ifadesini⁷³ kullanır. Çoğu kez tefsiri, doğrudan müfessirden duymuş gibi قال formülü⁷⁴ ile verir.⁷⁵

Süleyman Ateş hocamız çalışmasında Sülemî'nin şeyhleri veya görüş aldığı kişiler olarak 53 isim vermiştir.⁷⁶ Fakat eserde görüşlerine yer verilen kişiler daha fazladır. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere eseri tahkik eden Seyyit İmran 61 farklı kişinin ismini vermiştir. Bu kişiler içerisinde Sülemî'nin tasavvufta asıl üstadı kabul edilen en-Nasrabâdî'nin (ö. 367/977), hırka giydiği es-Sulûkî'nin (ö. 369/979) ve hadis hocası es-Sıbgî'nin (ö. 342/953) adlarının geçmemesi hayrete şâyandır. Ayrıca aşağıda isimlerini vereceğimiz şahıslardan birçoğu sadece sûfî değil aynı zamanda muhaddistir.⁷⁷ Eserimizde isimlerin geçme sırasına göre müfessirimizin yorumlarına yer verdiği kişiler şunlardır:

1. Ebu'l Abbas Ahmed b. Muhammed b. Sehl b. Ata el-Âdemi el-Bağdadi (ö. 309)
2. Cafer b. Muhammed b. Ali b. Şehid Ebi Abdullah (ö. 148)
3. Cüneyd b. Muhammed b. Cüneyd en-Nehavendi el-Bağdâdî (ö. 298)
4. Ebubekir b. Abdullah b. Tahir b. Hatim el-Ebhuri et-Tâi (ö. 330)
5. Hüseyin b. Mansur b. Muhammed Ebû Abdullah (ö. 309)
6. Ebubekir Şibli el-Bağdâdî (ö. 304)
7. Ebû Said Ahmed b. İsa el-Bağdâdî el-Harraz (ö. 289)
8. Ahmed b. Muhammed el-Horasani el-Beğavî (ö. 295)
9. Ebubekir Muhammed b. Musa el-Vasîtî (ö. 320)

⁷² Örnek için bkz. *Hakâiku't-Tefsir*, I, 53.

⁷³ Örnek için bkz. *Hakâiku't-Tefsir*, I, 38-40.

⁷⁴ Örnek için bkz. *Hakâiku't-Tefsir*, I, 87.

⁷⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 26, 27.

⁷⁶ Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 49-55.

⁷⁷ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ebu Sa'd el-Mâlinî, *Kitabu'l-Erbain fî Şuyûhis-Sufiyye (Muhaddis Sufiler)*, Ter. Seyfullah Erdoğan, İnsan Yay. , İstanbul 2008.

10. Ebû Abbas Kasım b. Kasım b. Mehdi es-Seyyari el-Mervezî (ö. 342)
11. Ebû Osman Said b. Selam el-Mağrıbi el-Kayravâni (ö. 373)
12. Ebû Ali Fudayl b. İyaz b. Mesud b. Bişr et-Temimi el-Yerbui el-Horasâni (ö. 187)
13. Sehl b. Abdullah b. Yunus (ö. 283)
14. Ebû Abdullah Muhammed b. Fadl b. Abbas el-Belhî (ö. 319)
15. Ebû Hasan Muhammed b. Said el-Verrak (ö. 320)
16. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Hasan et-Tirmizî (ö. 320)
17. İbn Asker el-Unesi ed-Dârâni (ö. 205)
18. Mansur b. Ammar b. Kesir (ö. 225)
19. Ebû Kasım İbrahim b. Muhammed b. Ahmed b. Mahmevih en-Nasr Âbâzi (ö. 357)
20. Ebû Ali er-Revzebâri (ö. 322)
21. Ebû Hasan Semman b. Hamza
22. Ebubekir Muhammed b. Ali b. Cafer el-Kettâni (ö. 322)
23. Ebubekir Muhammed b. Ömer el-Hâkim el-Verrak (ö. 280)
24. Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Mürteiş (ö. 328)
25. Ebû Abdullah Ahmed b. Asım el-Antâki (ö. 239)
26. Ebû Abdullah Amr b. Osman b. Kerb b. Kasas el-Mekkî (ö. 291)
27. Ebû Abdullah el-Kureşî
28. Ebû Abdullah Muhammed b. Hafif (ö. 371)

29. Yahya b. Muaz Cafer er-Râzi (ö. 258)
30. Ebû Hasan Ali b. İbrahim el-Hariyy (ö. 371)
31. Ebû Hüseyin Ali b. Hind el-Farisi el-Kureşî
32. Sevban b. İbrahim (ö. 245)
33. Ebû Abdullah el-Celâi
34. Ebû Abdullah Haris b. Esed el-Muhâsibi (ö. 243)
35. Ebû Abdullah Cafer b. Muhammed b. Nusayr el-Havvas el-Huldî (ö. 248)
36. Ebû Muhammed Rüveyym b. Ahmed b. Yezid (ö. 303)
37. Ebû Abdurrahman Abdullah b. Mübarek (ö. 201)
38. Ebû Turab Asker b. Muhammed b. Hüseyin (ö. 245)
39. Ebû İshak Ahmed b. Mevlüt (ö. 342)
40. Ebû Hüseyin Muhammed b. Sad el-Verrak (ö. 320)
41. Hassan b. Sabit b. Münzir b. Haram b. Ömer b. Zeyd (ö. 40)
42. Ebû Muhammed Cerîri (ö. 311)
43. Ebû Hüseyin b. Müflis es-Sakatî (ö. 251)
44. Ebû Hafs Ömer b. Seleme (ö. 270)
45. Ebû Ali Şakik b. İbrahim el-Kâdi
46. Ebû İshak İbrahim b. Ahmed b. İsmail el-Havvas (ö. 291)
47. Ebû Yakub Yusuf b. Hüseyin er-Râzi (ö. 304)

48. Ebû Osman Said b. İsmail b. Said b. Mansur el-Hîri en-Neysaburî (ö. 298)
49. Ebû Ali Hüseyin b. Ali el-Cevceânî
50. Ebû Abbas Ahmed b. Muhammed Dînûri (ö. 240)
51. Ebû Yakub İshak b. Muhammed en-Nehrecûri (ö. 303)
52. Ebû Salih Hamdan b. Ahmed b. Ammar el-Kassar en-Neysaburî (ö. 271)
53. Ebû Hamza el-Bağdâdî el-Bezzar (ö. 289)
54. Ebû Hasan Rüveym b. Ahmed (ö. 243)
55. Ebû Hüseyin b. Bezzar
56. Ebû Hüseyin Bender b. Muhammed el-Mühelleb (ö. 353)
57. Ebû İshak İbrahim b. Ethem (ö. 162)
58. Ebû Abdullah Ahmed b. Ali b. Ala el-Cevzecânî (ö. 328)
59. Ebû Muhammed b. Rüveym b. Ahmed b. Zeyd (ö. 303)
60. Ebû Hüseyin Ali b. Muhammed b. Sehl b. Saik ed-Dînûri (ö. 330)
61. Ebubekir b. Tahir (ö. 330)

Sülemî tefsirinin mukaddimesinde her ne kadar “Zâhir ehlinin müstakil kitaplarda yaptığı gibi ben de hakikat ehline ait tefsiri toplamaya muhabbet ettim”⁷⁸ diyerek bu tefsirde zâhir tefsir murat etmeyi öncellemediğini söylese de bazı ayetlerin tefsirinde sadece zâhir görüşlerle yetindiği de olmuştur. Meselâ, “*Rabbin, kasabaların halkı ıslah olmuş iken, haksız yere onları yok etmez.*”⁷⁹ ayetinin tefsirinde: “Zâhirî tefsirde denildi ki: Ehli birbirine insaf edici olduğu takdirde” ibaresiyle zâhir tefsire yer vermiştir. Keza Fatiha Sûresindeki “Hamd” lafzı hakkında “Hamd, hem genişlik hem darlık zamanında

⁷⁸ Nüveyhiz, *Mu’cemu’l-Müfessirin*, s. 519.

⁷⁹ Hud, 11/117, وَمَا كَانَ رَبُّكَ لِيُهْلِكَ الْقُرَىٰ بِظُلْمٍ وَأَهْلِهَا مُصْلِحُونَ

olur. Şükür ise ancak nimetler karşılığında olur” diyerek hamt ile şükürün farkını zâhirî olarak belirtmektedir.⁸⁰

Bu tefsirde, ayetleri asıl mânâsından uzaklaştıracak veya çıkaracak te'villere çok az rastlanır. Onun tefsirinde bu tür te'villerden ziyade, ayetlerin taşıdığı derunî hikmetler üzerinde açıklamalar vardır. Sülemî tefsirinde ayetleri ve hadisleri, bir ayeti tefsir etmek için delil getirmiş, kısacası Kur'an'ın Kur'an ile ve hadis ile tefsirini yapmıştır.⁸¹

Hakâiku't-Tefsiri tahkik eden Seyyit İmran'ın verdiği dipnotlar itibariyle Sülemî bu eserinde 50 ayrı sûrede toplam 134 hadis kullanmıştır. Bu hadislerin 77 tanesi sahih, 26 tanesi müttfekekun aleyh, 6 tanesi hasen, 19 tanesi zayıf, 6 tanesi ise uydurma hadislerdir. Dolayısıyla daha önce de belirttiğimiz üzere az sayıdaki zayıf ve uydurma hadislerin eserde yer alması müfessirimiz hakkında ‘eserini uydurma hadislerle doldurduğu veya mutasavvıflar için hadis uydurduğu’ gibi ithamları muteber kılmamaktadır. Sülemî ayetlerin açıklanması için Arap şiirinden şahitler getirmeyi ihmal etmemiştir.⁸² Tespit edebildiğimiz kadarıyla müfessirimiz bu eserinde 33 ayrı sûrede 44 şiire yer vermiştir. Müellifimiz yer yer, ayetlerin açıklanmasına yardım edecek tasavvufî hikâyeleri nakletmiştir.⁸³

“Sülemî, Âdem’in yaratılışı, cennet, melekler vb. konular hakkında İsrâiliyyâtta⁸⁴ olduğunu söyleyebileceğimiz bazı haberleri de nakletmekten çekinmez. Meselâ, “O’nu; gök gürlemesi, hamd ile melekler de korkularından tesbih ederler. . .”⁸⁵ ayetini tefsir ederken, İbn Reyhânî’nin⁸⁶ şöyle dediğini nakleder: “Gök gürlemesi meleklerin bağırımları, yıldırım da kalplerinin kükremesi, yağmur ise ağlamalarıdır.”⁸⁷ Bu şekilde

⁸⁰ *Hakâiku't-Tefsir*, I, 34; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 26, 27.

⁸¹ Örneğin, Bakara Sûresi’nin 185. ayetiyle alakalı olarak sahih bir hadis nakletmiş, yine aynı sûrenin 158. ayetinin açıklamasına yer verdiği bölümde meseleyle alakalı olan Bakara Sûresi’nin 208. ayetini de kullanmıştır. Bkz. *Hakâiku't-Tefsir*, I, 70, 71.

⁸² Örneğin, Âl-i İmran Sûresi’nin 191. ayetinin yorumunda iki tane şiire, Hucurat Sûresi’nin 10. ayetinin tefsirinde de üç adet şiire yer vermiştir. Bkz. *Hakâiku't-Tefsir*, I, 130, 132; *Hakâiku't-Tefsir*, II, 262.

⁸³ Örnek için bkz. *Hakâiku't-Tefsir*, I, 109-113; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 28.

⁸⁴ İsrailiyyat; İslama ve özellikle tefsire girmiş Yahudi, Hristiyan ve diğer dinlere ait kültür kalıntılarıyla, dinin gerek lehine gerekse aleyhine uydurulup Hz. Peygamber’e ve sahabeye izafe edilen her türlü haber, hadise ve kıssadır. Bkz. Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrailiyyat*, DİB. Yay. , Ankara 1979, s. 6, 7.

⁸⁵ Ra’d, 13/13, *وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَالْمَلَائِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ* “Gökgürültüsü övgüyle, melekler de saygıyla O’nu yüceltirler...”.

⁸⁶ Bu isim Cerrahoğlu hocamızın *Tefsir Tarihi* adlı kitabının 28. sayfasında yanlışlıkla İbn Zencani olarak verilmiştir. Fakat elimizdeki eserde İbn Reyhani ismi geçmektedir.

⁸⁷ *Hakâiku't-Tefsir*, I, 329.

izahlar muhtemelen İslâmî bir temele dayanmayıp genellikle tefsirlere başka yollarla girmiş haberlerdir.

Sülemî'nin eserinde yer verdiği israiliyyattan kabul edilen nakiller tahlile tâbi tutulmalıdır. Zira İsrailiyyat değişik açılardan sınıflandırılmış,⁸⁸ Kur'an ve sünnetin ruhuna uygun olanları alınmıştır. Bu sebeple *Hakâiku't-Tefsir*'de yer alan İsrailiyyata ait nakiller acaba Kur'an ve sünnete uygun mu, bunlara aykırı mı, bu ikisi arasında kalan bilgiler mi? sorularının cevabı ayrı bir çalışma alanıdır. Bu sebeple tefsirimizde israiliyyat türünden nakillerin sadece varlığını belirtmekle yetinilmiştir.

Rivayet tefsirlerinin dirayetten hâli olamayacağı hakikatinden hareketle buraya kadar rivayet yönüne temas ettiğimiz Sülemî'nin tefsirini dirayet yönünden de inceleyebiliriz:

Sülemî bu eserinde hüküm bildiren ayetler üzerinde bir fakih veya ahkâm tefsiri yazan bir müfessir gibi durmamıştır. Bu çalışmamızda da görüleceği üzere Sülemî ahkâm ayetinin bazen bir cümlesi veya bir kelimesi ile de olsa bu ayetlere yer vermiştir. Sülemî zâhiri hükmü ortadan kaldırmak gibi bir amaç gütmemiş, ahkâm ayetlerinin barındırdığı hakikat, hikmet ve ahlak tarafına yönelmiştir. Zaten sûflerle Bâtınileri ayırt eden en mühim husus da burada belirir. Bildiğimiz gibi hakiki sûfler zâhir mânâyı kabul ederler. Bâtıniler ise fikhî hükümleri te'vil ederek, zâhir hükümleri ortadan kaldırmak isterler.”⁸⁹

“Müfessirimiz eserinde çok az da olsa, usulle ilgili bazı bilgiler vermiştir.”⁹⁰ Tefsirde sade bir Arapça kullanılmıştır. Sülemî sûflere beslediği büyük sevgi ve itimat sebebiyle onların sözlerini tenkitsiz kabul etmiş, fakat bulduğu her şeyi de eserine almamıştır. Aldığı haberde şüphesi varsa bunu belirtmiştir. Bazı yerlerde “Eğer doğru ise, ben bu hadisın uhdesinden uzağım.”, “Bu söz Peygamber sözüne benzemiyor.” gibi sözlerle tenkitlerde bulunmuştur.⁹¹

⁸⁸ İsrailiyyat; 1-Sahih olup olmama, 2-Dine uygunluk, 3-Muhteva, 4-Kabul-Ret açısından sınıflandırılmıştır. Bkz. Hüseyin ez-Zehebi, *Tefsirde ve Hadiste İsrailiyyat*, Ter. Enbiya ve Asiye Yıldırım, Rağbet Yay. , İstanbul 2003, s. 45-52.

⁸⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 24.

⁹⁰ Örnek için bkz. *Hakâiku't-Tefsir*, II, 131.

⁹¹ Bkz. *Hakâiku't-Tefsir*, II, 10; Bkz. Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 109, 110.

Tasavvufî tefsirlerin birçoğunda rastlanan insana ait özelliklerin başka bir varlığa aktarılmasına (antropomorfizm) bu tefsirde de rastlanmaktadır. Bu tefsirdeki bazı ayetlerde insan kâinata benzetilmekte kâinattaki olaylar insana tatbik edilmektedir. Mesela Bakara Sûresi'nin 125. ayetinde: “Vaktiyle bizKabe’yi insanlar için bir toplanma yeri ve güvenli bir mabed kıldık.”⁹² denilmektedir. Tefsirimizde ise Cafer b. Muhammed’den (ö. 148/765) şöyle rivayet edilmiştir: “Burada beyt Muhammed (sas)’dır. Ona inanan onun risaletini tasdik eden güvenliğe kavuşmuş olur.”⁹³

Süleyman Ateş’in ifadeleriyle “Sülemî’nin bu işârî tefsiri, ilk sûflerin züht, takva ve riyazetlerini, Allah korkusu ve sevgisini aksettiren bir tefsirdir. Onda Kur’an ve sünnetin ruhu, hâkim durumdadır. Sık sık hemen her sahifesinde Kitap ve sünnetin emirlerinin yerine getirilmesi belirtilir. Bu tefsirde, lafızları zâhir mânâsının dışına çıkartacak te’villere çok az rastlanır. Bu gibi haller her sûfî tefsirde görülebilir. Az da olsa bu gibi te’villerin bulunması, onları tenkide vesile olmaktadır. Fakat bu gibi şeyler onların kötü bir niyete sahip olduklarına delâlet etmez. Lafzın zâhir mânâsının dışına çıkan bazı hareketlerini bilhassa hurûfu mukattaaların te’villerinde görmek mümkündür.”⁹⁴

Tefsirinde Sülemî, Kur’an ve hadise bağlı bir insan görünümündedir. Sûflerin düştükleri hataları gerek tefsirinde ve gerekse bu konuda yazdığı eserlerde göstermeye çalışmıştır. Kendisinin iyi bir muhaddis olduğu da unutulmamalıdır. Kendisinden sonra yazılan işârî tefsirlerde onun tesirini görmemek mümkün değildir. Onun tesiri sadece sûfî tefsir alanında değil, sûfî tarihi ve sûfî ilimlerinde de kendini gösterir. Gazali (ö. 505/1111) gibi bir mütefekkir onu methetmiş, bugün dahi tasavvufla meşgul olan müsteşriklerin dikkatini çekmiştir.⁹⁵

⁹² Bakara, 2/125, وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِّلنَّاسِ وَأَمْنًا

⁹³ *Hakâiku’t-Tefsir*, I, 64, 65; Daha fazla örnek için bkz. Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 118-141.

⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 113-119.

⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 24-33; Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 108-141; Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, s. 92-95.

1.7. *Hakâiku't-Tefsir*'in Rivayet ve Dirayet Tefsiri Tasnifinden Hangisine Dâhil Olacağının Değerlendirilmesi

Klasik manada tefsirler, rivayet (me'sur veya menkul) ve dirayet (re'y) tefsirleri olmak üzere iki kısma ayrılır:

1- Rivayet Tefsiri; Me'sur veya menkul tefsir de denilen bu tefsir Kur'an'da, sünnette ve sahabe sözlerinde Allah'ın kitabındaki muradı beyan eden rivayetlerle yapılan tefsirdir.⁹⁶ Dolayısıyla bir tefsirin rivayet tefsiri olabilmesi için onun Kur'an'ın Kur'an'la, sünnetle ve sahabeden gelen nakillerle tefsiri ihtiva etmesi gerekir. Bu konuda tabiilerin sözlerini bu tefsire dâhil edenler olduğu gibi bunu kabul etmeyenler de olmuştur.

Rivayet tefsirinin ağırlıklı olarak nakle dayanması onda bazı sıkıntıların oluşmasına sebep olmuştur. Rivayet tefsirlerinin en çok eleştirilen yönleri şunlardır:

1-Uydurma haberlerin çokluğu

2-İsrailiyyata yer vermeleri

3-Verilen nakillerin isnadlarının hazfedilmesi⁹⁷

2- Dirayet Tefsiri: Sözlükte ilim anlamına gelen dirayet kelimesi tefsirde re'y veya icthad anlamına gelmektedir. Bu tefsirde rivayetten daha çok çeşitli ilim dallarından (dil, kelam, fıkıh gibi) istifade edilir. Kur'an'ın re'y ile tefsir edilip edilmeyeceği tartışma konusu olmuştur.

Bu temel ayrıma karşın rivayet ve dirayet tefsiri arasında yakın bir bağ vardır. Çünkü dirayet tefsiri yazacak bir müfessirin yapacağı ilk iş ayetle alakalı Hz. Peygamber'den veya sahabeden gelen sahih bir haberin olup olmadığına bakmak daha sonra içtihada bir alan kalmışsa içtihada gitmektir. Bu sebeple dirayet tefsirlerinde birçok rivayete rastlanır. Ayrıca rivayet tefsirlerinin birçoğunda, verilen nakiller arasında tercih

⁹⁶ M. Abdülazim Zerkânî, *Menâhilu'l-İrfan fî Ulumi'l-Kur'an*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, I, 480.

⁹⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 131-134; bkz. Goldziher, *İslam Tefsir Ekoleri*, s. 90, 91.

yapılması bir icthad olduğu gibi bazen usulle ilgili bilgilere de rastlanılmaktadır.⁹⁸ Buna göre bir tefsirin rivayet veya dirayet tefsiri olarak kabul edilmesi ondaki hangi yönün daha çok öne çıktığına göre olacaktır.⁹⁹

Bu bilgiler ışığında *Hakâiku't-Tefsir*'de Kur'an'ın Kur'an'la, hadislerle, sahabe ve tabiin sözleriyle tefsir edilmesi sebebiyle rivayet yönü ağırlıklıdır. Sülemî çoğunlukla kendinden önceki tasavvufî nakilleri bir araya toplamış, hüküm ayetleriyle alakalı bir içtihatla bulunulmamıştır. Bu sebeple tefsirimiz işari bir tefsir olmasının yanı sıra rivayet ve dirayet genel tasnifinde rivayet tefsirine daha yakın bir çizgide durmaktadır.

2. TASAVVUFÎ/İŞARÎ TEFSİR

2.1. İşarî Tefsirin Tanımı ve Özellikleri

İslam dininin en temel kaynağı hiç şüphesiz Kur'an'ı Kerim'dir. Bu sebeple dînî maksatlarla ortaya çıkan her sistem/ekol kendini Kur'an'a dayandırma, bu ana kaynaktan beslenme mecburiyeti hissetmiştir.

Kur'an ayetlerinin çoğu farklı şekilde anlaşılmağa müsait olmayan, anlaşılmağa için harici bir delil gerektirmeyen ve kitabın özünü teşkil eden muhkem ayetlerdir. Fakat Kur'an'da farklı şekillerde anlaşılmağa, yorumlanmağa müsait ayetler de vardır. Bu ayetler Kur'an'a yönelen kişinin anlama ve yorumlamayöntemi, içinde bulunduğuş zaman ve zemin sebebiyle birbirinden farklı şekilde açıklanmağa çalışılmıştır. Bunların içerisinde tasavvufî yönelişin ve tasavvufun daha çok amelî yönünü yansıtan işârî yorumun önemli bir yeri vardır.

Tasavvuf konusunda araştırma yapanlar onu amelî ve nazarî olarak ikiye ayırırlar. Bunun bir sonucu olarak da tasavvufî tefsir nazarî ve işârî olarak ikiye ayrılmıştır. Nazarî tefsir, kişinin Kur'an'ı kendi felsefî görüşlerine uydurması şeklinde tarif edilmiştir. İşârî tefsir ise, yalnız sülûk ehline açılan ve zâhir mânâ ile bağdaştırılması mümkün olan birtakım gizli anlamlara ve işaretlere göre Kur'an'ı tefsir etmektir. Nazarî tefsir sahibi, ayete verdiği anlam dışında ayetin başka bir mânâ taşımadığını düşünür.

⁹⁸ Mustafa Çetin, *Tefsirde Dirayet Metodu*, Kevser Yay. , İzmir 1997, s. 126-130.

⁹⁹ Tefsirde rivayet-dirayet ayrımının doğurduğu problemler için bkz. Mustafa Karagöz, "Tefsirde Rivayet-Dirayet Ayrımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", *Bilimname V*, Kayseri 2004/2, s. 56-58.

Oysa işârî tefsir sahibi, ayete verdiği anlam dışında ayetin başka bir anlam taşımadığını düşünmez. İşârî tefsirde ayetleri kendi görüşlerine uydurma durumu yoktur.¹⁰⁰

İşârî tefsiri farkı kılan başka bir özellik de onun rûhî tecrübeye dayanmasıdır. Müfessir bu tecrübeyi yaşar ve ayetlerin zâhirî anlamından kendisine ilham olan gizli, manevi anlamları sunar.¹⁰¹ Yani işârî tefsir sahibinin sunduğu görüş bir nazariye, felsefe değil tecrübe ve sezgidir. Ayrıca işârî tefsir sahibi zâhir anlamın anaşılmasını reddetmeyip bizzat teşvik eder. İlk önce zâhir tefsirin gerekli olduğunu, zâhir anlamı çok iyi bilmeden Kur'an'ın sırlarını anladığını iddia eden kişinin kapıyı geçmeden evin içine ulaştığını iddia eden kişi gibi olduğunu söyler.¹⁰²

Nasslarda asıl olan zâhir mânâdır. Hükümler bu asıl üzerine bina edilirler. Belli yerlerde ise zâhir anlamla bağlantılı olarak ikincil anlamlar düşünülebilir. İşârî tefsirde de bu durum görülmektedir. Kur'an ayetlerinin zâhir mânâları dışında ama zâhirle birleştirilmesi mümkün olan birtakım gizli anlamlara ve işâretlere göre tefsir etmekle oluşan işârî tefsir sûfinin zihninde yer etmiş birtakım peşin fikirlere dayanmaz. Kur'an ile çok meşgul olan kişinin kalbine doğan düşünce, ilham ve işâretlere dayanır.¹⁰³ Bu sebeple de herkesi bağlayıcı nitelikte değildir.

İşârî tefsir tanımları içerisinde çokça geçen “İşâret” kelimesinden ne anlaşıldığı üzerinde durmak faydalı olacaktır. “İşâret” kelimesi tasavvufta “Maksadı söz aracılığı olmadan başkasına bildirme; ibare ile anlatılamayan yalnızca ilham, keşf gibi yollarla elde edilmiş bilgi ve sezginin kavrayabileceği gizli mânâ, herhangi bir belirleme ve sınırlama olmaksızın anlamın içe doğmasını ifade eder.” şeklinde tanımlanmıştır. Kur'an ayetlerinin tamamının ya da bir kısmının bu şekilde yorumlandığı tefsirler de ‘işârî tefsir’ adını almıştır.¹⁰⁴ Sûfilere göre böyle bir kavrayışa, derin anlamlara ulaşmaya ancak hakikat ehli mutasavvıflar (havass veya sülûk ehli olanlar) ulaşabilir. Nitekim Kuşeyrî (ö. 465/1072) *Letâîf*’inde şöyle der: “Allah, seçilmiş kullarına

¹⁰⁰ Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Kitap Dünyası Yay. , Konya 2011, s. 162, 163.

¹⁰¹ Pierre Lory, *Abdurrezzak Kâşânî’ye Göre Kur’an’ın Tasavvufî Tefsiri*, Ter. Sâdık Kılıç, İnsan Yay. , İstanbul 2001, s. 19.

¹⁰² Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfan*, II, 79.

¹⁰³ Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfan*, II, 86; Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, s. 16 vd. ; Celal Kırca, *Kur’an’a Yönelişler*, Marifet Yay. , İstanbul 2009, s. 133

¹⁰⁴ Ebubekir Muhammed Kelâbâzi, *et-Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, Beyrut 1986, s. 87; Süleyman Uludağ “İşârî Tefsir”, *DİA*, TDV Yay. , İstanbul 2001, XXIII, 424, 425.

Kur'an'ın gizli inceliklerini, bu inceliklerin içermiş olduğu işâretlerin nurlarını ve gizli sembollerini anlamayı lütfetmiştir. İşte bu yüzden onlar, muhaliflerine gizli kalan gaybın nurlarından kendilerine özgü kılınanları kavrarlar; derecelerine ve yetkinliklerine göre konuşurlar. Onlar Allah'ın kendilerine ikram ettiği ilham ile Hakk'tan konuşur, Hakk'ın sırlarını haber verir, ona işâret eder ve onu açıklarlar.”¹⁰⁵

Mutasavvıflar işârî tefsirin varlığını delillendirmek için bazı argümanlar kullanırlar. Bunlardan en önemlisi şu rivayettir: “Her bir ayetin zâhiri, bâtını, haddi ve matla'ı vardır.” Yani bir ayet dört ayrı anlam taşır. Bu ifadelerin açıklaması sadedinde Sehl et-Tüsterî şöyle der: “Zâhirden maksat, tilavet; bâtından maksat, anlayıştır. Had ile kastedilen helal ve haram hükümleri; matla ile kastedilen ise va'd ve vaîdi, Allah'ın muradını anlamaktır.”¹⁰⁶ Fakat bu rivayetin Hasan Basri'nin (ö. 110/728) mürsellerinden olduğu, mevkuf hatta mevzu olduğu söylenmiştir.¹⁰⁷ Dolayısıyla bu rivayete dayanarak her ayet için farklı mânâlar arayışında olmak doğru olmayacaktır.

İşârî tefsir karşısında âlimler farklı tavır sergilemişlerdir. Bir kısmı işârî tefsiri tasvip etmiştir. Mesela, Sadettin Taftazâni (ö. 792/1390) Neseî'nin (ö. 537/1142) ‘Akaid’indeki “Nasslar, zâhirleri üzeredir. Onları bırakıp bâtın ehlinin iddia ettiği birtakım mânâlara yönelmek, sapmadır.” sözüne yaptığı ta'likte şöyle demiştir: “Onlar, nassların zâhirleri üzere olmayıp aksine sadece bilen anlayabileceği bâtınî anlamlara sahip olduklarını iddia ettikleri için “Bâtınîler” adını alırlar. Bununla maksatları şeriati tamamen ortadan kaldırmaktır. Ancak bazı muhakkik âlimlerin, “Nasslar, zâhirleri üzere hamledilirler, bunda sülûk erbabına açılan bazı işâretler vardır. Bununla zâhir mânâların arasını bulmak da mümkündür” şeklindeki görüşlerine gelince bu, imanının kemâlâtındandır ve mahza irfandır.”¹⁰⁸

Zerkeşî (ö. 794/1392) ise işârî tefsiri tenkit ederek “Tasavvuf ehlinin Kur'an tefsirine dair görüşlerine gelince onun tefsir olmadığı söylenmiştir. Bu sözler, onların Kur'an

¹⁰⁵ Abdulkerim b. Hevazin el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârat*, nşr. İbrahim Besyuni, el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Amme lil-Kitab, Kâhire 1981, I, 41.

¹⁰⁶ Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, *Tefsiru'l-Kur'an'il-Azim*, Darü'l-Kütübü'l-Arabiyyetü'l-Kübra, Mısır 1329, s. 2, 3.

¹⁰⁷ Takıyüddin Ahmet b. Abdilhalim İbn Teymiyye, *Risale fî İlmi'l-Bâtın*, Mecmeatü'r-Risalatü'l-Müniriyye, Beyrut 1970, I, 230.

¹⁰⁸ Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirun*, II, 399-400; Bu ekole yapılan eleştiriler ve misaller hakkında bkz. Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s. 166-181.

tilaveti esnasında hissettikleri duygu ve anlamlardır.” demiş, ardından İbnü’s-Salah’ın da (ö. 643/1245) naklettiği Vâhidî’nin (ö. 468/1075) görüşünü aktarmıştır.¹⁰⁹

Sonuç olarak genel hatlarıyla “işârî tefsir”; ayetin işâretinden kalbe doğan mânâ ile meydana gelen, ledünnî ve vehbî bir bilgiyle olan, ayetin zâhir mânâsıyla bağdaştırılabilen, müfessirin ayetin zâhir anlamı dışında başka bir anlam sezdiği ve bulunduğu makamda içine doğan ilham ve işâretlerle ayetleri yorumlamaya çalıştığı, herhangi bir bağlayıcılığı bulunmayan, rûhî tecrübeye dayanan ve nazarî olmayan bir tefsirdir.¹¹⁰

2.2. İşârî Tefsirle İlgili Bazı Kavramlar

Bu başlık altında işârî tefsiri daha iyi anlamamıza yardımcı olacak işârî tefsirle ilgili kavramlardan “Zâhir, Bâtın, Te’vil, Zâhirî ve Bâtınî Mânâ, Zâhirî ve Bâtınî İlim” kavramları ele alınacaktır.

2.2.1. Zâhir

Zâhir; “ظہر/Z-h-r” kökünden türeyen bu kelime bir şey gizliyen açığa çıkmak, yüksek ve galip olmak, üzerine çıkmak, bir şeye vâkıf ve nâil olmak, kahretmek, yardım etmek anlamlarına gelir.¹¹¹ Şâtıbî (ö. 790/ 1388) ise ‘Zâhirden maksat nassı okumak, bâtın ise Allah’ın orada ne murat ettiğini anlamaktır.’¹¹² şeklinde bir tarif yapar.

“ظہر شیئ”in asıl anlamı, yerin üzerinde bir şeyin ortaya çıkıp da gizlenmemesidir. Daha sonra ظہر kelimesi, göz ve basiretle görülen her şey için kullanılır olmuştur. Bu kelime ve türevleri Kur’an’da bu anlamıyla kullanıldığı gibi¹¹³ sırt, üst, arka çıkma, zıharda

¹⁰⁹ Bedrüddin Muhammet Zerkeşî, *el-Burhan fi Ulumil Kur’an*, Daru’l-Marife, Beyrut 1415/1994, II, 311.

¹¹⁰ Muhammed Vehbi Dereli, “İşari Tefsir Anlayışına İlişkin Bazı Mülâhazalar”, *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 48, Sayı: 4, Ankara 2012, s. 23-38.

¹¹¹ İbrahim Paçacı, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, “Zâhir”, DİB Yay. , Ankara 2010, s. 703.

¹¹² Şâtıbî, *el-Muvafakat fi Usulü’s-Şeria*, Darü’l-Marife, Beyrut 1997, III, 346; İşari tefsirin mahiyeti, meşruiyeti ve batını yorumdan farkı konusunda geniş bilgi için bkz. Yunus Emre Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açıdan İşari Tefsir*, İnsan Yay. , İstanbul 2013.

¹¹³ Örneğin bkz. A’raf, 7/33, Kehf, 18/22, Rum, 30/41, Lokman, 31/20, Nahl, 16/18.

bulunma, destekleme, yardım etme, dış taraf, üstün getirme, galip gelme, aşabilme vb. anlamlarda da kullanılmıştır.¹¹⁴

Usul-ü fıkıhta ise “zâhir”, mânâsının anlaşılması için haricî bir karîneye ihtiyaç duyurmayacak şekilde bu mânâyâ açık olarak delalet eden, fakat te’vil ve tahsis ihtimaline açık bulunan ve kendisinden çıkarılan hüküm sözün asıl sevk sebebi olmayan lafızdır. Aksine delil bulunmadıkça lafızdan çıkan zâhir mânâyâ göre amel etmek gerekir.¹¹⁵ Zâhirle amel etme konusunda en ileri gidenler Zâhirîlerdir. Onlar zâhirin dışında bir yorumu kabul etmemiş ve bâtını yorumu inkar etmişlerdir.¹¹⁶

2.2.2. Bâtın

Bâtın: “بطن/b-t-n” kökünden türemiş olan bu kelime, içerde olmak, içine nüfuz etmek, girmek ve bir şeyin iç yüzünü bilmek anlamına gelmektedir.¹¹⁷ İsm-i fâil kalıbındaki bâtın sözcüğünün mastarı olan batn ve bütün kelimesi, “açıklık ve açık olmak” anlamındaki zâhir kelimesinin karşıtı olarak “kapalılık ve gizlilik, bir şeyin iç yüzüne bir kimsenin sırlarına vâkıf olmak” gibi mânâlar içerir.¹¹⁸

Kapalı olan, kolay anlaşılmayan her şeye “بطن”, açık olan dışta bulunan her şeye de “ظاهر” denmektedir. Duyu organlarıyla algılanabilen şeye “ظاهر”, onlarla algılanmayan şeye “باطن” denir. Bu kelime ve türevleri bu anlamıyla Kur’an’da yer aldığı gibi¹¹⁹ sırdaş anlamında da kullanılmıştır.¹²⁰

2.2.3. Te’vil

Te’vil, “اول/e-v-l” kökünden gelir ve geri dönme (rücu) mânâsıdır. Kelimenin tef’il babından kullanımı ise, açıklamak ve beyan etmek gibi bir mânâyâ da gelir. Istılah olarak, kelimenin zâhirî anlamlarından birine göre açıklanmasıdır. Zerkeşî (ö. 794/1392) te’vile, “ayetin muhtemel olduğu mânâlardan birine rücu ettirilmesidir” derken, Salebî (ö. 427/1035) ise te’vili, “ayetin ön ve arkasına muvafık olduğu muhtemel mânâlardan

¹¹⁴ Rağib el-İsfehani, *Müfredat (Kuran Istılahları Sözlüğü)*, Ter. Abdullah Güneş, Mehmet Yolcu, Çıra Yay. , İstanbul 2007, II, 166-169.

¹¹⁵ Zekiyüddin Şa’ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, TDV Yay. , Ankara 2007, s. 369, 370.

¹¹⁶ Ali b. Ahmed İbn Hazme-Zâhirî, *el-Muhalla bi’l-Asar*, Darü’l-Mektebi’l-İlmiyye, Beyrut 1988, I, 13.

¹¹⁷ *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yay. , Ankara 2010, İsmail Karagöz, “Bâtın”, s. 703.

¹¹⁸ Mustafa Öztürk, *Kuran ve Aşırı Yorum*, Kitabiyat Yay. , Ankara 2003, s. 106.

¹¹⁹ En’am, 6/120, 151.

¹²⁰ İsfehâni, *Müfredat*, I, 147-150.

birine sarfıdır” diye tarif eder. Te’vil ayetin gelebileceği anlamı vermektir. Tefsirde kesinlik söz konusu iken, te’vilde birkaç ihtimal söz konusudur.¹²¹

Yapılan her te’vilin kabul edilmesi mümkün değildir. Bu sebeple te’vilin kabul edilebilmesi ve sahih sayılabilmesi için bazı şartlar taşınması gerekmektedir. Bu şartlar şunlardır:

1-Te’vile esas olan mânânın, lafzın muhtemel bulunduğu ve mecaz yoluyla da olsa kendisine delalet ettiği mânâlardan olması

2-Lafzın, te’vili kabul eder bir lafız olması

3-Te’vili yapılan lafza yüklenen anlamın örfteki kullanımına uygun olması

4-Te’vilin sarıh bir nassa muhalif olmaması

5-Te’vilin, lafzın ilk anda akla gelen zâhirî anlamından alınıp başka mânâyâ hamledilmesine elverişli şer’î bir delile dayanması.¹²²

2.2.4. Zâhirî ve Bâtınî Mânâ

Kur’an açısından “zâhirî mânâ”, Kur’an lafızlarının zâhirinden anlaşılan açık anlamdır. Bâtınî mânâ ise, Kur’an’ın ilk bakışta anlaşılan anlamının dışında ancak inceleme, araştırma ve düşünme ile elde edilen, ayetin işâretinden kalbe doğan gizli anlamdır. Zâhirî mânâ “ne diyor”, bâtinî mânâ ise, “ne demek istiyor” sorularının karşılığıdır. Bâtınî mânâyâ tasavvufta “işârî mânâ”, fıkıhta ise dâl bi’l-işâre (işâretin delaleti) denir.¹²³ İşâretin delaleti (dâl bi’l-işâre) sözün ibaresinden anlaşılan hükme değil, bu hükümden hareketle dolaylı olarak anlaşılan hükme delalet etmesidir. Bu delalet açık veya kapalı olabilir.¹²⁴

¹²¹ M. Zeki Duman, “Müteşabihatın Te’vili”, *Bilimname*, Sayı: 9, s. 27-32.

¹²² Abdülkerim Zeydan, *Fıkıh Usulü*, Ter. Ruhi Özcan, Emek Matbaacılık, Erzurum 1982, s. 445, 446; bkz. Muhammed Ebû Zehra, *İslam Hukuk Metodolojisi*, Ter. Abdulkadir Şener, Fecr Yay. , Ankara 1994, s. 119-121; Şa’ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 377; Muhsin Demirci, *Kur’an’ın Müteşabihleri Üzerine*, Birleşik Yay. , İstanbul 1996, s. 121.

¹²³ Karagöz, “Bâtınî Mânâ-Zâhirî Mânâ”, *DKS*, s. 57.

¹²⁴ Şa’ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 395-398.

Kur'an'ın anlaşılmasında bâtinî anlamın varlığını savunanların dayandığı en önemli iki rivayet vardır. Bunlardan birincisi, Cafer-i Sâdık'tan (ö. 148/765) gelen şu rivayettir; “Allah'ın kitabı dört şey üzerinedir: İbadet, işâret, letâif ve hakikatler. İbadet avam içindir, işâret havass içindir, letâif evliya içindir, hakikatler enbiya içindir.” İkinci rivayet ise Abdullah b. Mesud (r. anh)'dan gelen rivayettir. Hz. Peygamber şöyle demiştir; “Kur'an yedi harf üzerine indirilmiştir. Her ayetin zâhir ve bâtını vardır. Her harfin de had ve matlai vardır.” Aynı anlamı içeren Hz. Ali (r. anh)'in de bir sözü vardır. İbn Mesud (r. anh) rivayeti zayıf olmakla birlikte Taberânî'nin (ö. 970) *Evsat*'ında, İbn Hıbban'ın (ö. 965) *Mevaidi'z-Zem'an*'ında, Heysemî'nin (ö. 807) *Mü'cemi*'nde, İbn Hacer'in (ö. 852) *Metâlibu'l-Âliye*'sinde, İbn Abdilber'in (ö. 1071) *Temhid*'inde, Münâvî'nin (ö. 1031) *Feyzü'l-Kadir*'inde, Elbâni'nin (ö. 1420) *Daîfu'l-Câmi*'sinde daha çok ‘Her ayetin zâhiri ve bâtını vardır.’ şekliyle yer almıştır.¹²⁵

Bâtini-İşârî anlamın kabul edilebilmesi, bu yolla yapılacak Kur'an yorumunun daha sıhhatli olabilmesi, yorumda keyfiliğin önüne geçilmesi için bazı şartlar ileri sürülmüştür. Mesela Şatıbî (ö. 790/1388) bâtinî mânânın geçerliliği için şu şartları öngörür:

“1-Ortaya konan bâtinî anlam Arap dilinin verilerine uygun olarak zâhirî anlamla örtüşmeli

2-Başka bir yerde o mânânın doğruluğunu teyit eden bir nass veya zâhirî bir delalet şekli olmalı

3-Bu mânânın aksini ifade eden bir muarız bulunmamalı.”¹²⁶

2.2.5. Zâhirî ve Bâtinî İlim

Mutasavvıflar özelde Kur'an ayetlerinin genelde ise nassların ilk anlamlarının ötesinde derin anlamlar taşıdığını ileri sürerler. Onlara göre Kur'an ve şariat, yalnızca lafızların sözlük anlamlarından yola çıkılarak ortaya konulan zâhirî mânâlara işâret etmez, aksine

¹²⁵ *Hakâiku't-Tefsir*, I, 21, 22.

¹²⁶ Şatıbî, *el-Muvafakat fi Usulü's-Şeria*, Darü'l-Marife, Beyrut 1997, III, 92, 93.

sözcüklerin görünür anlamları, ardında yatan daha derin mânâları örten birer perdedir.¹²⁷ Bu perdeyi kaldırıp derin anlamlara ulaşacak olanlarda bâtinî ilim sahipleri olsa gerektir.

Zâhirî ve Bâtınî ilim ayrımının Kur'an açısından en güçlü dayanağı Lokman Sûresi'nin 20. ayetidir: *لَمْ تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً* “Allah'ın göklerdeki ve yerdeki her şeyi hizmetinize sunduğunu, sizi görünen ve görünmeyen onca nimetin içinde yüzdürdüğünü görmez misiniz?”. Bu ayette zâhir ve bâtinî nimetlerin bolca verilip tamamlandığı, insanların bu nimetler içinde adeta yüzdürüldüğü beyan edilmektedir. Dikkat edilirse ayette zâhir ve bâtinî ilmi açısından bir ayrım yapılmamış, nimetlerin zâhir ve bâtinînden söz edilmiştir. Aynı zamanda ayetin baş tarafında Allah'ın yerde ve gökte olan şeyleri insanların hizmetine verdiği, ayetin devamında bazı insanların ilme, hidayete, kitaba dayanmadan Allah hakkında mücadele ettiği zikredilmiştir. Bu ayetten önceki ayetlerde Lokman (a. s.)'ın oğluna öğütleri yer almakta ve sonraki ayetlerde ise Allah'ın indirdiğine tâbi olma, yüzünü İslam'a çevirme, sağlam bir kulpa tutunma gibi şeylerden bahsedilmektedir. Dolayısıyla söz konusu ayeti başı ve sonuyla, önceki ve sonraki ayetlerle beraber değerlendirdiğimizde ayetten zâhirî ve bâtinî ilim ayrımının çıkarılamayacağını görüyoruz. Ayetten çıkarılan zâhirî-bâtinî ilim ayrımı bu kelimelerle alakalı yorumlara ve müfessirlerin görüşlerine dayanmaktadır.¹²⁸

Müfessirimiz *Hakâiku't-Tefsir*'de bu ayetin tefsiri mahiyetinde, zâhir ve bâtinî nimet hakkında 15 görüş zikreder. Bu nakillerden birinde İbn Abbas (r. anh), Efendimiz'e bu ayeti sorar. Efendimiz (sas) ise şöyle der: ‘Zâhir (nimet) senin için yaratılan şeylerdir. Bâtın (nimet) ise, Allah'ın ayıplarını gizlemesidir.’¹²⁹ Bu naklin sahih olup olmadığını ise bilemiyoruz.

Sülemî zâhiri-batini ilim ayrımını savunur hatta zâhirî ve bâtinî ilim konusunda “*el-Fark Beyne İlmi'ş-Şeria Ve'l-Hakika*” adlı bir risale de yazmıştır.¹³⁰ Zâhirin ilmi şariat

¹²⁷ Ignaz Goldziher, *Mezâhibu't-Tefsiri'l-İslami/İslami Tefsir Ekolleri* (Ter. Mustafa İslamoğlu), Denge Yay. , İstanbul 1997, s. 203.

¹²⁸ Bkz. 132. dipnot.

¹²⁹ *Hakâiku't-Tefsir*, II, 132, 133.

¹³⁰ Bu risale için bkz. Süleyman Ateş, “Zâhir ve Bâtın İlmine Dair Bir Eser; el-Fark Beyne İlmi'ş-Şeria ve'l-Hakika”, *AÜİF Dergisi*, Ankara 1968, Sayı:16.

ilmi, bânının ilmi hakikat ilmi demekte ve ikisini mukayese etmektedir. Sülemî'ye göre “... Onlar haberin aslını öğrenir, işini yüzünü ortaya çıkarırlardı...”¹³¹ ve “Allah’ın göklerdeki ve yerdeki her şeyi hizmetinize sunduğunu, sizi görünen ve görünmeyen onca nimetin içinde yüzdürdüğünü görmez misiniz?”¹³² ayetleri gösterir ki ilmin zâhiri ve bânını vardır. Zâhirî ilimlerde nasıl erbabına müracaat edilirse, bânî ilimlerde de erbabına müracaat edilir. Bânî ilmin semeresi, zâhirî ilmi kabul ve onun âdâbına riayetle meydana gelir.¹³³

Sülemî'ye göre zâhirî ve bânî ilim, ruh ve beden gibi birbirini tamamlar. Şeriatın takip etmediği hakikat küfürdür. Zâhire dayanmayan bânî, batıl olduğu gibi bânîye dayanmayan zâhir de bânîdir. Bânî ilme ancak ilimde rûsuh bulanlar vâkıf olurlar. Bânî ilme “ledünnî ilim” de denir. Allah’ın Hızır’a öğrettiği ilmin bu ilim olduğu söylenmiştir. Nitekim ayette şöyle buyrulur: “Derken orada katımızdan kendisine bilgelik verdiğimiz ve yine tarafımızdan (özel) bilgi lûtfettiğimiz bir kulumuzla karşılaştılar.”¹³⁴

Horasan Melamiyyesinin önde gelen isimlerinden olan et-Tûsî (ö. 378/988) de zâhirin bânîden, bânînin de zâhirden müstağni olamayacağını söylemiştir.¹³⁵ Dolayısıyla zâhir ve bânî, zâhiri ve bânî ilim birbirinden bağımsız olamaz.

Zâhire tamamen aykırı, onu reddeden, ona dayanmayan bir bânî ilmi adı ne olursa olsun kabul edilemez. Hatta İbn Teymiyye böyle bir iddiada bulunan kişinin ya mülhit ya zındık yahut cahil ya da sapık olduğunu ifade eder.¹³⁶

¹³¹ Nisa, 4/83, لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ; Bkz. *Hakâiku't-Tefsir*, I, 157.

¹³² Lokman, 31/20; Bu ayette geçen zâhirî nimetlerin İslam, İslamın doğması ve düşmanlara galip gelmesi, sûretin güzelliği, âzâlar, peygamberlik, duyu organlarıyla algılanabilen nimetler, insanlar aracılığıyla düşmanlara karşı zafer kazanmak; bânî nimetlerin de akıl, kalb, marifet, itikat, düşünerek akıl yoluyla farkedilebilen nimetler, melekler aracılığıyla düşmana zafer kazanmak olabileceği söylenmiştir. bkz. İsfahani, *Müfredat*, I, 150; Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Câmiu'l-Beyan an Te'vili Ayi'l-Kur'an*, Darü'l-Fikr, Beyrut 1988, XXI, 78; Ebu'l-Kasım Mahmut b. Ömer ez-Zemahşeri, *Keşşaf an-Hakâiku'k-Kavamidu'd-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavi'l fi Vucuhi't-Te'vil*, Mektebetü Abikan, Riyad 1997, III, 18, 19; Muhsin Demirci, *Lokman Sûresi ve Ahlaki Öğütler*, Çamlıca Yay. , İstanbul 2001, s. 88.

¹³³ Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 142; krş. , *Hakâiku't-Tefsir*, II, 132, 133.

¹³⁴ Kehf, 18/65, فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا آتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا; *Hakâiku't-Tefsir*, I, 413, 414; Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 143, 144.

¹³⁵ Ebu Nasr Serrac et-Tûsî, *el-Lüma (İslam Tasavvufu)*, Ter. H. Kamil Yılmaz, Altınoluk Yay. , İstanbul 1996, s. 550.

¹³⁶ İbn Teymiyye, *Risale fi İlmi'l-Bânî*, I, 231-236.

İKİNCİ BÖLÜM

AHKÂM AYETLERİ HAKKINDA KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. HÜKÜM KELİMESİNİN İFADE ETTİĞİ ANLAM

“Hüküm” kelimesi sözlükte; ilim, fıkıh, yargı, adalet,¹³⁷ bir şeyi yerine koymak¹³⁸ iyileştirmek amacıyla menetmek, düzeltmek, karar vermek, siyasî anlayış gibi anlamlara gelir.¹³⁹ Kur’an’da “hüküm” kelimesi 30 yerde yer alır ve çoğunlukla yargılama ve karar verme anlamı taşır. Mantık, kelam ve fıkıh ilminde farklı şekillerde tanımlanmıştır.¹⁴⁰

Fıkıh usulünde “hüküm” kelimesi, mükellefin fiillerine taalluk eden (onunla alakalı olan) iktidâi veya tahyîri olarak şâriin hitabı olarak tarif edilmiştir.¹⁴¹ Fakat bu tanım Şafii fıkıh usülcülerine aittir. Hanefî fıkıh usülcülerine göre ise “hüküm”, şâriin kulların fiillerine ilişkin hitabı ile sabit olan şey veya şâriin kulların fiillerine ilişkin hitabının eseri olarak tanımlanır.¹⁴²

Fıkıh usülcüleri, ‘hüküm’ kavramını açıklarken hükmün Allah’tan sâdır olduğu ve onun fiilleri arasında bulunduğu noktasından hareket etmişler ve Allah-u Teâla’yı “Hâkim” vasfı ile nitelendirmişlerdir. Fakihler ise, hükmün bağlandığı mahal olan mükellefin fiillerini esas almışlar ve hükümleri “Teklifi” ve “Vad’i” olarak sınıflandırmışlardır.¹⁴³

¹³⁷ Ebu’l-Fadl Cemaluddin Muhammet b. Mükerrrem İbn Manzur, *Lisanu’l-Arap*, Darü’l-Mearif, Thk. Abdullah Ali Kebir ve Muhammed Ahmet Hasebullah, Kahire 1119, “Hkm”, s. 951.

¹³⁸ Cürçani, “Hkm”, *Kitabu’t-Tarifât*, s. 99.

¹³⁹ Paçacı, “Hüküm”, *DKS*, s. 273, 274.

¹⁴⁰ İlyas Üzümlü, “Hüküm”, *DİA*, TDV. Yay. , İstanbul 1998, 464.

¹⁴¹ Bedruddin Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh ez-Zerkeşi, *Bahru’l-Muhit fî Usuli’l-Fıkıh*, Daru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut 1971, I, 91; İmam Gazali, *el-Mustasfa min İlmi’l-Usul*, Darü’n-Nefais, Beyrut 2009, I, 175.

¹⁴² Muhammed Ebu’l-Feth el-Beyanuni, “Hüküm”, *DİA*, TDV. Yay. , İstanbul 1998, 466-468.

¹⁴³ Şa’ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 226-233.

Ahkâm kelimesi “حکم/hüküm” kelimesinin çoğulu olarak “hükümler” anlamına gelmektedir.

1.1. Ahkâm Ayetleri

Kur'an müttakiler için rehber olan bir kitaptır. Onda hem dünya hayatını tanzim eden hem de ahirette mutluluğa götürecek birçok emir ve yasak bulunmaktadır. Fakat Kur'an'da yer alan emir veya nehy içeren her ayeti ahkâm ayeti kapsamında görmek doğru değildir. Çünkü Kur'an'daki emir ve nehiylerin hepsi hüküm ifade etmez, bazıları da hususi bir hitaptır. Mesela Maide Sûresi'nin 67. ayeti “*Ey Peygamber! Rabbin tarafından sana indirilen ayetleri tebliğ et.*” şeklinde bir emir içermekle beraber hitap hususidir. Aynen bunun gibi özellikle de Hz. Peygamber (sas) ve eşleri hakkında indirilen emir ve yasaklar¹⁴⁴ da ahkâm ayeti kapsamı dışında ele alınmalıdır. Yine Kur'an'da emir kipiyle başlayan birçok sûre vardır ki bunların hepsiahkâm ayeti değildir. Sonuç olarak “Ahkâm ayetleri” ifadesinden; Kur'an'da açıkça kendisinde hüküm bulunan, emir veya nehy içeren, helal veya haram kılan ayetleri anlamaktayız.

Hangi ayetlerin ahkâm ayeti olduğu, hüküm içerip içermediği, bu ayetlerin sayısı vb. meseleler genellikle müfessirin veya fakihin dirayetine ve mensup olduğu mezhebe göre farklılık arz etmektedir. Diğer bir deyişle ahkâm ayetlerinin sayısı ve tasnifi konusunda âlimler farklı görüşler ortaya koymuşlardır.¹⁴⁵

Mesela Cessas (ö. 370/980) *Ahkâmu'l-Kur'ân*'ında 1000'den fazla ayeti incelerken, İbnu'l-Arabî (ö. 543/1148), *Ahkâmu'l-Kur'ân*'ında 800 küsür ayeti, M. Sıddık Hasan Han (ö. 1307) *Neylu'l-Merâm min Tefsiri Âyâtî'l-Ahkâm*'ında 250'ye yakın ayeti, Mehmet Vehbi Efendi (ö. 1949) *Ahkâm-ı Kur'âniyye*'sinde 170 kadar ayeti, Sâbûnî *Revâiu'l-Beyân Tefsîru Âyâtî'l-Ahkâm Mine'l-Kur'ân* adlı eserinde 70 kadar ayeti incelemiştir. Gazalî ile Fahrettin Razî Kur'an'daki ahkâm ayetlerinin sayısını 500 olarak tespit etmişlerdir. Bu sayıyı 800'ün üzerine çıkaranlar olduğu gibi 200'e kadar

¹⁴⁴ Bkz. Ahzab, 33/28-34.

¹⁴⁵ Bkz. Muhammet Hudari, *Tarihu't-Teşrii'l-İslami*, Beyrut 1985, s. 35-80; Abdülkerim Zeydan, *el-Vecz fi Usulü'l-Fıkıh*, Mektebetü'l-İslamiyye, İstanbul 1979, s. 126, 127; Mehmet Erdoğan, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, MÜİF Yay. , İstanbul 1994, s. 41.

indirenler de vardır. Dolayısıyla Kur'an'daki ahkâm ayetleri ve sayısı hakkında kesin bir birlik yoktur.¹⁴⁶

“Kur'an-ı Kerîm'in fikhî yönü hakkında bir fikir vermesi bakımından, Abdolvahhab Hallâf ile Ali Şafak'ın, günümüz modern hukuk sahalarını dikkate alarak ahkâm ayetlerinin sayısına dair yaptıkları tespiti burada yer vermek faydalı olacaktır. Buna göre:

İbadet Hükümleri: Namaz, oruç, hac, adak, yemin. . . vs. gibi, insanın Rabbine karşı olan vazifelerini düzenleyen ayetler: 140 ayet.

Aile ve Miras Hukuku: 70 ayet.

Borçlar Hukuku: Alışveriş, kira, rehin, kefalet, ortaklık, borçlanma ve taahhüt gibi işleri düzenleyen ayetler: 70 ayet.

Ceza Hukuku: 30 ayet.

Usul Hukuku: 13 ayet.

Anayasa Hukuku: 10 ayet.

Devletler Hukuku: 25 ayet.

İktisâdî, Mâlî Hukuk: 10 ayet.

Görüldüğü gibi 368 sayısını bulan ayetler, bugün kullandığımız modern hukukun bütün dallarıyla ilgili hükümler getirmiştir.”¹⁴⁷

Diğer bir görüşe göre ise Kur'an'da, hukuk ve fıkıh ile ilgili yaklaşık beş yüze yakın ayet bulunmaktadır. Kur'an'ın ahkâm ayetleri çoğu kere küllî kurallar vaz'etmekte bazen de detaylara yer vermektedir. Hz. Peygamber de bu ayetleri pratiğinde uygulamak

¹⁴⁶ Bkz. Çetiner, "Ahkâmü'l-Kur'an", *DİA*, TDV Yay. , İstanbul 1988, I, 551.

¹⁴⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 47; Abdolvahhab Hallaf, *İlmü Usulu'l-Fıkh*, Beyrut 1995, s. 33-35.

sûretiyle Kur'an'ın ilk ahkâm müfessiri olmuştur. Ahkâm ayetlerinin yanı sıra o, kendi kişisel görüşleriyle de Müslüman toplumun çeşitli sorunlarına çare aramıştır.¹⁴⁸

1.2. Hicrî İkinci Asırdan Günümüze Önemli Ahkâm Tefsirleri

Hicrî ikinci asırdan itibaren ahkâm ayetlerini konu alan tefsirler yazılmaya başlanmıştır. İsmail Cerrahoğlu'nun verdiği listeye göre en önemli ahkâm tefsirleri ise şunlardır:

Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), *Tefsîru'l-Hamsi Mie Âye*

Ebû Zekerîya Yahya b. Âdem b. Süleyman el-Emevî (ö. 203/818), *Ahkâmu'l-Kur'ân*

eş-Şafii (ö. 204/819), *Ahkâmu'l-Kur'ân*

Yahya b. Eksem (ö. 242/857), *İcâbu't-Temessük bi Ahkâmi'l-Kur'ân*

Ebû Abdullah el-Mısırî Muhammed b. Abdullah b. Abdilhakem (ö. 268/882), *Ahkâmu'l-Kur'ân*

Ebû Süleyman Davut b. Ali ez-Zâhirî (ö. 270/884), *Ahkâmu'l-Kur'ân*

İsmail b. Ishâk el-Ezdi el-Kâdî (ö. 282/896), *Ahkâmu'l-Kur'ân*

Ahmet b. Muhammed Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933), *Ahkâmu'l-Kur'ân*

Ebû Bekr Ahmet b. Aliel-Cessas (ö. 370/980), *Ahkâmu'l-Kur'ân*

Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed b. Halef İbnu'l-Ferrâ Ebû Ya'la el-Kebîr (ö. 458/1066), *Ahkâmu'l-Kur'ân*

Ali b. Muhammed b. Ali et-Taberî Ebu'l-Hasen İlkiya el-Herrâsî (ö. 504/1110), *Ahkâmu'l-Kur'ân*

Muhammed b. Abdullah el-Endelûsî Ebû Bekr İbnu'l-Arabî (ö. 543/1148), *Ahkâmu'l-Kur'ân*

¹⁴⁸ Hayrettin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, İrfan Yay. , İstanbul 1975, s. 43.

Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1272), *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'ân*

Celâlettin es-Suyûtî (ö. 911/1505), *el-lklîl fî Istînâti't-Tenzîl*

Muhammed Sıddık Hasan Han (ö. 1307/1889), *Neylu'l-Meram min Tefsiri Âyâtî'l-Ahkâm*

Muhammed b. Abdullah Dıraz (ö. 1377/1958), *Tefsiru Âyâtî'l-Ahkâm*

Muhammed Ali Sayis, *Tefsîru Âyâtî'l-Ahkâm*

Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Revâiu'l-Beyân Tefsîru Âyâtî'l-Ahkâm Mine'l-Kur'ân*.¹⁴⁹

2. HAKÂİKU'T-TEFSİRDE YER ALAN AHKÂM AYETLERİNDE GEÇEN BAZI KAVRAMLAR

Herhangi bir ilim dalında veya düşünce sisteminde, onların nitelik ve niceliğini doğru olarak ifade edebilmek için kavramları kullanırız. Bu sebeple her ilim dalının ve düşünce sisteminin kendine özgü ve onlar içinde önem kazanan bir kavram hazinesi ve literatürü vardır. Tasavvufî/İşârî tefsir içinde bu durum geçerlidir.

Çalışmamızın bu kısmında *Hakâiku't-Tefsir*'in ahkâm ayetleriyle ilgili olan kısımlarında geçen bazı kavramlar hakkında bilgi verilecektir. Ancak, öncelikle belirtelim ki bu başlık altında verilen kelimelerle ilgili ayrıntılı semantik analiz yapılmayacağı gibi sözkonusu kelimelerden Kur'an'da geçenlerin hangi ayetlerde, hangi anlamlarda kullanıldığının belirlenmeside amaçlanmamıştır. Daha ziyade çalışmamızın muhtevası içerisinde kullanılan ve müfessirimizin ele aldığımız ayetlerde yer verdiği bazı kelimelerin tasavvufta hangi anlamlarda kullanıldığını belirleyerek yorumların daha iyi anlaşılmasını sağlamak hedeflenmiştir. Bu çerçevede söz konusu kavramların sözlük anlamları, tasavvufta hangi anlamlarda kullanıldığı ve tefsirimizde geçtiği bölüm zikredilmiştir.

¹⁴⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 56; Bkz. Çetiner, *Ahkâmü'l-Kur'an*, I, 552; *Ahkâmü'l-Kur'an* literatürüyle ilgili olarak bkz. Mevlüt Güngör, *Fıkhi Tefsir Hareketi ve İlk Fıkhi Tefsir*, Bayrak Mat. , İstanbul 1996, s. 122-146; Hüseyin Tekin Gökmenoğlu, "Ahkâm Tefsiri ve Özellikleri", *SÜİF Dergisi*, 1994, Sayı: 5, s. 203.

2.1. Atâ (عطا)

Sözlükte “bağışlama, hibe, atıyye, ihsanda bulunma ve verilen şey” anlamına gelen atâ, Kur’an’da dört ayette geçmiş ve lütuf, ihsan, bağış anlamlarında kullanılmıştır. Atâ/atıyye; zengin bir kimsenin, hizmet karşılığı olmadan bir insana verdiği bağış, yardım ve hibe anlamına da gelir.¹⁵⁰

عطا ve عطية formları, Kur’an’da daha çok bağış anlamına özgü kılınmıştır. Nitekim Sad Sûresi’nin 39. ve Tevbe Sûresi’nin 58. ayetinde bu anlamdadır.¹⁵¹

Tasavvufta ise Hakk’ın kula olan ihsanı ve lütfu, ona sağladığı maddî ve manevî fayda, kismet, rızık anlamlarına gelir. Hakk’ın atâsı Hakk’ı Hak ile temaşa etmektir. İki türlü atâ vardır: a) Mutlak Atâ: Ayrım gözetmeden herkese ve her şeye ihtiyaç duyduğu şeyi karşılıksız vermektir. Allah’ın bütün insanlara ve canlılara rızık vermesi gibi. b) Mukayyet Atâ: Şer’î ölçüler ve hükümler dâhilinde ve şer’î miktarda vermektir.¹⁵²

Bu kavram *Hakâiku’t-Tefsir*’de Nisa Sûresi’nin 8. ayetinin tefsirinde geçmektedir.¹⁵³

2.2. Havâtır (خواطر)

Sözlükte “aklına gelmek, hatırlamak, içine doğmak” anlamına gelen “hûtur” kökünden türeyen “hâtır” kelimesinin çoğuludur. Kavram olarak ise, insanın iradesi dışında zihnine gelen veya kalpte hissedilen iyi veya kötü duygu ve düşünceler anlamında kullanılmaktadır.¹⁵⁴ Tasavvufta ise, sâlikin kalbine Hak’tan, melekten, nefisten veya şeytandan gelen hitaplar, sesler anlamına gelir. Hiçbir vasıta olmadan doğrudan doğruya Allah’tan gelen hitaba rabbânî veya hakkânî hâtır, melekten gelene melekî hâtır veya ilham, nefisten gelene nefsanî hâtır veya hâcis,¹⁵⁵ şeytandan gelene şeytânî hâtır veya

¹⁵⁰ Karagöz, “Atâ”, *DKS*, s. 41; bkz. Mahmut Çanga, *Kuran’ı Kerim Lügati*, Timaş Yay. , İstanbul 2010, s. 330.

¹⁵¹ İsfehani, عطا, *Müfredat*, II, 223.

¹⁵² Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay. , İstanbul 1995, s. 62.

¹⁵³ Bkz. , *Hakâiku’t-Tefsir*, I, 141.

¹⁵⁴ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s. 228.

¹⁵⁵ Sûfiler bu kelimeyle ilk hâtırı ifade ederler. İlk hâtır Rahmânidir ve kişiyi kesinlikle hataya düşürmez. Sehl et-Tüsteri buna ilk sebep ve ilk hâtırın daveti adını vermiştir. bkz. Hasan Şahin ve Seyfullah Sevim, *Tasavvuf*, İlahiyat Yay. , Ankara 2002, s. 182.

vesvese denir.¹⁵⁶ Harama helale dikkat etmeyen sûfiler hâtırın Rahmâni mi, şeytânî mi olduğunu ayırt edemez.¹⁵⁷

Bu kelime *Hakâiku't-Tefsir*'de Nisa Sûresi'nin 5. , Tevbe Sûresi'nin 73. ayetlerinin yorumunda geçmektedir.¹⁵⁸

2.3. İnâbe (انابة)

Şüphe karanlıklarının kalpten çıkarılması, her şeyden Allah'a dönmek; gafletten zikre, vahşetten ünse rücû etmektir.¹⁵⁹ Tevbe etmek, işlenen günahlardan pişmanlık duyup Allah'a dönmek, Allah'a gönül verme, halktan Hakka kaçmak, her türlü maddî ve manevî engellerden yüz çevirip Allah'a yönelmektir. Tevbe görünür günahlardan, inâbe ise insanın içindeki kusurlardan vazgeçip Allah'a dönmesidir. İnâbe tevbenin ileri ve daha mükemmel bir derecesidir. İnâbe edene münîb denir.¹⁶⁰

İNâbe, nefsin zâhirde tevbe ile salâha döndüğü gibi, sırrın da salâha dönmesidir. Tüm eşyadan eşyanın sahibine dönmektir. Sırrı ağyara yönelmekten temizlemektir. Kulun Hakk'ın iradesi uyarınca Hak ile olmasıdır. İnâbe, fânî üzerinde durmayıp Allah'a şevk ile yönelmektir.¹⁶¹

Ayrıca manevî eğitim almak isteyen kişinin bir mürşide başvurup tevbe ederek ona bağlanmasına da inâbe denir. Bu durum Türkçe'de "el almak" tabiriyle ifade edilir.¹⁶²

Bu kavram *Hakâiku't-Tefsir*'de Tevbe Sûresi'nin 73. ayetinin yorumunda geçmektedir.¹⁶³

2.4. Îsar (إيسار)

Sözlükte "bir kimseyi veya bir şeyi diğerine tercih etme, üstün tutma" anlamına gelen îsar, bir ahlak kavramı olarak "kişinin kendisi ihtiyaç içinde bulunsa bile sahip olduğu

¹⁵⁶ Mehmet Canbulat, "Havâtır", *DKS*, s. 241.

¹⁵⁷ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yay. , Ankara 1997, s. 334.

¹⁵⁸ Bkz. , *Hakâiku't-Tefsir*, I, 140, 280; II, 264.

¹⁵⁹ Seyyit Şerif Cürcani, *Kitabu't-Ta'rifat*, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1985, s. 39.

¹⁶⁰ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s. 265.

¹⁶¹ Ateş, *Tasavvufun Ana İlkeleri (Sülemî'nin Risaleleri)*, s. 23.

¹⁶² Mahmut Abdürrazi, *Mu'cemu's-Sûfiyye*, Daru'l-Ulûmu'l-Câmia, Kahire 2004, I, 395.

¹⁶³ *Hakâiku't-Tefsir*, I, 280.

imkanları başkalarının ihtiyaçlarını karşılamak üzere kullanması, başkalarının yararı için fedakarlıkta bulunması” demektir. Cömertliğin en yüksek derecesidir. Türkçede bu durum “diğergamlık” kelimesiyle ifade edilmiştir.¹⁶⁴

Tasavvufta da kelime anlamıyla bağlantılı olarak bir insanın fayda sağlama ve zarardan korunma konusunda kendisinden çok başkalarını, özellikle de dostlarını ve din kardeşlerini düşünmesidir. Fütüvvet ehli arasında îsar esastır.¹⁶⁵ Tasavvuf erbabınca en halisane bir fânîlik düşüncesiyle topyekûn şahsiliğe karşı bütün bütün kapanıp, yaşama zevkleri yerine yaşatma hazlarıyla var olmanın ünvanı kabul edilegelmiştir.¹⁶⁶

Ebû Hüseyin Ahmet b. Muhammet Nuri’ye (ö. 295/908) izafe edilen Nûriyye tasavvuf fırkasının temel vasfı îsardır.¹⁶⁷ Bu kavram *Hakâiku’t-Tefsir*’de Tevbe Sûresi’nin 60. ayetinin yorumunda geçmektedir.¹⁶⁸

2.5. İstiğnâ (استغناء)

“غني” kelimesinden türeyen bu kelime zengin olmak,¹⁶⁹ zenginlik istemek, ihtiyaç duymamak,¹⁷⁰ tenezzül etmemek, kendini kendine yeterli görmek demektir. Hiçbir şeye muhtaç olmayan, sınırsız zengin olan ve varlığı başkasının varlığına ihtiyaç hissetmeyen Allah olduğu için bu sıfat hakiki anlamda sadece Allah için kullanılabilir.

Tasavvufta ise, sâlikin Allah’ın kendisine kâfi olduğuna inanarak ondan başkasına ihtiyaç duymaması ve tenezzül etmemesi anlamına gelir. Allah’tan istiğnâ ise asla caiz değildir.¹⁷¹

Bu kelime *Hakâiku’t-Tefsir*’de Tevbe Sûresi’nin 60. ayeti ve Cuma Sûresi’nin 9. ayetinin yorumunda geçmektedir.¹⁷²

¹⁶⁴ Canbulat, “Îsar”, *DKS*, s. 322.

¹⁶⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s. 272; Abdurrazi, *Mu’cemu’s-Sûfiyye*, I, 448-451.

¹⁶⁶ M. Fethullah Gülen, *Kalbin Zümürü Tepeleri*, Nil Yay. , İzmir 2012, Îsar, s. 18.

¹⁶⁷ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 121.

¹⁶⁸ Bkz. , *Hakâiku’t-Tefsir*, I, 279.

¹⁶⁹ Nisa, 4/6, Tevbe, 9/93, Âl-i İmran, 3/181, Bakara, 2/273.

¹⁷⁰ Hac, 22/64, Fatır, 35/15, Teğabün, 64/6.

¹⁷¹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s. 277; Karagöz, “İstiğnâ”, *DKS*, s. 332.

¹⁷² Bkz. , *Hakâiku’t-Tefsir*, I, 279; II, 327.

2.6. Sır (سر)

Nefiste gizlenen sözdür.¹⁷³ İlanın zıddıdır.¹⁷⁴ Mânâ itibariyle mevcut olan var-yok arası kapalılık, Hakk'ın gâip hale getirip halka bildirmediği şey, ruh gibi insan bedenine tevdi edilen bir latîfedir ve ruhtan daha latiftir. Sır, gönül ehlinden ve keşf sahiplerinden başkasının idrak edemediği hususlar, tasavvufî duygular ve bilgilerdir.¹⁷⁵ Kalpteki bir latîfedir ki bedendeki ruh gibidir. Ruh muhabbet mahalli, kalp marifet mahalli olduğu gibi sır da müşahede mahallidir.¹⁷⁶

Bazıları da sırrı, rûhani sırlar madeni olarak görmüştür.¹⁷⁷ Tasavvuf kitaplarının bazılarında sırrın 10 çeşidinden bahsedilir.¹⁷⁸

Bu kavram *Hakâiku't-Tefsir*'de Tevbe Sûresi'nin 28. ayetinin yorumunda geçmektedir.¹⁷⁹

¹⁷³ İsfehâni, *Müfredat*, I, 572-573; bkz. Taha, 20/7, Tevbe, 9/78; bkz. *Kur'an'ı Kerim Lügatı*, s. 241.

¹⁷⁴ İbn Faris, *Mu'cemu Mekâyisü'l-Luga*, III. Cüz, 67.

¹⁷⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s. 469.

¹⁷⁶ Cürçani, *Kitabu't-Ta'rifat*, s. 23.

¹⁷⁷ Rasim Efendi, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 616.

¹⁷⁸ Abdurrazî, *Mucemu's-Sûfiyye*, III, 1181-1185.

¹⁷⁹ Bkz. , *Hakâiku't-Tefsir*, I, 273; II, 20, 21, 22.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SÜLEMÎ'NİN AHKÂM AYETLERİNE YAKLAŞIMI

Şer'î hükümler; Allah ve Rasulü'nün doğrudan yapılmasını emrettiği veya yasakladığı şeylerdir. Değişik konuları içerisinde barındıran Ahkâmı Şer'iyye'yi konuları itibariyle itikadî, amelî ve ahlakî olmak üzere üç gruba ayırabiliriz. Bunlardan itikadî hükümler akaid ve kelam ilminin, amelî hükümler (ibâdât ve muamelât) fıkıh ilminin, ahlakî hükümler de tasavvuf ve ahlak ilminin ilgi alanına giren ana konulardır.¹⁸⁰

Dini hükümlerin tasnifi konusunda mutasavvıflar zâhir-batın ayrımıyla bağlantılı olarak şöyle derler: “Zâhiri ameller organlara müteallik; taharet, namaz, oruç gibi ahkâm konularıdır. Batınî ameller iman, yakın, tevekkül, ihlas vb. kalbin amelleri, manevi hal ve makamlardır.”¹⁸¹ Dolayısıyla mutasavvıflar zâhiri ve bâtını amellere yönelik olarak zâhiri ve bâtını hüküm ayırımına gitmişlerdir. Müfessirimizin verdiği nakillere baktığımızda da bâtını hükümlere daha çok yer verdiği görülecektir.

Dînî hükümleri konuları itibariyle gruplara ayırmak onların birbirinden bağımsız olduğunu anlamına gelmemektedir. Mesela; namaz kılmakla ilgili şer'î bir emrin varlığına inanmak itikadî, namazın rükün ve şartlarına delalet eden ahkâm amelî, namazın fuhşiyat ve münkerattan kişiyi alıkoyması ahlakî ve tasavvufî hüküm alanı içerisinde değerlendirilen meselelerdir. Ayrıca fıkıhın temine çalıştığı adalet, hakkaniyet, düzen, emniyet, iyiliği gerçekleştirmek, kötülüğü önlemek vb. değerler hep ahlâkî içerik taşıyan değerlerdir. Dolayısıyla islam hukuku ahlaktan bağımsız düşünülmemelidir.¹⁸² Biz bu çalışmamızda amelî ve ahlakî hükümlerle ilgili olan ayetlerle, bu sınıflandırmaların dışında kalan fakat hüküm barındıran ayetlere yer vereceğiz.

¹⁸⁰ Vecdi Akyüz, *Mukayeseli İbadetler İlmihali*, İz Yay. , İstanbul 1995, I, 4.

¹⁸¹ et-Tûsî, *el-Lüma (İslam Tasavvufu)*, s. 23.

¹⁸² Ahmet Yaman- Halit Çalış, *İslam Hukukuna Giriş*, MÜİF. Yay. , İstanbul 2013, s. 29.

“Ahkâm ayetleri” ifadesinden Kur’an’da açıkça kendisinde hüküm bulunan, emir ve nehy içeren, helal veya haram kılan ayetleri kastettiğimizi ifade etmiştik. İstinbat yoluyla veya başka bir ayetin desteğiyle kendisinden zorlamayla hüküm çıkarılmaya çalışılan, hüküm ifade edip etmediği tartışma konusu olabilecek ayetlere, aşağıda ele alacağımız bölümde yer vermedik. Dolayısıyla hakkında değerlendirme yaptığımız 32 ayet ‘ahkâm ayeti’ tanımımıza giren ayetler olacaktır.

Ele alacağımız ahkâm ayetlerini verirken Muhammed Ali Sâbûni’nin 2004 yılında Şamil Yayınlarından çıkan *Kur’an’ı Kerim’in Ahkâm Tefsiri* adlı eserini esas aldık. Bu eser aynı zamanda Sâbûni’nin *Revâiu’l-Beyân Tefsîru Âyâtî’l-Ahkâm Mine’l-Kur’ân* adlı eserinin de tercümesidir. Bu eseri esas almamızın sebebi; ahkâm ayeti olduğu konusunda şüphe olmayan, diğer ahkâm tefsirlerinde de yer alan ayetlere yer vermesi, yazarın bir mezhebi temsil etmemesi ve çağımıza yakın olmasıdır. Mesela Cessas (ö. 370/980) ve Tahavi’nin (ö. 321/933) ahkâm tefsirleri Hanefî mezhebini, İmam Şafii (ö. 204/819) ve Beyhaki’nin (ö. 458/1066) ahkâm tefsirleri Şâfiî mezhebini, Kurtubi’nin (ö. 272/671) tefsiri ise Malikî mezhebini temel alarak yazılan eserlerdir ve hicri 3. , 4. ve 7. asırlarda kaleme alınmıştır.

Sülemî’nin işârî tefsir niteliğindeki bu eserinde ahkâm ayetlerine de yer verildiği görülmektedir. Müellifin ahkâm ayetlerini ne şekilde tefsir ettiğinin ortaya konulması bakımından ahkâm ayetlerine getirdiği yorumları bu bölümde ele almak istiyoruz. Bu araştırmayı yaparken de şöyle bir yöntem izleyeceğiz:

1-Ahkâm ayetleri verilirken ilk olarak amelî hükümler (bu hükümlerde de öncelikle ibadetle ilgili daha sonra muamelatla ilgili ayetler) verilecek. Sonraki başlıklarda ise ahlakî hükümler içeren ayetler ile amelî ve ahlakî ahkâm dışında kalan ayetler verilecektir.

2-Her başlık altındaki ayetler zikredilirken Mushaf sırası esas alınacaktır.

3-Her başlıkla ilgili verilen kısa bilgiden sonra ahkâm ayetlerinin Arapça metni ve mânâsı verilecektir.

4-Ayetle alakalı şer'î hükümler ayrıntıya girmeden ve tartışmalara yer vermeden zikredilecektir.

5-Müfessirimizden sonra yazılmış tasavvufî ağırlıklı tefsirlerden istifade edilecektir. (Özellikle Kâşânî (ö. 730/1329) ve Bursevî'nin (ö. 1137/1725) tefsirleri).

6-Gerek duyulduğunda sebep-i nüzul rivayetlerine temas edilecektir.

7-Sülemî'nin ayetin tefsiri mahiyetinde *Hakâiku't-Tefsir*'de zikrettiği görüşleri nakledilecektir.

8-Son olarak da *Hakâiku't-Tefsir*'de verilen yorumlar hakkında değerlendirme yapılacaktır.

1. AMELÎ HÜKÜMLER (İBÂDÂT VE MUÂMELÂT)

1.1. İBADETLE İLGİLİ HÜKÜMLER

İbadet; Allah'ın sevdiği ve razı olduğu söz, zâhirî ve batınî bütün amelleri içine alan her şeyin ismidir.¹⁸³ Allah'a yönelik saygımızı, kulluk görevlerimizi simgeleyen düzenli davranışlardır ve şu ana konuları içerir: Taharet, salât, zekat, savm, hac, eyman, zebaih, udhiyye, eşribe ve et'ime, sayd.¹⁸⁴ Bu başlık altında ibadetle ilgili hüküm içeren sekiz ayet ele alınacaktır.

1.1.1. Namazda Kâbe'ye Yönelme

Arz üzerinde Allah'a ibadet amacıyla yapılan ilk yapı, Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'in temellerini yükselttiği Kâbe'dir. Allah tarafından mükerrem kılınan Kâbe, aynı zamanda tevhidin de sembollerinden biridir. Arz üzerinde bir benzerinin bulunmaması Allah'ın tekliğini çağrıştırdığı gibi müminlerin kıblegâhı olması ümmetin bir ve beraber olmasını da ilham eder. Konuyla alakalı olarak Bakara Sûresi'nin 115. ayetinde şöyle buyrulur:

¹⁸³ Vehbe Zuhayli, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, Feza Yay. , İstanbul 1994, I, 63.

¹⁸⁴ Ahmet Yaman-Halit Çalış, *İslam Hukukuna Giriş*, s. 74; Ayrıca ibadet alanıyla ilgili olarak bkz. Ebubekr Mesud el-Kâsânî el-Hanefî, *Bedaiu's-Sanai' fi Tertibi's-Şerai'*, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Lübnan 2003, I, 14.

وَاللَّهُ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُّوا فَجْهُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ

“(Ey Mü’minler) Doğu da batı da Allah’ındır. Bu yüzden hangi yöne dönerseniz dönün; sonuçta O’na yönelmiş olursunuz. Şüphesiz Allah’ın lütuf ve rahmeti çok geniştir; O her şeyi bilendir. ”

Gördüğümüz veya göremediğimiz her şeyi yaratan ve her şeyin sahibi olan Allah’tır. Allah varlığı zorunlu olan tek varlıktır. Allah’ın varlığının emareleri büyük bir kitap olan kâinata değişik şekillerde görülmektedir. O’nun varlığı belli bir yer ve yönle sınırlı değildir. Nereye bakarsak bakalım, nereye dönersek dönelim sonunda Allah’a yönelmiş ve O’nun varlığını, birliğini tasdik etmiş oluruz.

Her ibadetin kendi içinde bir disiplini vardır ve kulluk keyfilikten uzaktır. İbadetlerde gelişi güzel bir istikamete teveccüh edilmez. Nitekim bu, ibadet edenlerin birlik ve beraberlik ruhunu bozacak bir davranış olur. Fakat burada asıl mesele yönler veya kible tayin edilen yer değil, gönüllerin Allah’a yönelmesi, O’nun kalblere kible kılınmasıdır.¹⁸⁵

Bu ayet kible yönünde herhangi bir şüpheye düşülmesi durumunda galip zanna göre hareket etmemize delil teşkil eder. Çünkü galip zan meydana geldikten sonra buna göre hareket edilmesi ayetteki “Hangi yöne dönerseniz dönün sonuçta O’na yönelmiş olursunuz.” ifadesine uygun düşmektedir. Dolayısıyla böyle bir durumda kible yönünü araştırmadan, gelişi güzel bir şekilde namaz kılmak geçerli olmayacaktır.¹⁸⁶

Bursevî (ö. 1137/1725)bu ayetin tefsirinde “Doğu da batı da Allah’ındır.” beyanında herhangi bir mekânın Allah’a tahsis edilmesi değil, bütün yeryüzünün Allah’a ait olduğunu, bütün yeryüzünün mescid kılındığını ve kible konusunda genişlik sağlandığını ifade eder.¹⁸⁷

¹⁸⁵ Bkz. Süleyman Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neş. , İstanbul 1998, I, 251.

¹⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Abdullah Muhammet b. Ahmet b. Ebubekir Kurtubi, *el-Câmiu li Ahkâmi’l-Kur’an*, Müessesetü’r-Risale, Beyrut 2006, I, 324-333; Hüccetül İslam Ebubekir Ahmet b. aler-Râzî el-Cessas, *Ahkâmu’l-Kur’an*, Thk. Muhammed Sâdık Kamhâvi, *Darü’l-İhya ve’t Turasi’l-Arabi*, Beyrut 1412/1992, I, 112; Celal Yıldırım, *Kur’an Ahkâmı ve Mezhep İmamlarının Görüş Farkları*, Bahar Yay. , İstanbul 1971, I, 84-90.

¹⁸⁷ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-Beyan Tefsiri*, Damla Yay. , İstanbul 1996, I, 224, 225.

Kâşânî (ö. 730/1329) ise eserinde bu ayeti şöyle yorumlamıştır: (Ve lillahil meşriku) Nasara'nın cenneti ve hakikatte bâtını, Nasara'nın kiblesi olan nur ve zuhur âlemi (vel mağribu) Yahudilerin cenneti ve hakikatte zâhiri, Yahudilerin kiblesi olan zulmet ve gizlilik âlemi de Allah Teâlâ'nındır. (Fe eynema tuvellü fesemme vechullah) Bunun için siz zâhir ve bâtından hangi yöne yönelirseniz, işte bütün sıfatlarıyla tecelli eden Allah'ın zatı oradadır.¹⁸⁸

Bu ayet hakkında Sülemî şunları nakleder: “Ebû Mansur (ö. 309)¹⁸⁹ dedi ki: O'nun vechi (zatı), senin yöneldiğin yerdedir ve sen nereye yönelirsen O oradadır. Bu durum Hak Teâlâ'nın sözgelimi; dünyanın her yerinden görülen hilali mahlukata göstermesi gibidir. Hilal çeşitli etkenler sebebiyle mahlukattan perdelenir. Bu etkenler fazlaştığında artık ay görülmez olur. Bazı Bağdatlılar ise şöyle demiştir: “Yönelmekten maksat senin O'na yönelmendir. O'na giden yol ise anlayış ve ilmin vasıtasıyla istikamet üzere olmandır. Böylece her şey zıddıyla irtibatlıdır, O ise tektir.”¹⁹⁰

Sülemî bu nakilleri vererek Allah'ın zatı gibi, anlaşılması zor bir mefhumu bir misalle anlatmaya çalışmıştır. Allah'ın zâtı bir hilale benzetilmiştir. Hilalin görülebilmesi için nasıl ki onu perdeleyen engellerin kalkması gerekirse Allah'a ulaşabilmek ve yaklaşabilmek için de engellerin kaldırılması gerekir. Kabe'ye yönelmekle kastedilen aslında Allah'a yönelmektir. Hakiki anlamda Allah'a yönelebilmek ise ilim ve anlayış temelinde dosdoğru bir hayat yaşamaya bağlıdır.

Konuyla ilgili bir diğer ayet ise BakaraSûresi'nin 144. ayetidir:

قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ وَإِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ

¹⁸⁸ Kemalüddin Abdürrezzak el-Kâşânî es-Semerikandi, *Te'vilât-ı Kâşâniyye*, Ter. Ali Rıza Doksanedi, Kadioğlu Mat. , Ankara 1987, I, 50.

¹⁸⁹ Hüseyin b. Mansur b. Muhammed Ebû Abdullah: Fars şehrinde doğdu, Tüster de hayatını geçirdi. et-Tüsteri, Cüneyd Bağdadi, Ebû Hüseyin Nuri ve Ömer b. Osman el-Mekki gibi şahsiyetlerin sohbetlerine katıldı. Mücadele amacıyla çokça yolculuk yaptı. Hicrî 309 senesinde vefat etti. Bkz. *Hakâiku't-Tefsir*, I, 26.

¹⁹⁰ *Hakâiku't-Tefsir*, I, 63.

“(Ey Peygamber) Biz senin (belki bir vahiy gelir ümidiyle) yüzünü sık sık göğe çevirip durduğunu görüyoruz. (Artık gönlün rahat olsun);işte şimdi seni memnun edecek kibleye yöneltiyoruz. Bundan böyle (namaz kılarken) yüzünü Mescid-i Haram’a (Kabe’ye) çevir. (Ey Müminler) Siz de nerede olursanız olun, (namaz kılmak üzere) yüzünüzü/yönünüzü Mescid-i Haram tarafına çevirin. ”

Rasulullah (sas), Mekke’de iken namazda hep –daha önceki peygamberler gibi- yönünü Mescid-i Aksa’ya çevirirdi. Yalnız en büyük babası Hz. İbrahim’in kiblesi olan Kâbe’ye yüz çevirmeyi çok arzu ederdi. Yahudilerin “O, bize muhalefet ediyor sonra bizim kiblemize tabi oluyor.” Gibi târizleri yüzünden Mescid-i Aksa’ya yönelerek namaz kılmayı hoş görmüyor, daima göğe bakarak kiblenin Kâbe’ye çevrilmesi hususunda vahyin gelmesini niyaz ediyordu.¹⁹¹ Ayetin zâhirinden anlaşıldığına göre Efendimiz (sas) kiblenin döndürülmesini sadece umuyor ve bekliyordu. Bu konuda kendisine izin verildikten sonra kiblenin Kâbe olması için dua etmiştir.¹⁹² Rivayetlere göre müslümanlar 16 veya 17 ay Mescid-i Aksa’ya yönelerek namaz kılmıştı.¹⁹³

Bu ayette Allah-u Teâlâ, müminler yeryüzünün neresinde bulunursa bulunsun her yerde Kâbe’ye yönelmelerini emretmiştir. Yolculuk durumunda bulunan kişi bundan müstesnadır. Çünkü onun vücudu nereye dönerse dönsün kalbi Kâbe tarafındadır.¹⁹⁴

Bu ayet namazda Mescid-i Harama dönmenin farzlığına, namaz dışında ise bu durumun vacib olmadığına sadece namaz için belirlendiğine delalet eder.¹⁹⁵

Bu ayette geçen Mescid-i Haram sözünden maksatın ne olduğu, namazda Kâbe’nin bizzat kendisine mi, yoksa bulunduğu yere mi yönelmenin farz olduğu, Kâbe üzerinde namaz kılınıp kılınamayacağı, namaz kılarken nereye bakmak gerektiği gibi konularla ilgili şer’î hükümler çıkarılmıştır.¹⁹⁶

¹⁹¹ Kurtubi, *Ahkâmul-Kur’an*, II, 441-444; Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammet Ali Sabûni, *Kur’an’ı Kerim’in Ahkâm Tefsiri*, Şamil Yay. , İstanbul 2004, I, 90; Muhammet Ali Sayis, *Ahkâm Ayetlerinin Tefsiri*, Nida Yay. , İstanbul 1971, 46-54; Mehmet Vehbi, *Ahkâmı Kuraniyye*, Bahar Yay. , İstanbul 1966, s. 99-102; Bursevî, *Rûhu’l-Beyan*, I, 264.

¹⁹² Ebû Fadl Şihabuddin Seyyit Mahmut el-Alusi el-Bağdadi, *Ruhu’l-Meani (Tefsiru’l-Kur’an’il Azim ve Seb’ul Mesani)*, Daru’l-Fikr, Beyrut 1994, II, 12.

¹⁹³ Suyûtî, *Lübabu’n-Nükul fi Esbabî’n-Nüzul*, Mektebetü’s-Sıkafeti’d-Dîniyye, Kâhire 2004, s. 2.

¹⁹⁴ İbn Kesir, *Hadislerle Kur’an-ı Kerim Tefsiri*, Ter. Bekir Karlığa, Çağrı Yay. , İstanbul 1984, III, 608.

¹⁹⁵ Hasan Ege, *Dört Mezhebin Fıkıh Kitabı*, Bahar Yay. , İstanbul 1991, I, 175.

¹⁹⁶ Sabûni, *Ahkâm Tefsiri*, I, 98-103.

Sülemî bu ayetin tefsiri olarak şu görüşlere yer verir: “Denilmiştir ki: Hak bakımından Allah’ı en iyi bilen öncelikle Rasulullah’tır. Hakk edebiyle edepli olması onun edebinin güzelliklerindendir. O, sema tarafına bakıyordu ve bakışındaki isteğe cevap verileceğinden şüphe etmiyordu.

Sonra onun isteğine Cenab-ı Hak cevap verdiğini haber verdi (ve şöyle dedi): Şüphesiz ki senin isteğin bizim isteğimizin ardından geliyor. Çünkü bizim isteğimiz seni Kâbe’ye nakletmek, taşımak, orada sabit kılmak, senin ve ümmetin için onu kible yapmaktır. Senin rızanın bizim rızamıza asla aykırı olmayacağını bildirmek içindir.

Bazı Iraklılar şöyle dedi: Bedeniyle Kâbe’ye yönelerek zâhir haliyle Allah’ın eserine bakıyor. Kalbini müşahedemizden kesme, şüphesiz ki biz Kâbe’yi bedenine kible yapacağız, biz senin kalbine kibleyiz.”¹⁹⁷

Verilen görüşlerden anladığımız kadarıyla Efendimiz (sas) Kâbe’ye yönelme, kendisi ve ümmeti için Kâbe’nin kible yapılması konusunda edeple, Allah’a güvenerek ve onun bu konuda kendisini razı edeceğine inanarak vahiy beklemektedir. Allah Rasulü’nün (sas) Allah’ın rızasına aykırı bir şey dilemesi mümkün değildir. Bir şeyin varlık sahasına çıkıp gerçekleşmesi için de onu Allah’ın dilemesi gerekir. Bu sebeple Efendimiz’in kiblenin Kâbe kılınmasındaki arzusu Allah’ın dilemesinden sonra ve O’nun rızasına uygun gerçekleşmiştir.

İbadetlerde öncelikle zâhir halimizle kibleye teveccüh ederiz. Fakat kibleye yönelmedeki hakikat, Allah’ın nazar ettiği, vücudumuzun kiblesi hükmünde olan kalbimizle ona yönelmektir. Dolayısıyla Kâbe öncelikle bedenlerin kiblesidir, Allah’a yönelecek olan isekalblerdir.

1.1.2. Sa’y Yapmak

Bir yeri önemli kılan şey, orada meydana gelen olaylar ve nihayetinde Allah’ın orayı mükerrem kılmasıdır. Önceleri sıradan iki tepecik olan Safa ve Merve, Hz. Hacer ve Hz. İsmail ile birlikte Hacer’i yaşamanın, tevekkülün, teslimiyetin, çalışmanın,

¹⁹⁷ *Hakâiku’t-Tefsir*, I, 67.

umudunsembolü olmuşlardır.¹⁹⁸ Bu duygularla Safa ile Merve arasında sa'y yapmak Bakara Sûresi' nin 158. ayetinde şu şekilde ifade edilmektedir:

إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ

“(Ey Mü'minler) Safa ve Merve Allah'ın değer atfettiği birer nişane, birer semboldür. Bu yüzden hac veya umre yapan kişinin bu iki tepe arasında (İbadet maksadıyla) hızlıca gidip gelmesinde bir sakınca yoktur. Her kim ihlas ve samimiyetle bir iyilik/ibadet yaparsa Allah katında bunun mükâfatını görür. Çünkü Allah iyilikleri fazlasıyla mükâfatlandırır, yaptığınız her iyiliği bilir.”

Kelime olarak Allah için gayret sarf etmek, O'nun için koşmak, canlı, hızlı yürümek gibi anlamlara gelen sa'y; Hz. İsmail'in annesi Hz. Hacer'in başından geçen tarihi bir olayın canlandırılmasıdır. Bu sebeple sa'y edenler tıpkı Hacer gibi fakirliklerini, zilletlerini, ihtiyaçlarını, Allah'a muhtaç olduklarını göz önünde bulundurarak Allah'a sığınmalı, ölünceye kadar Allah yolunda sebat etmeyi dilemelidir.¹⁹⁹

Safa ve Merve, Mekke'deki iki dağın adıdır. Cahiliye döneminde Safa'da İsaf, Merve'de Naile adında putlar vardı. İslamın gelmesiyle bu putlar kırıldı. Müslümanlar ise bu âdetin cahiliye döneminden kalan bir adet olması sebebiyle bu iki yer arasında tavaf yapmaktan kaçındılar. Bu ayet bu olay üzerine indirilmiştir.²⁰⁰

Safa ile Merve, İslam dininin şeâirinden olduğu gibi ibadetlerimizin de bir sembolüdür. Şeâir; ibadete, saygı ve tazime konu olan davranış ve sembollerin bütününe kuşatan bir terimdir.²⁰¹ Allah'a itaat olarak bilinen herşey için alamet kılınan şeydir.²⁰² Maturidî (ö. 333/944) “şeâirullah” kavramına bütün farzların veya genel olarak dîni konuların girdiğini söyler.²⁰³ Safa ve Merve dinin şiarı olması hasebiyle Allah'a kulluk etmeye

¹⁹⁸ Ali Bakkal, *Haccın Mânâsı*, Rağbet Yay. , İstanbul 2004, s. 135-144.

¹⁹⁹ İbn Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, III, 639.

²⁰⁰ Kadı Beydâvî, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil (Tefsirü'l-Beydâvî)*, Müessesetü'l-İlmiyye lil Matbuat, Beyrut 1990, I, 170; Rudani, *Cem'ul-Fevaid*, (Büyük Hadis Külliyyatı), İz Yay. , İstanbul 2011, s. 394, 3442 nolu hadis; Suyûtî, *Lübabu'n-Nükul*, s. 26.

²⁰¹ M. Sait Özervarlı, “Şeâir”, *DİA*, TDV Yay. , İstanbul 2010, XXXIX, 123, 124.

²⁰² Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dimeşki el-Hanbeli, *El-Lübab fi Ulûmi'l-Kitap*, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1998, III, 93.

²⁰³ Ebû Mansur el-Maturidi, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, Mizan Yay. , İstanbul 2005, IV, 134.

vesile olan, kendisine saygı gösterilmesi ve korunması gereken bir semboldür. Ayrıca bu iki mekan (kelime anlamlarından hareketle) saflığın ve mürüvvetin de işâretidir. Hacveya umre için ihramlı olarak Kâbe'yi ziyaret eden kimselerin sa'y yapmaları haccın rüknü, vacip veya sünnet olarak değerlendirilmiştir.²⁰⁴

Kâşânî (ö. 730/1329) ayette geçen Safa'yı kalbe, Merve'yi de nefse benzetir. Sa'y yapmayı; ilahi dinin alametlerinden ve yakın, ihlas, rıza, tevekkül gibi kalb âdetlerinden ve namaz, oruç vb. beden ibadetlerinden sayar.²⁰⁵

Müfessirimiz ise ayetin sadece baş tarafında geçen Safa ve Merve kelimeleriyle ilgili olarak şu işârî yorumları yapmıştır: “Denildi ki; her kim Safa'ya çıkar fakat kalbi samimi olarak Allah'a ait olmazsa, o kişi haccın menasikinden hiçbir şey yapmamış olur. Her kim de Merve'ye çıkar da ona gaybî hakikatler âyan olmazsa Hakk'ın şeâirinden hiçbir şey ona zâhir olmaz.

Ve yine şöyle denildi: Safa Hakk'la beraber halis dostluk, muhabbet yapılan bir yerdir. Her kim Hakk'ın kendisiyle dostluk kurması için mâsivadan sıyrılmazsa bilsin ki haccda geçirdiği günlerini ve sa'y ibadetini boşa harcamıştır. Mansur'un (ö. 225/840)²⁰⁶ Cafer'den (ö. 148/765) şöyle rivayet ettiğini işittim: Safa ruhtur, çünkü ruh emre muhalefet kirlerinden arınmıştır. Merve ise nefistir, zira nefis özelliklerini efendisinin hizmetinde bulunmak için kullanır. Yine şöyle dediğini işittim: Safa marifet saflığı, Merve ise ârifin faziletli davranışdır. O yine şöyle demişti: Safa dünyanın kederlerinden ve nefsin hevasından tasfiye, sa'y ise Allah'a koşmaktır. Sa'yin, Allah'a koşmakla birleştiğinde onu bir başka şeye bakmak sûretiyle iptal etme.”²⁰⁷

Sülemî bu görüşleri vererek Safa ve Merve arasında sa'y yapmayı haccın rüknü gibi görmüş, Safa ve Merve'yi kelime anlamlarıyla bağlantılı olarak ele almış, bu yerleri nefsin tasfiye olup ruhun saflaşarak mürüvvet kazandığı, Allah'ın emirlerine

²⁰⁴ M. Ali Sâbûnî, *Ravaiu'l-Beyan Tefsiru Âyâtî'l- Ahkâm mine'l-Kur'an*, Darü't-Turasi'l-Arabiyy, Dimeşk 1980, I, 139; Ayrıntılı bilgi için bkz. , Ebû Cafer Ahmet b. Muhammet b. Sellame el-Ezdi et-Tahavî, *Ahkâmu'l Kur'ani'l-Kerim*, TDV, İstanbul 1995, I, 195, II, 93-96; Sayis, *Ahkâm Ayetlerinin Tefsiri* , s. 55-58; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, Zehraveyn Yay. , İstanbul 2007, I, 543-547; Bursevî, *Rûhu'l-Beyan*, I, 276, 277.

²⁰⁵ Kâşânî, *Te'vilât-ı Kâşâniyye*, I, 62, 63.

²⁰⁶ Mansur b. Ammar b. Kesir: Basra'lıdır. Vaiz bir kişidir. Fakat Ebû Hatim onun hadiste kuvvetli olmadığını söylemiş, Darekutni de ondan rivayet olunan hadisleri zayıf kabul etmiştir. Mansur hicrî 225 senesinde vefat etmiştir. Bkz. *Hakâiku't-Tefsir*, I, 64.

²⁰⁷ *Hakâiku't-Tefsir*, I, 69.

muahalefetten ve dünya kederlerinden arındığışâir olarak görmüştür. Safa'yı ruh Merve'yi ise nefis olarak kabul ettiğimizde kişi bu mekanlarda adeta ruhu ile nefsi arasında gidip gelmekte, sa'y yapmaktadır.

Ayrıca hac yapan bir mü'min, hacla ilgili ibadetlerinde (sa'y, tavaf, vakfe vb.) mâsivâdan sıyrılmalı, sadece bedenlen değil kalben de Allah'a yönelmeli ve o kutsal yerlerde Allah'a yakınlık vesileleri aramalıdır. Bedenen o mekanlarda bulunup da his ve düşünce bakımından orada olmayan, kendini kötülüklerden arındırmayan bir kişinin hacdaki gayretleri boşa gitmiş gibidir.

1.1.3. Ramazan Ayı ve Oruç

İçinde farz olan orucu, kadir gecesini, itikafı, fitreyi, arefe gününü barındırması, Kur'an'ın bu ayda indirilmeye başlaması, yine bu ayda cennet kapılarının açılıp cehennem kapılarının kapanması ve şeytanların zincire vurulması²⁰⁸ sebebiyle ayların en üstünü Ramazan ayıdır. Farklı şekillerde de olsa ilahi dinlerin hepsinde teşri kılınmış olan oruçbizatihi amaç olmayıp kişiye takva vasfını kazandıracak bir vasıtaadır. Konuyla ilgili Bakara Sûresi'nin 185. ayetinde şöyle buyrulur:

شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَىٰ وَالْفُرْقَانِ فَمَن شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ وَمَن كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَىٰ مَا هَدَيْكُم وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

“Oruç ayı olan Ramazan öyle bir aydır ki insanlar için hidayet rehberi olan, onları doğru yola ulaştıran, hak ile bâtılı (tevhit ile şirki) birbirinden ayıran delilleri muhtevî olan Kur'an bu ayda indirilmeye başlanmıştır. Sizden bu aya erişen kimse bütün bir ay boyunca orucunu tutsun. Hasta veya yolcu olan kimse ise tutamadığı günlerin sayısında daha oruç tutsun...”

Arapçada “savm ve sıyam” kelimeleriyle ifade edilen oruç, imsaktan iftara kadar yeme, içme ve cinsi ilişkiden uzak durmak demektir.²⁰⁹ Hicretten bir buçuk yıl sonra farz kılınan oruç müslümanlığın şartlarından birisidir. İkram ve atıyyeler özel zamanlarda

²⁰⁸ Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, Haz. Abdullah Parlayan, Konya Kitapçılık, İstanbul 2005, II, 110, 2070 nolu hadis.

²⁰⁹ Cürcani, *Kitabu't-Ta'rifât*, s. 143.

verilirse değer kazanır. Hidayet rehberimiz Kur'an da özel bir zaman dilimi olan Ramazan ayında ve onun mihveri Kadir Gecesinde indirilmeye başlanmıştır.

Allahu Teâlâ, bu ayette geçmiş ümmetlere orucu farz kıldığı gibi müminlere de farz kıldığını, bu orucun da sadece Ramazan ayı günlerinde olacağını, Kur'an'ın bu ayda indirilmeye başladığını, hastalık ve yolculuk gibi geçici mazeretleri bulunanların bu aydan sonra tutamadıkları oruçları iade edebileceklerini beyan ediyor.²¹⁰

Kâşânî (ö. 730/1329) *Te'vilât*'ında bu ayeti şöyle yorumlamıştır: “Nefsin Hak nuru ile yandığı vakitte cem makamına ulaştırıcı olan ve Kur'anî akıl olarak isimlendirilen öz, fakat kapsayıcı ilim indirildi. Sizden her kim o vakitte hazır olursa, Hakk ile olamadığı söz, iş ve hareketten kendini tutsun.”²¹¹

Müfessirimiz ise bu ayet hakkında şu yorumlara yer veriyor: “Denildi ki: Allah Ramazan ayında Kur'an'ı indirdi. Onu diğer aylar arasından seçerek, o ayda oruç tutmayı farz kılarak, onun gecelerinde Kur'an okumak için kalkmayı sünnet kılarak ramazan ayını üstün kıldı. ‘Sizden her kim o aya ulaşırsa oruç tutsun.’ (O aya ulaşan herkes) bana ve benim emirlerime uymak amacıyla emirlerime muhalefet etmekten daima uzaklaşsın. Her kim o ayın büyüklüğünü idrak ederek ulaşırsao ayda hevâdan, boş işlerden ve kaygılardan kendisini uzak tutsun. Kim de o ayda oruç tutmak amacıyla o aya ulaşırsa Allah'ın o kişinin yeme-içmeyi terketmesine ihtiyacı yoktur. Nitekim Hz. Peygamber (sas) şöyle buyurmuştur: “Nice oruç tutanlar vardır ki onun oruçtaki tek nasibi açlıktır.”²¹²

Tefsirimizin başka bir bölümünde konuyla bağlantılı olarak şunlar nakledilir: “İbn Atâ (ö. 319/931) şöyle dedi: Hiç kimse sıdk makamına oruçla, namazla ulaşamaz, ancak bu makama nefsin önündeki şeyleri ondan atmakla ulaşılır.”²¹³

²¹⁰ Bu ayetle ilgili ahkâm hakkında bkz. Sabûni, *Ravaiu'l-Beyan*, I, 200-215; Sayis, *Ahkâm Ayetlerinin Tefsiri*, s. 89-109; Tahavî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, I, 440-451; Beydâvî, *Envaru't-Tenzil*, I, 135; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 627-645; Sebeb-i nüzul rivayetleri için bkz. Suyûtî, *Lübabu'n-Nükul*, s. 30-31.

²¹¹ Kâşânî, *Te'vilât-ı Kâşâniyye*, I, 71.

²¹² *Hakâiku't-Tefsir*, I, 70, 71; Metinde geçen hadis için bkz. Muhammed b. Yezid el-Kazvini İbn Mace, *Sünen-i İbn Mace*, Darü'l-Mearif, Beyrut 1997, II, 320

²¹³ *Hakâiku't-Tefsir*, II, 145.

Mutarریف (ö. 95/713) şöyle dedi: Oruç üç çeşittir; Ruhun orucu emeli uzun tutmamakla, aklın orucu hevaya muhalefetle, cesedin orucu yemeden içmeden kendini tutmaktır.²¹⁴

Ramazân ayını diğer kamerî aylardan ayıran bazı özellikler vardır. Bunların başında Kur'an'ın bu ayda indirilmeye başlanması ve farz olan orucun bu ayda olması gelir. Bu bağlamda Ramazân ayı âdetâ seçilmiş ve diğer aylara üstün kılınmıştır. Oruç tutmak sadece imsak-iftar arası yeme, içme ve şehvî fiillerden uzak durmak olarak görülmemelidir. Oruç tutan kişi Allah'ın emirlerine aykırı hareket etmekten, boş işlerle uğraşmaktan ve dünyalık kaygılardan da uzak durmalıdır. Bunlardan kendini korumayan mü'min sadece cesedine oruç tutturmuş olur.

Cesedin orucu olduğu gibi ruhun da orucu vardır ki o da uzun temenniler peşinde olmamaktır. Aklında orucu vardır ki o da arzu ve isteklere, aklın her istediğine uymamaktır. Dolayısıyla oruçtan ruh ve aklın da nasiplenmesi gerektiği unutulmamalıdır. Allah-u Teâlâ kendisine şuurlu bir şekilde kulluk edilmesini istemektedir. Müfessirimiz yaptığı nakillerle orucun hakikatte nasıl olması gerektiğine vurgu yapmakta ve bir hadisle görüşü desteklemektedir.

1.1.4. Hac

Kur'an'ın ifadesiyle tek başına ümmet olan Hz. İbrahim'in, Kâbe'nin temellerini yükseltirken iskele olarak kullandığı ve Allah'ın emri gereği insanları hacca davet etmek için üzerine çıktığı taşın bulunduğu yer 'İbrahim'in Makamı' olarak isimlendirilmiştir. İbrahim (as)'ın hatıralarıyla dolu olan bu mekanın ziyaret edilmesi ve şartlarını taşıyan mükellefler tarafından haccın şart ve rükünleriyle beraber yerine getirilmesi konusunda Âl-i İmran Sûresi'nin 97. ayetinde Cenabı Hak şöyle buyurur:

فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ

“Kaldı ki orada İbrahim'in makamı gibi açık deliller de var. Ayrıca oraya giren/sığınan kimse emniyette olur. Gücü yeten her mümin kişinin Kâbe'yi ziyaret etmesi, Allah'a

²¹⁴ Hakâiku't-Tefsir, II, 146.

karşı ifa edilmesi gereken bir vecibedir. Her kim gücü yettiği halde nankörlük edip hac vazifesini ifa etmezse bilsin ki Allah kimsenin ibadetine muhtaç değildir. ”

“Hac”, kelime olarak; saygı duyulan büyük ve önemli bir şeyi ziyaret etmek, bir yere gidip gelmek, delil ile galip gelmek anlamlarına gelmektedir.²¹⁵ Fakat dini literatürde hac denilince; İmkânı olan müslümanların belirli bir zaman içinde Kâbe ve civarındaki belli dini görevleri, menasikine uygun şekilde yerine getirmeleri anlaşılır. Hicretin 9. yılında farz kılınan hac dinin esaslarından²¹⁶

Hac bu ayetle farz olmuştur. Oraya gitmeye imkan ve kudreti olanların (hac kendisine farz olanların) haccetmesi Allah’ın kulları üzerindeki bir hakkıdır. İmkânı olduğu halde bu ibadetten uzak duran kimseler Allah’ın emrini yerine getirmeyerek inkarcıların yapabileceği bir işi yapmış, mümince davranmamış demektir. Allah’ın böyle kişilerin ibadetine ihtiyacı yoktur.²¹⁷

Sülemî *Hakâik*’te bu ayetle ilgili şunları nakleder: “Denildi ki: Allah kullarına hiçbir ibadette ‘İnsanlar üzerinde Allah’ın bir hakkıdır.’ şeklinde hitap etmemiştir. Bu hitap tarzında bazı hakikatler vardır. Birincisi, hac ibadeti dışında malın ve bedenın ortak olduğu başka bir ibadet yoktur. Bu yüzden hac ibadetiyle ilgili olarak Allah böyle hitap etmiştir. İkincisi, hac yaparken yorulup bitkin düşmek çok olur. Allah bu yüzden böyle hitap etmiştir ki kul yaptığı bu ibadetin Allah’ın kendisi üzerindeki bir hakkını eda etmek olduğunu anlasın ve böylece kula kolaylık olsun. Üçüncüsü, hacda mâsivadan tecrit olma, idrak edip vâkıf olma ve ibadet şevki gibi kıymetli işâretler vardır. Allah şöyle buyurmuştur: Nasıl ki zâhirini (dışını) Arafatta vakfeye hazırladıysan, bâtınını (içini) da büyük durak için vakfe hazırlaman gerekir. Hac nefis ve malla ortaklaşa yapılan ibadetlerdendir. Müjdelenilen şeyler üzerine yorulmanın ve bitkin düşmenin çok olduğu bir ibadettir. Allah’a götüren şeyleri bilmesi ve müjdelenilen şey de kula yardımcı olması için bu isim ondan çıkmıştır.

²¹⁵ İsfehani, *Müfredat*, s. 107; Kemaleddin Muhammed b. Abdulvahit İbn Hümam, *Fethu’l-Kadir ale’l-Hidaye Şerhu Bidayeti’l-Mübtedi*, Darü’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut 1995, II, 414.

²¹⁶ Heyet, *İlmihal (İman ve İbadetler)*, TDV Yay. , Ankara 2002, I, 515, 516.

²¹⁷ Bu ayetle ilgili ahkâm hakkında bkz. Yıldırım, *Kur’an Ahkâmı*, I, 106, 107; Sabûni, *Ahkâm Tefsiri*, I, 342-347; Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, II, 447-449; Tahavî, *Ahkâmü’l-Kur’an*, I, 21, 31, 312; Bursevî, *Rûhu’l-Beyan*, II, 44, 45; Sebeb-i nüzul rivayetleri için bkz. Suyûtî, *Lübabu’n-Nükul*, s. 57.

Ve yine denildi ki: Hacdaki tecrit, vukuf ve zâhirede kıymetli işâretler vardır. Allah-u Teâla şöyle buyurur: Bu durakta zâhirindeki şekilde olduğu gibi, en büyük durak için bâtınını hazırlaman gereklidir.”²¹⁸

Cenab-ı Hak sayılamayacak kadar çok nimeti bizlerin hizmetine vermiştir. Bu lütuflar karşısında bizlere düşen de O’na gereği gibi kulluk etmektir. Bu Allah’ın üzerimizdeki hakkıdır. Mü’min farzları yerine getirerek ve nimetleri yaratılış gayesine uygun olarak kullanarak bu hakkı ödemeye çalışmalıdır. Dinimizde sadece bedenle yapılan ibadetler olduğu gibi hem beden hem de malla yapılan ibadetler de vardır. Hac ibadeti beden ve malın şükrünün birlikte îfa edildiği ibadetlerin başında gelir. Bu şükrü hakkıyla yapabilmek, Allah’ın üzerimizdeki hakkını eda edebilmek düşüncesiyle hacdaki meşakkat diğer ibadetlere göre daha fazladır. Arafat mahşerin provasıdır. Hacda bulunan kişi bedenlen kendini bu ibadete hazırladığı gibi amel bakımından da kendini mahşere hazırlamalıdır. Çünkü Allah cisimlere ve bedenlere değil, kalplere ve amellere göre bizleri değerlendirecektir.

1.1.5. Sarhoşken Namaza Yaklaşmamak

Arapçada “salât” kelimesiyle ifade edilen namaz; dinin temeli, imanın alameti, miraç vasıtası ve Allah’la aracısız görüşme ameliyesidir. Namazda aklen ve ruhen Allah’ın huzurunda bulunmaktadır. Yaptığı ibadetin şuurunda olmayan, akli ve ruhu başka yerlerde dolaşan kişinin bu şuursuzluğu geçene kadar namaz kılmaması gerekir. Konumuzla alakalı Nisâ Sûresi’nin 43. ayeti şöyledir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَىٰ حَتَّىٰ تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ

“Ey Mü’minler! Sarhoş halde iken namaza yaklaşmayın. Dahası, ayılıp aklınız başına gelinceye/söylediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayın...”

Kurtubi (ö. 671/1272) ayette geçen “salât” ifadesinin bütün ibadetleri kapsadığını söyler. Yani ona göre sarhoş olmuş bir kişi sadece namaza değil diğer ibadetlere de yaklaşmamalıdır.²¹⁹ Öyle anlaşıyor ki müfessir burada salat kelimesinin ikincil

²¹⁸ *Hakâiku’t-Tefsir*, I, 109, 110; Ayetle bağlantılı olarak bkz. *Hakâiku’t-Tefsir*, I, 64, 185, II, 20; Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 167-171.

²¹⁹ Kurtubi, *Ahkâmu’l-Kur’an*, VI, 333.

anlamına göre hüküm vermiştir. Namaza yaklaşmayın ifadesi zımnen namaz kılınan yere yaklaşmayın mânâsını da içerir.²²⁰ Yani ne dediğini ne yaptığını bilmeyen bir kişi hem mescide hem de orada ibadet edenlere hürmetsizlik etmemek için ibadet mekanına girmemelidir.²²¹

Ayette geçen sekr kavramı içki sarhoşluğuna delalet etse de bu kavramın Kur'an'da mecâzi kullanımı da vardır. Mesela Allahu Teâlâ şöyle buyurur: “... *O gün (müthiş sarsıntının gerçekleştiği gün) insanlar gerçekte sarhoş olmadıkları halde sarhoş gibi kendilerini kaybettiklerine şahit olursun...*”²²² Başka bir ayette “*Ölüm kaçınılmaz bir gerçek olarak gelip insan can çekişmeye başladığı zaman...*”²²³ denilerek ‘sekratül mevt’ (ölüm sarhoşluğu) ifadesi kullanılır.

Sekr kavramı tasavvufta da kullanılmaktadır. Fakat burada sekr doğru da yanlış da olabilir. Doğru sekr sahibini günah işlemekten ve kınanacak bir duruma düşmekten korur. Yanlış sekr ise o kimsenin hal ve vaktini bozar, şeriatın emrine aykırı davranmaya sevkeder.²²⁴

Sülemî *Hakâiku't-Tefsir*'de ayetin sadece baş tarafındaki kısmıyla ilgili görüşlere yer vermiştir: “Bazıları demiştir ki; Sarhoşluk çeşit çeşittir: İçki sarhoşluğu (bu ayılması en hızlı ve kolay olandır), gaflet sarhoşluğu, heva, dünya, mal, aile, evlat, ma'siyet, itaat sarhoşlukları bunlardan bazısıdır. Bunlar ve bunlara benzeyen şeylerin hepsi kişiyi, namazını tamamlamaktan, namaza durmaktan alıkoyar.

Vasîtî (ö. 320/932)²²⁵ bu ayet hakkında şöyle demiştir: “(لا تقربوا) Yaklaşmayın” ifadesi, ‘Bütün kainattan ve ondaki varlıklardan ayrılmadıkça benle birlikte olmaya yaklaşmayın. ’ anlamına gelmektedir.”²²⁶

²²⁰ Maturidi, *Te'vilâtu'l-Kur'an*, III, 238-240.

²²¹ Geniş bilgi için bkz. Kurtubi, *Ahkâmu'l-Kur'an*, VI, 330; Tahavî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, I, 96-116; Sabûnî; *Ahkâm Tefsiri*, I, 411-415; Bursevî, *Rûhu'l-Beyan*, II, 220, 221; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 629.

²²² Hacc, 22/2, *يَوْمَ تَرَوْنَهَا تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمْلٍ حَمْلَهَا وَتَرَى النَّاسَ سُكَارَىٰ وَمَا هُمْ بِسُكَارَىٰ*

²²³ Kaf, 50/19, *وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ ذَلِكَ مَا كُنْتَ مِنْهُ تَحِيدُ*

²²⁴ Ateş, *Tasavvufun Ana İlkeleri*, s. 32.

²²⁵ Ebubekir Muhammet b. Musa el-Vasîtî: Aslen Fergana'lıdır. Halkının âlim ve şeyhlerindendir. Tasavvuf usulünde ve zâhir ilimlerde ilerlemiştir. Cüneydi Bağdâdî ve Ebû Hüseyin Nuri'nin sohbetlerine çokça katılmıştır. Hicrî 320 senesinde vefat etmiştir. Bkz. *Hakâiku't-Tefsir*, I, 32.

Müfessirimiz burada öncelikle ayete zâhir bir mânâ vermiş ve ‘Sarhoşluk içki sarhoşluğudur, bu kişinin maneviyatını çok hızlı zedeler.’ demiştir. Daha sonra manevi sarhoşlukları sıralayarak bunları namaza mâni olması, onun eksik yapılmasına sebep olması bakımından adeta içki sarhoşluğuyla eşit görmüştür. Akli devre dışı bırakan ve namazdan engelleyen sarhoşluğun sadece içki sebebiyle olmadığını, manevi sarhoşluklardan ayrılmadan namaza yaklaşmamak gerektiğini ifade etmiştir. Bu bağlamda bireyin akli ve duyuları gafleti sebebiyle işlevsiz hale, ne yaptığını bilmez bir duruma gelmişse bu hal geçene kadar namazdan uzak durmalıdır. Bireyin akli, arzu ve istekleri, mal, mülk, dünya arzusu sebebiyle devre dışı kalmış hatta akli, hisleri dumûra uğramışsa bu hali geçene kadar namaza yaklaşmamalıdır.

Nitekim namazda kişi Allah’ın huzurundadır ve Allah’la aracısız iletişim halindedir. Bu şuurla namazı ikame edecek kişi o huzura layık olmayan şeylerden, duygu ve düşüncelerden sâlim olmadıkça namaza durmamalıdır. Ne yazık ki 21. yy. insanı daha çok cismaniyet merkezli yaşadığı, benliğin ve egonun hâkimiyeti altında bulunduğu için duygu ve düşünce temizliğini yakalayamamakta ve manevi bir sarhoşluk içinde bulunmaktadır.

1.1.6. Abdest

Temizliğin kendisiyle özdeşleştiği İslam dini, gerekli durumlarda bedenın tümünün, namaz gibi bir ibadette de âzâların bazısının görünen kirlerden arındırılmasını şart koşturmuştur. Zira böyle bir temizlik sadece kirleri temizlemekle kalmayıp, yıkanan organlarla işlenen küçük günahlardan da temizlenmeyi sağlar. Böylece kişi Allah’ın huzuruna ona layık bir şekilde çıkmış olur.

İşte böyle bir amaçla yapılacak temizlikte asgari olarak hangi organların yıkanması gerektiği Mâide Sûresi’nin 6. ayetinde şu şekilde sayılır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ
وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ

²²⁶ Hakâiku ‘t-Tefsir, I, 149.

“Ey Müminler! Namaz kılacağınız zaman yüzünüzü, dirseklere kadar ellerinizi ve kollarınızı yıkayın. Başınızı mesh edin, ayaklarınızı ise topuk kemiklerine kadar yıkayın/mesh edin...”

Abdest kavramı Arapçada “temizlik ve güzellik” anlamına gelen “vudu” kelimesiyle ifade edilmektedir. Abdest, ibadetlere beden ve ruhen hazırlık ve ön şart mahiyetindedir. Ayette abdestin dört farzı sayılmakla birlikte Hanefiler dışındaki mezhepler başka delillere dayanarak bu farzlara ilavelerde bulunmuşlardır.²²⁷

Zâhir hüküm itibarıyla abdestin farzlarını resmeden bu ayet hakkında müfessirimiz şu görüşlere yer verir: “Denildi ki: Temizliğin yolları, kanunları bellidir. Onun hakikatine ise ancak temizliğin sırrına muvafık olanlar, helal yiyenler, kalbdeki vesveseyi giderenler, zannı terkedenler, güçleri oranında emirlere yönelenler ulaşabilir, elde edebilir.

Bu konuda Sehl et-Tüsterî’den (ö. 283/896) dört görüş nakledilmiştir:

1-Tahâretin en efdali, kişinin görüşünün ve bakışının temiz olmasıdır.

2-Tahâret yedi vecih üzeredir: İlmin cehaletten temizlenmesi, zikrin nisyandan temizlenmesi, taatin ma’siyetten temizlenmesi, yakînin şekkden temizlenmesi, aklın ahmaklıktan temizlenmesi, zannın töhmetten temizlenmesi, imanının onun dışındaki şeylerden temizlenmesi

3-Zâhirî (dış) temizliğin tam olarak yapılması, peşinden bâtınî (iç) temizliği getirir. Namazın tam olarak kılınması da peşinden Allah’ı anlamayı getirir.

4-Tahâret şu dört şeyde tezâhür eder: Yiyeceklerin sâfi olmasında, günahlara muhalefet etmekte, dilin doğruluğunda, sırrın haşyetindedir. Bunların her biri Allah’ın temizlenmesini emrettiği zâhir âzâlara (dört âzâyâ) karşılık gelir.

²²⁷ Abdestin tarifi, hükmü, farzları, şartları hakkında geniş bilgi için bkz. Vehbe Zuhayli, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, I, 145-166; Hasan Ege, *Dört Mezhebin Fıkıh Kitabı*, Bahar Yay. , İstanbul 1991, I, 56-61; Rasulullah’ın abdest alış şekliyle ilgili olarak bkz. Ahmet Naim, *Sahih-i Buhari Muhtasarı (Tecrid-i Sarih Tercümesi)*, DİB Yay. , Ankara 1983, I, 143-146.

İbn Atâ (ö. 319/931) şöyle dedi: Hakkın nazarı bâtınadır. Çünkü Rasulullah (sas) şöyle dedi: “Şüphesiz ki Allah sizin sûretlerinize ve amellerinize bakmaz, sizin kalblerinize bakar.”²²⁸ Allah’ın nazarının yeri burayadır, Hakk için temizlemedir. Zâhiri temizlik, emre uymak için dört zâhir âzânın temizlenmesiyledir. Bâtını temizlik ise hıyanetten, cinayetlerden, emre karşı gelmekten, vesveselerden, aldatmadan, kinden, riyadan, süm’adan ve bunun dışındaki çeşitli yasaklardan Hakk için temizlenmektir.”²²⁹

Sülemî ayrıca temizlikle bağlantılı olarak Müddessir Sûresi’nin 4. ayetini²³⁰ Yahya b. Muaz’dan (ö. 258/872) naklettiği şu görüşle tefsir eder: Kalbini günah hastalıklarından ve dünya meşgalelerinden arındır ki ibadetin tadını alabilesin. Zira nasıl ki beden hastası hasta olan kişi yediği yemeğin lezzetini alamazsa aynı şekilde ruhu hasta olan da ibadetin lezzetini alamaz.²³¹

Sülemî’nin yer verdiği bu yorumlardan şu sonuçları çıkarabiliriz: Her şeyin bir hakikati olduğu gibi genel olarak temizliğin, özelde ise abdestin de bir hakikati vardır. Temizlik sadece bedenin ve sûretlerin arındırılmasıyla sınırlı değildir. Mesela yiyeceklerin, kalbin, düşüncelerin, ilmin, zikrin, itaatin, aklın, dilin vb. şeylerin de temizlenmesi gerekir. Müslüman zâhir âzâlarını abdest ile temizlemesi gerektiği gibi Allah’ın nazarının kalbe, bâtına olacağını unutmayarak mânen de temizlenmelidir. Böyle bir temizlik şuuruна sahip olan kişi ibadetlerin manevi hazzına ulaşabilir, Allah’ın sıfat ve fiillerini anlayabilir.

1.1.7. Zekat Verilecek Kimseler

Zekat kelime olarak; artmak, yüceltmek, arındırmak, temizlemek, temize çıkarmak gibi anlamlara gelir. Şer’î ıstılahta ise belirli malların belirli bir kısmını belirli şahıslara temlik etmektir.²³² Allahu Teâlâ rızık bakımından bazı kişileri diğerlerinden üstün kılmış, fakat verilmesi farz olan hakkı da ihtiyaç sahiplerine verilmesini emretmiştir. Zekat verilecek kişiler Tevbe Sûresi’nin 60. ayetinde şöyle sıralanır:

²²⁸ Ebu’l-Hüseyin Müslim b. Haccac b. Müslim, *Sahihu Müslim*, Dâr Sâdır, , 6579. Hadis, Beyrut 2004, s. 962.

²²⁹ *Hakâiku’t-Tefsir*, I, 171, 172; Bkz. Nimetullah b. Mahmut en-Nahcûvânî, *el-Fevatihu’l-İlahiyye ve’l-Mefatihul-Gaybiyye*, İstanbul, h. 1325, I, 185, 186.

²³⁰ Müddessir, 74/4 وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ, “Elbiseni temizle, kılık-kıyafetine çeki-düzen ver.”

²³¹ *Hakâiku’t-Tefsir*, II, 358.

²³² Cürcânî, *Kitabu’t-Tâ’rifat*, s. 121.

إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِّنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ

“Allah’ın kesin hükmü uyarınca zekat malları aslında fakirlerin, düşkünlerin, zekat mallarını toplayanların, kalpleri müslümanlığa ısındırılacak kimselerin, hürriyetine kavuşmak için belli bir bedel karşılığında efendisiyle sözleşme yapan kölelerin, borçluların, Allah yolunda cihat edenlerin ve yolda kalmış ihtiyaç sahiplerinin hakkıdır. Allah her şeyi bilen, her şeyi yerli yerince yapıp edendir.”

Zekat, Allah’ın farz kıldığı mâlî bir ibadettir. Bu ibadet kişinin takdir ve iradesine bırakılmamıştır.²³³ Çünkü her hak sahibine hakkının tam olarak verilmesi çok önemlidir. Bu sebeple Cenab-ı Hak bu âyet-i kerime ile zekatın hangi sınıflara verileceğini bizzat beyan etmiştir. Ayetin hasr gerektiren bir ifadeyle başlaması zekatın başka sınıflara değil ayette zikredilen sekiz sınıfa dağıtılmasını gerektirir.²³⁴ Bu sınıflar; Müslüman fakirler, miskinler, zekat mallarını toplayanlar, kalpleri İslam’a ısındırılacak kişiler, mükateb köleler, borçlular, cihat edenler ve yolda kalmışlardır.²³⁵

Aşağıda Sülemî’nin fakir ve miskin hakkında vereceği yorumları daha iyi kıyaslama açısından bu iki sınıf hakkında net görüşü vermek yerinde olacaktır. Ebu Hanife’den (ö. 150/767) gelen tanımlara göre fakir, ihtiyacını belli eden ve istemeyen; miskin ise sürekli hasta olup kendisine verilmeyen fakat isteyen kişidir. Hanefilere göre miskin fakirden daha kötü durumda olandır. Şafilere göre ise fakir miskinden daha kötü durumdadır.²³⁶

Cumhur-u Ulema’ya göre, zekatın tek bir sınıfa verilmesi caizdir. Malikilere göre, bu sınıflardan en çok muhtaç olan birine verilmesi menduptur. İhtilaftan kurtulmak için sekiz sınıfa dağıtılması müstehaptır.²³⁷

Müfessirimiz bu ayetteki sınıflardan sadece fakirlik ve miskinlik, fakir ve miskin hakkında şu görüşleri nakletmiştir: “Fakirlik ve miskinlik hakkında kendisine soru

²³³ Fahri Demir, *İslam Hukukunda Mülkiyet ve Servet Dağılımı*, DİB Yay. , Ankara 2003, s. 260.

²³⁴ İbn Atıyye, *el-Muharremü ’l-Veciz*, III, 47.

²³⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, Akçağ Yay. , Ankara 1996, s. 339.

²³⁶ Şemsuddin Ebubekir Muhammed b. Ebi Sehl es-Serahsi, *Kitabu ’l-Mebcut*, Daru’l-Fikr, Beyrut 2000, Kitabu’z-Zekat babı, II, 9.

²³⁷ Zuhayli, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, III, 357.

sorulan Sehl b. Abdullah et-Tüsteri fakirliğin izzet, miskinliğin ise zillet olduğunu söylemiştir. Bazıları da fakirliğin üç çeşit olduğunu ifade etmiştir: Birincisi, kimseden istemeyen ve halini kimseye şikayet etmeyip kendisine bir şey verildiğinde ise kabul etmeyenlerdir. Böyleleri rûhâni varlıklar gibidir. İkincisi, istemeyen ve dilemeyen, fakat kendisine bir şey verildiğinde ihtiyacı kadarını kabul edendir ki o bu konuda hesaba çekilmez. Üçüncüsü ise, azığına yetecek miktarı ister, ihtiyacı olmadığına ise istemekten kaçınır ki bunlar kuds hazinelerindendir.

İbrahim Havvas (ö. 291/904)²³⁸ da şöyle demiştir: Fakirin vasfı yokluk halinde sakin olmak, varlık halinde ise başkalarını tercih etmek (îsâr) ve Allah yolunda harcamaktır. Miskin ise kendisinde yokluk izi görülen kişidir.”²³⁹

Cenab-ı Hak insanları farklı karakterlerde yaratmıştır. Bunun tabii bir sonucu olarak da toplumda aynı maddî imkana sahip olsalar bile, insanlar farklı davranışlar gösterebilir ve durumunu farklı değerlendirebilirler. Mesela fakir durumda olan insanlardan bazıları halini sadece Allah’a arzeder, sadece O’ndan ister ve başkalarından hiçbir şey istemez. Bu kişi Allah’a olan güveni ve bağlılığı ile başkalarına el açarak zillete düşmediği için iki rahmettedir. Allah Rasülü (sas) de “Kim insanlardan bir şey istememe konusunda garanti verirse ona cennet vardır”²⁴⁰ buyurur. Ayrıca ihtiyacını Allah’a arzeditip, O’na havale edene, Allah’ın er veya geç bir rızık vereceği ifade edilir.²⁴¹

İhtiyaç durumunda olan bazıları da kendilerine bir şeyler verilirse aç gözlülük yapmaz, iyi niyeti suistimal etmez ve ne kadar ihtiyacı varsa o kadar alır. Bu kişinin müstağni hali ve bir şeyler biriktirme amacı taşımaması, tok gözlülüğü övgüye ve mükafata değerlidir. Zaten Allah Rasülü (sas) “Sen istemeksizin, aç gözlülük yapmaksızın sana bir şeyler verilirse onu al, fakat verilmeyende gözün kalmasın.”²⁴² tavsiyesinde bulunmuştur. Fakirin durumu bu iken asli ihtiyaçlarını dahi gideremeyen, yokluk

²³⁸ Ebû İshak İbrahim b. Ahmet b. İsmail el-Havvas: Tevekkül yoluna sülûk etmiş, Cüneyd-i Bağdadi ve Ebû Hüseyin Nuri’ye yakın birisidir. Hicrî 291 yılında vefat etmiştir. Bkz. *Hakâiku’t-Tefsir*, I, 168.

²³⁹ *Hakâiku’t-Tefsir*, I, 279; Ayrıca Rum Sûresi’nin 39. ayetinin yorumunda beden ve malın zekatından bahsedilmiştir. *Hakâiku’t-Tefsir*, II, 125.

²⁴⁰ Nesâî, *Sünen*, II, 273, 2543 nolu hadis.

²⁴¹ Nevevî, *Riyazu’s-Salihin*, s. 270, 594 nolu hadis.

²⁴² Nesâî, *Sünen*, II, 280, 2559 nolu hadis.

durumunda olan miskinler de vardır. Müslümanlar îsar duygusuyla varlıklarından bu kişilere de yardım etmelidirler.²⁴³

1.1.8. Cuma Namazı

Üzerine güneşin doğduğu günlerin en hayırlısı, günlerin en faziletlisi şüphesiz Cuma günüdür. Allah böyle bir günde müslümanların bir araya gelmesi, cemaat şuurunun daha güçlü hissedilmesi, irşat ve tebliğin daha çok kişiye ulaşması gibi maslahatlarla Cuma namazını farz kılmıştır. Bu namazla akıllı, bâliğ, sağlıklı ve yolcu olmayan erkek müslümanlar mükellef kılınmıştır. Konuyla alakalı olarak Cuma Sûresi'nin 9. ayetinde şöyle buyrulur:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

“Ey Müminler! Cuma günü namaza çağrıldığınız zaman, derhal Allah’ı anmaya/namaza koşun, alışverişi bırakın.”

Ayetle alakalı tartışmalar çoğunlukla ‘fesav’ kelimesi etrafında toplanmış, hükümlerde buna göre şekillenmiştir. Sülemî de aşağıda vereceğimiz naklinde bu kelimeyle ilgili görüşe yer vermiştir. Kelimenin ifade ettiği anlam konusunda dört görüş dikkat çekicidir:

1. Fes’av kelimesi ‘femdu, femşu’ anlamına gelir. Yani Allah’ı anmaya yürüyerek gidin. Nitekim Hz. Ömer de kelimeyi böyle anladığını şu cümleyle ifade etmiştir: “Eğer fes’av olsaydı ben cübbem üstümden düşecek kadar fazla koşardım.”
2. Fes’av, yönelmek ve kastetmek anlamına gelir. Yani namaza çağrıldığınızda Allah’ı anmaya yönelin, demektir.
3. Fes’av; yapılan iş, amel, çalışma anlamındadır. Yani namazla Allah’ı anma amelinde, çalışmasında bulunun demektir.²⁴⁴ Ayrıca Rasulullah (sas) cumaya geldiğinde ağır ağır

²⁴³ Sülemî’nin fakirlerin gerekli davranışları ve hataları hakkında yazmış olduğu risale için bkz. Ateş, *Tasavvufun Ana İlkeleri*, s. 142-156.

²⁴⁴ Fahrüddin Râzî, *Tefsir-i Kebir*, Akçağ Yay. , Ankara 1990, XXI, 486.

vakar içinde gelmiştir. Bir hadislerinde konuyla alakalı olarak şu tavsiyede bulunur: “Namaz için kamet getirildiğinde koşarak değil ağırbaşlılıkla yürüyerek gelin. Yetiştirdiğinizi imamla kılınız, yetişemediğiniz rekatları da kendiniz tamamlayınız.”²⁴⁵

4. Bu kelime ‘niyet ve amelde ihlasla gayret etmek’ şeklinde de anlaşılmıştır. Yani Allah’ı anmaya niyetinde ve amelinde samimi olarak git, anlamına gelir.²⁴⁶

Bu görüşlere rağmen âlimlerin çoğunluğu, ‘Cuma namazının hükmü gibi, Cuma namazına acele etmek, koşmak da farzdır, çünkü Cuma namazına koşmak Cuma namazına vesiledir.’ demişlerdir. Yine Cumhura göre, Cuma namazına koşmanın farziyeti hatip hutbeye çıktığı zaman okunan ezan ile başlar.²⁴⁷

Müfessirimiz bu ayette geçen “fes’av” emriyle alakalı olarak bir nakilde bulunur: “Nasr Abazi (ö. 357/978)²⁴⁸ şöyle dedi: Avam, toplumda ihtiyaçların giderilmesine; havass da başkalarına muhtaç bırakmayan Allah’ın zenginliğine, istiğnâ için koşar. Onlar Allah’ı anmayı arzu ederler. Bu zikirleriyle havas insanlara muhtaç olmaktan uzaklaşmak, avam ise Allah’ın zenginliğine yakınlık talep eder.”²⁴⁹

Dünyevi ve uhrevi işlerde insanların gaye ve çalışmaları birbirinden farklıdır. Bunlardan avam²⁵⁰ dînî meselelerin hikmet ve hakikatini tam olarak bilemediği için gayreti sadece kendi ihtiyaçlarını gidermek olur. Bunu yaparken de çoğu kez Allah’a karşı vazifelerini aksatır. Bu sebeple Allah’tan uzaklaşır. Havass²⁵¹ ise, Allah’ın engin rahmeti ve sınırsız cömertliği için gayret sarfeder. Çünkü Allah’a olan tam bağlılıkları ve Allah’a olan aşkları sebebiyle Allah-u Teâlâ onları başkalarına muhtaç bırakmayacaktır. Böylece onlar bu davranışlarıyla Allah’a yakınlık sağlarlar.

²⁴⁵ Nevevi, *Riyazu’s-Salihin*, s. 338, 704 nolu hadis.

²⁴⁶ Cessas, *Ahkâmu’l-Kur’an*, V, 377.

²⁴⁷ Zuhayli, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, II, 367.

²⁴⁸ Ebû Kasım İbrahim b. Muhammet b. Ahmet b. Mahmevîh el-Horasani en-Nasr Abazi en-Neysaburi: İmam, muhaddis, vaizlerin büyüklerinden ve sufi şeyhlerindendir. Nişabur’dandır. Şibli ve Ebû Ali Revzebari ile mülâki olmuştur. Hicri 357 yılında vefat etmiştir. Bkz. *Hakâiku’t-Tefsir*, I, 66.

²⁴⁹ *Hakâiku’t-Tefsir*, II, 327.

²⁵⁰ Avam; inanç ve ibadetleri genellikle taklide dayanan, dinin şekil ve merasimlerinin ötesine geçemeyen kişiler. Süleyman Uludağ, “Avam”, *DİA*, TDV Yay. , 1991 İstanbul, IV, 105.

²⁵¹ Havas; tasavvufta herkeste bulunmayan bir takım bilgilere, hallere, yetenek ve ruh temizliğine sahip velilere denir. Bkz. Süleyman Uludağ, “Havas”, *DİA*, TDV Yay. , 1997 İstanbul, XVI, 517.

Sonuç olarak müfessirmiz ayetteki “fes’av” kelimesiyle alakalı bir hükme değil de kimin ne için koştuguyla alakalı görüşlere yer vermiş, bu kelimeyi hüküm açısından ele almamıştır.

1.2. MUAMELÂTLA İLGİLİ HÜKÜMLER

Muamelât; Günlük hayattaki insânî ve sosyal ihtiyaçlarla ilgili hukukî işlem ve bu işlemi tesise yönelik irade beyanı diye tanımlanan muamele kelimesinin çoğuludur. İnsanlar arasında cereyan eden, karşılıklı hak ve borç doğuran münasebetleri ifade eder. Şu ana bölümleri barındırır: a- Münakehat ve Müfarakat (Aile Hukuku) b- Mâlî Muamelât (Akitler, borçlar, eşya hukuku) c- Mürafaat ve Muhasemât (Yargılama Hukuku) d- Terikat (Miras Hukuku)²⁵² Bu başlık altında muamelatla alakalı üç ahkam ayetine yer verilecektir.

1.2.1. Miras Taksiminde Mirasçı Olmayan Hısımları, Fakir ve Yoksulları da Gözetmek

Vefat eden bir kişinin geride bıraktığı şeylere “miras veya tereke” denilir. Bu konu İslam hukuk literatüründe “ferâiz” başlığı altında ele alınır.²⁵³ Buna göre; bir kişiye mirasçı olabilmenin temel gerekçeleri, kan hısımlığı veya evlilik bağının olmasıdır. İslam hukukunda miras sırasıyla şu kimseler arasında taksim edilir:

1-Ashab-ı Ferâiz (Mirastan ne kadar pay alacakları nassla belirlenmiş olanlar)

2-Asabe (Ashab-ı ferâizden birisiyle beraber bulundukları zaman onların hisselerinden artanı almaya hak kazanan, ashab-ı ferâiz bulunmadığı zaman da bütün terikeyi alan vârisler),

3-Hisselerinden başka kalanı da red yoluyla alan ashab-ı ferâiz,

4-Zevi’l-Erham (Asabe olmayan ve farz sahibi de bulunmayan fakat mûrise neseben bir yakınlığı olan kimseler),

²⁵² Ahmet Yaman- Halit Çalış, *İslam Hukukuna Giriş*, s. 75; Muamelatla ilgili hükümler için bkz. Ali Hafifi, *Ahkâmu’l-Muamelatu’s-Şer’iyye*, Darü’l-Fikr Arabi, trs. ; Hamdi Döndüren, *Ticaret ve İktisat İlmi*, Erkam Yay. , Bursa 1993, s. 20.

²⁵³ Nisa Sûresi 11, 12, 176 ve Enfal Sûresi 75. ayetler mirasla alakalıdır. Ayrıca varislerin çeşitleri, adetleri, dereceleri ve taksim örnekleri için bkz. Zuhayli, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, X, 346-443.

5-Mevle'l-Muvâlât,

6-Kendisi üzerine nesep ikrar olunan kimse,

7-Kendisine terikenin üçte birinden fazlası veya tamamı vasiyet edilen kimse,

8-Beytü'l-mal.²⁵⁴

Bu sınıflar dışında mirasçılarla bir bağı bulunmayan fakat miras taksimine şahit olan fakir kimselere bir şeyler verilerek gönüllerinin alınması tavsiye edilerek Nisâ Sûresi'nin 8. ayetinde şöyle buyrulur:

وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُو الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينُ فَارْزُقُوهُمْ مِنْهُ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا

“Vâris konumunda olamayan uzak akrabalar, yetimler ve yoksullar miras paylaşımında hazır bulunurlarsa onlara da az-çok bir şeyler verin, güzel sözler söyleyerek gönüllerini hoş edin.”

Bu ayet miras taksimi sırasında aslında vâris olmayan akraba, yetim ve miskinlerden orada hazır bulunanları üzmeden birer miktar hediye kabilinden bir şeyler verilerek sevindirmenin güzel bir davranış olacağını beyan ediyor.²⁵⁵ Ayetteki hazır bulunanlardan maksat zayıf, yetim ve miskin sıfatını taşıyanlardan miras taksimine şahit olanlardır. Ayetin nedb ifade ettiğini söyleyenler de olmuştur.²⁵⁶

Hakâik'te bu ayetle ilgili şu yorumlar yer alır: “Muhammet b. Fadl (ö. 344/955)²⁵⁷ şöyle dedi: Bu ayet Allah'ın kullarına cömertliğini ifade eder. Çünkü Allah, mirastan payı olmayanlar orada hazır bulunurlarsa onların rızıklandırılmasını emretmiştir. İşte kıyamet gününde, büyük görüşmede kulların hazır bulunmaları da böyledir.

²⁵⁴ Hamdi Döndüren, *Delilleriyle İslam Hukuku*, İslam Hukuku Külliyyatı Yay. , Konya 1977, s. 321, 326, 367, 383, 389.

²⁵⁵ Mehmet Vehbi, *Hulasatu'l-Beyan fî Tefsiri'l-Kur'an*, Üç Dal Neş. , İstanbul 1966, II, 843.

²⁵⁶ Kadı Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. Atıyye el-Endülüsî, *el-Muharremü'l-Veciz fî Tefsiri'l-Kitabi'l- Aziz*, Tah. Abdüsselam Abdüssafî Muhammed, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2001, II, 13.

²⁵⁷ Ebû Abdullah Muhammet b. Fadl b. Abbas el-Belhi: Büyük bir âlim, imam, zâhit ve şeyhülislamdır. Semerkant'ta vaaz etmiştir. Ebû Hafs “Bu zamanda onun gibisini görmedim” demiştir. Hicrî 344 senesinde vefat etmiştir. Bkz. *Hakâiku't-Tefsir*, I, 42.

Allah, emirlerine aykırı davranmaları nedeniyle atâsına layık olamayanlara, rahmetini onlara ulaştırmak, rahmetinin genişliği ve rahmeti amellerden daha iyi noktalara ulaştığı için fazlı kereminden verecektir. Çünkü Allah (azze ve celle) şöyle buyurur: *‘(Ey Peygamber) De ki onlara: Allah’ın bu lütuf ve rahmetiyle, size lütfettiği Kur’an ve İslam nimetiyle sevinip mutlu olun. Çünkü bunlar, biriktirdiğiniz dünya malının tümünden çok daha değerli bir nimettir.’*²⁵⁸ Öyleyse benim fazlıma ve rahmetimin genişliğine güvenin.”²⁵⁹

Rahmeti gazabını geçmiş olan Rabbimizin rahmeti canlı, cansız bütün mahlukata; mü’min, kafir bütün insanlara ulaşmaktadır. Bu engin rahmeti sebebiyle Allah-u Teâlâ, inkarları sebebiyle kafirleri rıziksız bırakmaz ve bu dünyada yaptıkları çalışmaların karşılığını onlara tastamam verir. Fakat O’nun rahmetinin ve kereminin asıl tecelli edeceği yer ahiret hayatıdır. Orada tüm insanlar amellerine göre değerlendirilecek, salih amellerde bulunanlara Cenab-ı Hak rahmeti, fazlı ve keremiyle muamele edecektir.

Vâris olmayanlara da mirastan bir şeyler verilmesi Allah’ın cömertliğinin, rahmetinin ve fazlının eseridir. Allahu Teâlâ nasıl ki dünyada mirastan payı olmasa da uzak akrabalara, yetim ve yoksullara pay ayrılmasını emrediyorsa kıyamet gününde de insanlara bu şekilde ihsan ve ikramda bulunacaktır.

1.2.2. Kadınların Nüşuzu

Toplumun çekirdeği ailedir. Aile içerisinde eşlerin birbirlerine karşı hak ve vazifeleri vardır. Aile birlikteliğinin sağlıklı ve huzurlu bir şekilde devam edebilmesi tarafların bu sorumluluklarının bilincinde olmalarıyla mümkündür. Aile içerisinde kadının vazife ve sorumluluğuna riayet etmemesi durumunda nasıl bir yol izleneceği konusunda Cenabı Hak Nisa Suresi’nin 34. ayetinde şöyle buyurur:

الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ وَالَّتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاضْرِبُوهُنَّ فَإِنْ أَطَعْنَكُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا كَبِيرًا

²⁵⁸ Yunus, 10/58, قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا هُوَ خَيْرٌ مِّمَّا يَجْمَعُونَ

²⁵⁹ Hakâiku’t-Tefsir, I, 141.

“Kocalar, karılarının âmiri/reisi konumundadır. Çünkü Allah erkeklere kadınlardan daha fazla hak ve yetki vermiş bulunmakta, ayrıca erkekler evlenirken eşlerine mehir vermekte, evlendikten sonra da hane halkının geçim masraflarını üstlenmektedirler. İyi kadınlar kocalarına karşı itaatkardırlar. Arıca onlar kocalarının yokluğunda Allah’ın korunmasına yönelik emri uyarınca iffet ve namuslarını korurlar.

Dik başlılık ve hırçınlığından yıldıığınız, yuvayı yıkacağından kaygılandığınız karılarınıza gelince, onlara ilkin öğüt verin. Öğüt fayda etmezse onları yataklarında yalnız bırakabilirsiniz. Bununla da yola gelmezlerse onlara tokat atabilirsiniz. Ama eğer size itaat ederlerse onları cezalandırmak için bahane aramayın. Şüphesiz Allah çok yücedir, büyüktür.”

Ayeti Kerime birçok mesele içermekle beraber bizim esas alacağımız bölümü kadının nüşuzuyla ilgili olan kısmıdır. Nüşuz; yoldan çıkmak, hukuka baş kaldırmak, kadının vazifelerini yerine getirmemesi, aile hukukuna ihanet etmesi, dikbaşlılık, hırçınlık vb. anlamlara gelmektedir. Bu durumdaki bir kadına erkeğin yapacağı, ayetin de beyanıyla önce öğüt vermek, bu yeterli olmadığı takdirde yatakta yalnız bırakmak, bunun da fayda vermezse hafifçe dövmektir.²⁶⁰

Kadınlar böyle bir muameleden sonra nüşuzdan vazgeçip itaat ederlerse artık onlar için azarlama, eziyet vermek gibi bir suretle aleyhlerinde bir yol aranmayıp, geçmişte olan nahoş hali olmamış gibi telakki edilmelidir.²⁶¹

Sülemî ayetin *فَإِنْ أَطَعْتُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا* kısmıyla ilgili olarak şu görüşe yer verir:

“Onlar kalbdeki ihlas ve muhabbeti taleb konusunda sana itaat ederlerse onlar hakkında artık başka bir yol arama. Çünkü onlar kendi kalblerine sahip değildirlar. Kalbler Allah’ın elindedir. Nitekim Mustafa (sas) şöyle dedi; Allah’ım senin sahip olduğun, benim sahip olmadığım şeyde beni sorumlu tutma.”²⁶²

²⁶⁰ Komisyon, *Kur’an Yolu Tüççe Meal ve Tefsir*, DİB. Yay. , Ankara 2007, II, 59.

²⁶¹ Bilmen, K. *Kerim’in Tüççe Meali Âlisi ve Tefsiri*, II, 587; Ayetle alakalı ahkâm için bkz. İbn Feres el-Endülüsiyy, *Ahkâmu’l-Kur’an*, Darü İbn Hazm, Beyrut 2006, II, 174-182.

²⁶² *Hakâiku’t-Tefsir*, I, 146.

Müfesirimiz ayete başka bir pencereden bakmıştır. Nitekim ihlasın zıddı olan riya, yapılan işin sadece Allah için değil de başkaları için yapılması niyeti sebebiyle Allah’a şirk anlamı taşımaktadır. Bu Allah-kul hukukunu ihlaldır. Kalb de Allah sevgisi dışında bir sevginin yer alması, Cenabı Hakk’a yönelik olması gereken bir duygunun başka varlıklara yöneltilmesidir ki bu da Allah’a karşı dikbaşlılıktır. Bu kalbî durumlarda sorumluluklar yerine getirildiğinde artık kadınlar için başka bir yol aranmasına ihtiyaç yoktur.

Sülemî ayetin tefsirini desteklemek bağlamında Ebu Davut’ta Hz. Aişe’den rivayet edilen sahih bir hadisi de nakleder. Bu hadiste Efendimiz (sas) şöyle dua etmektedir: “Allah’ım senin sahip olduğun, benim sahip olmadığım şeyden beni sorumlu tutma.”²⁶³

1.2.3. Celde Cezasına Şahitlik

Zina; şerî bir akit olmadan kadınla yapılan (evlilik dışı) cinsel ilişki olarak tanımlanan bir aşırılık (fuhşiyat)tır.²⁶⁴ Terim olarak zina; mükellef ve aklı başındaki mümin erkek ve kadının, herhangi bir zorlama olmadan ve aralarında meşru bir nikah akdi bulunmadan cinsel ilişkiye girmeleridir.²⁶⁵ Bu gayri meşru fiile verilecek dünyevi cezayla ilgili olarak Nur Sûresi’nin 2. ayetinde şöyle buyrulur:

الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ
بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلْيَشْهَدْ عَذَابَهُمَا طَائِفَةٌ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ

“(Ey müminler) Zina eden erkek ve kadından her birine yüz sopa/değnek vurun... Ayrıca onlar cezalandırılırken bir grup mümin de hazır bulunup tanık olsun.”

İslamda neslin muhafazası, namusun mukaddesliğinin korunması, aile temellerinin sağlam kalması, ahlaksızlığın yaygınlaşmaması, cinsel duyguların meşru yollarla

²⁶³ Ebu Davut b. Süleyman b. Eşas es-Sicistani, *Sünen-i Ebi Davut*, Darü'l-Mearif, Beyrut 2001, II, 2134 nolu hadis.

²⁶⁴ İsfahani, “زنا”, *Müfredat*, I, 540; Paçacı, “Zina”, *DKS.*, s. 716, 717; Cürcani, “زنا”, *Kitabu't-Tarifat*, s. 120; Duman, *Beş SüreninTefsiri*, Fecr Yay., Ankara 2010, s. 182.

²⁶⁵ Duman, *Beş SüreninTefsiri*, s. 183.

giderilmesi gibi maslahatlarla zina haram kılınmış, “Kötü bir yol ve hayasızlık”²⁶⁶ olarak vasıflandırmıştır.

Bu ayetle zinanın haddi ve onun hakikati beyan edilmiştir. Zina eden kişi ister erkek ister kadın olsun, hangi şekilde zina ederse etsin bu ceza hepsi için geçerlidir. Ceza uygulanırken haddin düşürülmesi veya hafifletilmesi ve böylece onlara merhamet edilmesi caiz değildir. Celde uygulanırken olayın şüû bulması, gizli kalmaması ve olaydan öğüt alınması için bir grup kişi cezaya şahit olmalıdır.²⁶⁷

Ayette emredilen “celde” ise etkisi deriden öteye geçmeyen bir vurmaya ifade eder ve Kur’an’da emir kalıbıyla iki yerde geçer.²⁶⁸ Ayette ifade edilen celdeye şahitlik bu cezayı görenler üzerinde daha kalıcı etki ve caydırıcılık için teşri kılınmış olsa gerektir. Zira cezalarda asıl olan caydırıcılıktır.²⁶⁹

Sülemî bu ayetle alakalı olarak sadece bir görüş nakleder: “Ebû Osman (ö. 373/983) bu ayet hakkında şöyle demiştir: Buradaki grup: İmanı sahih olan, şefkat ve merhameti tam olan, başkalarının başına gelen şeylerden kendini koruması sebebiyle Allah’ın nimetini gören ve bu tür hatalara düşenleri kınamayanlar bu manzarayı (celdeyi) müşahade etmeye uygun kimselerdir. Sefih insanlar ve Allah’ın kendilerini bu tür yollara düşmekten uzaklaştırma nimetinin kıymetini bilmeyenler bu manzarayı müşahade edemez.”²⁷⁰

Ebû Osman’ın bu yorumundan anladığımız kadarıyla celde cezasına tanıklık edecek olanlar bazı ahlakî özelliklere sahip olmalıdırlar. Buna göre bu kişiler iman sahibi olmalı, cezayı görecekt kişileri kınamamalı, onlara merhamet göstermeli, durumdan ibret almalı ve kendilerinin ceza görenlerin yerinde olmamalarını Allah’ın bir nimeti olarak görmelidirler. Dolayısıyla bu vasıflara sahip olmayan kişiler tanıklığa ehil ve layık

²⁶⁶ İsra, 17/32, وَلَا تَقْرُبُوا الزُّنَىٰ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا, “Zina etmek şöyle dursun zinaya vesile olacak her şeyden uzak durun. Çünkü zina çok çirkin bir iş, çok kötü bir yoldur.”

²⁶⁷ İbn Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, III, 332-336.

²⁶⁸ Nur, 24/2, 4; Bkz. Mustafa İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an*, Düşün Yay. , İstanbul 2008, II, 679

²⁶⁹ Bu ayetle ilgili şer'î ahkâm için bkz. Sabûnî, *Ahkâm Tefsiri*, II, 62-91; Geniş bilgi için bkz. Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, XV, 102-116; Zina haddiyle ilgili geniş açıklama için bkz. Zuhaylî, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, VII, 329-356; Celdenin şartları, anlam ve amacı, zinanın cezası ve önleyici tedbirlerle alakalı olarak bkz. Duman, *Beş Sürenin Tefsiri*, s. 179-275.

²⁷⁰ *Hakâiku't-Tefsir*, II, 41.

değillerdir. Nitekim fasık, adaletli olmayan ve durumu kapalı olan bir şahsın hadd cezasına şahitliğinin de kabul edilmeyeceği İslam hukukunda kabul edilmiştir.²⁷¹

2. AHLÂKÎ HÜKÜMLER

Ahlak, hulk kelimesinin çoğuludur. Hulk ise insanın ruhundaki huy denilen meleke ve özel bir haldir. Böyle bir meleke güzel veya çirkin bir sonuç verebilir.²⁷² Bu başlık altında ele alacağımız dokuz ayet kişiyi güzel davranışlara yönlendirecek ve kötü ahlaktan uzak tutacak emir ve yasaklar içermektedir.

2.1. Yetimlerin Malını Korumak

Yetim denilince babasını kaybetmiş ve henüz bülüğa ulaşmamış çocuklar aklımıza gelir. Dinimiz bu kişilerin korunması, iyi bir şekilde yetiştirilmesi, malların zâyî edilmemesi, onlara güzel muamelede bulunulması vb. birçok konuda hüküm getirmiştir. Kendiside bir yetim olan Allah Rasulü (sas) yetimleri hep gözetmiş ve onlara iyi davranılmasını tavsiye etmiştir. Yetimlerin bakımını üstlenen veliler/vâsiler onların bakımı ve mallarının idaresi konusunda Nisa Sûresi'nin 5. ayetine muhataptırlar:

وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا

“(Ey veliler/vâsiler) Allah’ın korumanız için size emanet ettiği malları kârını-zararını bilmeyen kimselere vermeyin. Fakat bu malların gelirinden onların yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarını karşılayın; ayrıca onlara güzelce nasihat edin.”

Sefahet; cahil olmak, ahmaklık, malı saçıp savurmak anlamlarında kullanılır. Fakihler arasında ise genellikle akl-ı selimden uzak bir şekilde malı saçıp savurma olarak anlaşılmıştır. Bu durumdaki kişiye de “sefiḥ” denilir.²⁷³ Ayrıca malını beyhude ve

²⁷¹ Bekir Ali Bilgiç, *İslam Dini-Muamelat*, Yenda Yay. , İstanbul 2010, s. 418.

²⁷² Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, Akçağ Yay. , Ankara 1996, s. 439.

²⁷³ Sefih kavramı için getirilen şu tanım göz ardı edilememelidir. Hakikatte sefiḥ, cahillikle (gerçekte cahildir veya değildir) bir işi yapandır. Âlim bir kişi hududu zayi ettiğinde ondaki ilim fiili yerine sefiḥ lakabı verilir. Bu sebeple Kur’an’da ehl- i kitab için sefiḥlik vasfı gelmiştir. Maturidi, *Te’vilâtu’l-Kur’an*, III, 22.

faydasız yerlere harcayan, israfta bulunan, nefsine uyarak dine aykırı hareketlerde bulunan, akıl bakımından noksanlığı bulunan kimse de sefih kapsamındadır.²⁷⁴

İbn Abbas (r. anh) bir adamın mallarını evlat ve iyaline taksim etmemesi gerektiğini söyleyerek süfehâ vasfını bu iki sınıfa tahsis etmiştir. Fakat Cessas (ö. 370/980) buna itiraz ederek hitaptaki yasağın malı muhafazada acz durumunda olan her bir kişiye gerekli olduğunu söyler.²⁷⁵ İbn Arabi (ö. 543/1148) de ayetteki sefihten maksadın çocuklar ve kadınlar olduğu görüşünü bu sıfatın zem ve levm anlamına gelmesi sebebiyle zayıf bulmuştur.²⁷⁶

Bu ayet reşit olmayanların mallarını zâyî etme ihtimali bulunduğu için velileri onların mallarını vermekten nehyediyor.²⁷⁷ Ayrıca bu ayet servetin suistimal edilmemesini ve onun kıymetini bildiriyor ve yetimlerin malları konusunda nasıl hareket edilmesi gerektiğini gösteriyor.²⁷⁸ Dolayısıyla sefih vasfını taşıyan ve yetim olan kişilere bakmakla yükümlü olan kişilerin onların mallarını muhafaza etmek amacıyla bu kişilerin mallarını yemeleri yasaktır. Veliler bu durumda olanlara kendi mallarından yedirmeli, giydirmeli ve diğer ihtiyaçlarını karşılamalıdır. Yetimler belirli bir yaşa geldikten sonra bir denemeye tabi tutulmalı ve onlarda akıl, dine bağlılık, mallarını koruma gibi güzel haller görülürse, malları geciktirilmeksizin kendilerine teslim edilmelidir.²⁷⁹

Bu ayetle alakalı şer'î ahkâm olarak; ayetteki sefihler kelimesinden maksadın kimler olduğu, sefihin malının tasarruftan alıkonulup konulmayacağı, vâsilerin yetim malları karşısında nasıl davranacakları, yetimlerin mallarının onlara nasıl teslim edileceği gibi hususlar sayılabilir.²⁸⁰

Sülemî bu ayetin tefsiri olarak şu ifadelerle yer verir: “Denildi ki; Sefih sadaka vermekten sizi alıkoyan evlatlarınızdır. Sehl et-Tüsteri (ö. 283/896) şöyle dedi:

²⁷⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *K. Kerim'in Türçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, Bilmen Yay. , İstanbul, II, 554.

²⁷⁵ Cessas, *Ahkâmu'l-Kur'an*, II, 354, 355.

²⁷⁶ İbn Arabi, *Ahkâmu'l-Kur'an*, I, 315-317.

²⁷⁷ Beydâvî, *Envaru't-Tenzil*, I, 322.

²⁷⁸ Bilmen, *K. Kerim'in Türçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, II, 554.

²⁷⁹ Bkz. Sabûni, *Ahkâm Tefsiri*, I, 364.

²⁸⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sabûni, *Ahkâm Tefsiri*, I, 368-373; Sayis, *Ahkâm Ayetlerinin Tefsiri*, s. 325-328; İmam Ebubekir Muhammet b. Abdullah İbnul Arabi'l Muafiri el-İşbili, *Ahkâmu's-Suğra*, Thk. Muhammet Zizi, Muhammet Bukâri, Silsiletül Dirasetü'l-İlmiyye, Lübnan 2001, I, 204; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 571, 572; Bursevî, *Rûhu'l-Beyan*, II, 170.

Sefihlerin en sefihi senin nefsidir. Eğer onu ilim, Allah korkusu ve takva ile süslersen ne âlâ. Aksi halde dünya ve ahirette kurtuluş yoluna çıkmaktan seni engeller. Cenab-ı Hakk'ın ayetteki “Allah'ın sizin için geçim kaynağı yaptığı malları sefihlere vermeyin.” sözü şu anlama gelir: Eğer yolumdan giderseniz onları size geçim kaynağı kılarım, benim yolumu terkederseniz sizi meşakkatlere mirasçı kılarım. Ayetteki “Onlarda bir rüşğ görürseniz...” ifadesinin şu mânâlara geldiği söylenmiştir:

Denildi ki: Onların doğru yol üzerinde olduklarını görürseniz.

Denildi ki: Sünnete uygun olarak ibadetleri yapmaktır.

Denildi ki: Nefsin cömertliği, büyüklerle birlikte olmak ve onlara meyletmektir.

Ebû Osman (ö. 373)²⁸¹ şöyle dedi: Salihlerle birlikte olmaktır.

Rüveyim (ö. 303)²⁸² şöyle dedi: Tedbiri terkedip, işleri Allah'a havale etmektir.

İbn Ata (ö. 319/931) şöyle dedi: Reşit, vesvese ve ilhamın arasını ayırt eden kimsedir.”²⁸³

Müfessirimiz Duha Sûresi'nin 9. ayetinin²⁸⁴ tefsirinde yetim hakkında Cafer-i Sâdık'tan şu görüşü aktarır: “Cafer-i Sâdık (ö. 148/765) şöyle dedi: Hidayet elbisesini çıkarmış yetime gelince, rahmetim karşısında onun cesaretini kırma. Zira ben ona hidayet elbisesini giydirmeye kâdirim.”²⁸⁵

Bu yorumlardan anladığımız kadarıyla sefih; kişiyi sefahate götüren, onun hayır yapmasına, dünya ve ahirette kurtuluşa ermesine engel olabilecek kişilerdir. Bunların başında da nefs ve evlatlar sayılmıştır. Kişinin hayattaki tek gayesi evlatları olur ve yapacağı bütün harcamalarını onlara yaparsa ihtiyaç sahiplerine maddî yardım yapmaya

²⁸¹ Ebû Osman Said b. Selam el-Mağribi el-Kayravani: Nişabur'da doğmuştur. Sûfî şeyhlerinden ve imamlarındandır. Hac yapmak için yolculuğa çıktığında bir süre o bölgede kalmış daha sonra Mısır ve Şam'a gitmiştir. Hicrî 373 yılında vefat etmiştir. Bkz. *Hakâiku't-Tefsir*, I, 39.

²⁸² Ebû Muhammed Rüveyim b. Ahmet b. Zeyd: Bağdat halkından ve o şehrin şeyhlerindendir. Fakih bir kişidir. Hicrî 303 yılında ölmüştür. Bkz. *Hakâiku't-Tefsir*, I, 342.

²⁸³ *Hakâiku't-Tefsir*, I, 140.

²⁸⁴ Duha, 93/9, فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ , “O halde sen de sakın yetimlere kötü davranma.”

²⁸⁵ *Hakâiku't-Tefsir*, II, 403.

imkan bulamayabilir. Nefse tâbi olan veya onu takva ile süslemeyen bir kişi dünya ve ahiret saadetini yakalayamaz.

Mallarını idare etmek durumunda olduğumuz kişilere mallarını verebilmek için onlarda bazı niteliklerin bulunması gerekir. Mesela onlar doğru davranışlarda bulunur, sünnete uygun bir hayat yaşar, iyilerle beraber olur, Allah’a gereği gibi güvenir, iyiyi kötünden, hayrı şerden ayırt edebilirse malları onlara verilebilir.

2.2. Emanetin Ehline Verilmesi

İman kelimesiyle aynı kökten gelen emanet kelimesi; güvenilir ve doğru olmak, bir kimseye geçici olarak tevdi edilen şey demektir.²⁸⁶ Kişinin emin olması hakiki müslümanın bir özelliği aynı zamanda bir Peygamber sıfatıdır. Peygamberler emin elçiden aldıkları vahiyleri değiştirmedikleri, ihanet ve hıyanet etmedikleri, insanlar canları ve malları konusunda kendilerini güvende hissettikleri için emindirler. Kendisine herhangi bir mal, yetki, makam vb. bir şey emanet edilen kişi de bu vasıflara sahip olmalıdır ki ona emanette emindir denilebilsin. Konuyla alakalı olarak Nisâ Sûresi’nin 58. ayetinde şöyle buyrulur:

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا

“(Ey Müminler) Allah size (görev, yetki ve sorumluluk gibi tüm) emanetleri ehline teslim ve tevdi etmenizi, insanlar arasında (ortaya çıkan herhangi bir ihtilaflı çözüme kavuşturmak üzere) hakemlik yaptığınız zaman da adalet ve hakkaniyetle hüküm vermenizi emreder...”

Kurtubi (ö. 671/1272) bu ayeti hükümlerin anası olarak görmüş, din ve şariat hükümlerinin çoğunu içerdiğini söylemiştir. Ayetteki hitabın kimlere yönelik olduğunda ihtilaf edilmiştir. Bunların müslüman yöneticiler, valiler, emir sahipleri, emanetleri korumakla görevli kişiler vb. olduğu söylenmiştir. Emanetlerin abdest, namaz, oruç, cenaze, ölçü, tartı vb. olabileceği ifade edilmiştir.²⁸⁷ Daha genel mânâda kişiye emanet

²⁸⁶ Emanet kavramının kapsamı hakkında bkz. Râzî, *Tefsir-i Kebir*, VIII, 97.

²⁸⁷ Ayetle ilgili rivayetler ve daha geniş bilgi için bkz. Kurtubi, *Ahkâmu'l-Kur'an*, VI, 423-428.

edilen her şey kastedilmiştir. Bu durum kişi ile Rabbi arasında olabileceği gibi kişi ile yaratılanlar arasında da olabilir. Kişi ile Rabbi arasında olduğunda kişi ibadetleri eda ile emrolunmuştur. Yani emanet ona emronulan ibadetlerdir.²⁸⁸

Kâşânî (ö. 730/1329) de *Te'vilâtı*'nda ayetin bu kısmıyla ilgili şu ifadelere yer verir: "Allahu Teâlâ Hazretleri emanetleri ehillerine, yani en önce istidadın hakkını ödemek, sonra hepsinin gereklerinden kemâlât kuvvelerinin haklarını vermek, sonra sıfatları kendisine terk ile Allah'ın hakkını vermek, sonra tevhitte fânî olan vücudu Hakk'a vermek sûretiyle emanetleri sahiplerine eda etmenizi size emreder."²⁸⁹

Müfessirimiz ise ayetteki emanet ve emanet ehliyle ilgili görüşlere yer vermiştir: "Ceriri (ö. 311/923)²⁹⁰ şöyle demiştir: Emanetlerin en faziletlisi gizli olanlarıdır. Öyleyse onları ehlinden başkasına izhar etmeyin ve açmayın. Çünkü onlar emanet ehli büyük kişilerdir. Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896) şöyle demiştir: İşitmen, görmen, dilin, cinsel uzuvların kısacası zâhirî ve bâtınîorgan ve yetilerin sana verilen birer emanettir. Allah sana emaneti sundu ve seni emanete mahal kıldı, sen de emaneti yüklendin. Eğer onu korumazsan nefsinde ihanet etmiş olursun. Oysa Allah ihanet edenleri sevmez."²⁹¹

Emanetin, Allah'ın sırları, emanet ehlinin ise ârifler ve Allah'ın sırlarını bilen kimseler olduğu söylenmiştir. Onlar kalplere gaybların nurlarıyla bakıp hükmederler, Allah da onların hükmünün gerçekleşmesini sağlar.²⁹²

Sülemî ayrıca Mü'minûn Sûresi'nin sekizinci ayetinde²⁹³ âzâların hepsinin Allah'ın emirlerini yapmak için verilen emanetler olduğunu, bu emanetleri zâyî edeni de Allah'ın zulüm ve cehaletle vasıflandırdığını nakleder.²⁹⁴

Tasavvuftaki zâhir-bâtın ayrımının yansımalarını burada da görmekteyiz. Nitekim Ceriri'nin en faziletli emanetin gizli olanlar olduğunu söylemesi gizli olmayan, zâhir

²⁸⁸ Maturidi, *Te'vilâtı'l-Kur'an*, III, 288.

²⁸⁹ Kâşânî, *Te'vilât-ı Kâşânîyye*, I, 159.

²⁹⁰ Ebû Muhammed Ceriri: Künyesi Ebu'l Hüseyin'dir. Halkının âlim ve şeyhlerindendir. et-Tüsterî ve Cüneyd-i Bağdadi'nin ashabının büyüklerindendir. Hicrî 311 senesinde vefat etmiştir. Bkz. *Hakâiku't-Tefsir*, I, 105.

²⁹¹ *Hakâiku't-Tefsir*, I, 150.

²⁹² *Hakâiku't-Tefsir*, I, 151.

²⁹³ Mü'minûn, 23/8, وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ "Onlar kendilerine teslim edilen emanetlere riayet ederler ve gerek Allah'a gerek insanlara verdikleri sözlere sadakat gösterirler."

²⁹⁴ *Hakâiku't-Tefsir*, II, 31.

olan emanetlerin varlığını da gerektirir. Gizli emanetler ise hakikat ve sülûk ehline gelen vâridatlar, ilhamlar ve kerametler olabilir.

Cenab-ı Hak emaneti (irade ve mükellefiyeti) göklere, yere ve dağlara teklif etmiş fakat onlar bu ağır sorumluluğu üstlenmekten ve hakkını verememekten korkup kaçınmışlardır. Nihayetinde insanoğlu bu sorumluluğu yüklenmiştir.²⁹⁵ İnsanoğlunun emanetleri zâyî etmesi önce kendi kendine zulmetmesi ve vazifesine ihanet etmesi anlamına gelmektedir. Emanete ehil olma şuuruna ise ancak irfana erenler ulaşabilir.

Emanet kavramı sadece bir kimsenin herhangi bir malı başkasına geçici olarak vermesi olarak görülmemelidir. Nitekim Sülemî'nin yaptığı bu nakiller, emanetin ne kadar kapsamlı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Dolayısıyla göz, kulak, dil vb. bütün organlarımız, mayamıza konulan istidatlar, eş, evlat, makam, servet gibi nimetlerin hepsi de birer emanettir. Öyleyse emanete ehil olabilmek için bunlara Allah'ın rızasına uygun muamele edilmelidir.

2.3. Allah'a, Rasulu'ne ve Ulu'l-Emre İtaat

Müminler kimlerin emir ve yasaklarına uymalı, kimlere itaat etmeli, kimlerin buyruklarını yerine getirmelidir? sorularına en güzel cevap Nisa Sûresi'nin 59. ayetinde verilmektedir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا

“Ey Müminler! Allah'a itaat edin, peygambere de itaat edin. Yine tıpkı sizin gibi mümin olan yetki ve otorite sahiplerine(yöneticilere, âlimlere) de itaat edin...”

Allah'a itaat, O'nun farzlarını yerine getirmek, Kur'an'daki emir ve yasaklarına kayıtsız inanıp uymaktır. Peygamber'e itaat, onun sünnetiyle yaşamak ve yaşatmaya çalışmaktır. Emir sahiplerine itaat, adaletle hükmettikleri, ma'siyeti mûcib emir vermedikleri, ilim ve

²⁹⁵ Ahzab, 33/72, إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا

basiret sahibi oldukları takdirde buyruklarını yerine getirmektir.²⁹⁶ Ayette verilen sıranın önemli olduğunu düşünüyoruz. Bu sıraya göre itaat en üst mertebeden başlamalı, Allah’a ve Rasule itaat eden emir sahiplerine itaatle tamamlanmalıdır. Nitekim Allah Rasulu (sas) bu konuda şöyle buyurur: “Bir müslüman, günah işlemesi emrolunmadıkça sevdiği veya hoşlanmadığı her konuda İslam devletini yöneten müslüman kimseye itaat etmesi gerekir. Bir günah işlemesi emredildiği zaman kimseyi dinleyip itaat etmesi gerekmez.”²⁹⁷

Bir kişi Peygambere itaat etmeden Allah’a itaat ettiğini söylerse yalan söylemiş olur. Nitekim Rasule itaat Allah’a itaat anlamına gelir.²⁹⁸

Kâşânî (ö. 730/1329) eserinde bu ayetle ilgili şunları söyler: “Ey tevhiât sıfatlara iman etmiş olanlar, siz zâtında bir ve fâil olan Allah’a itaat ediniz. Sıfat tertibinin mülâhazası ve ayn-i cem de tafsil hukukuna riayetle Rasule’de riayet ediniz. Ve Talut hikayesinde geçtiği gibi, içinizde velayet rütbesine müstehak olan emir sahiplerine de itaat ediniz.”²⁹⁹

Müfessirimiz bu ayeti Muhammet b. Ali (r. a)’den naklettiği şu görüşle açıklar: “Allah’a itaat et. Eğer bunu yapabilirsen ne âlâ. Bunu yapamazsan bu takdirde Rasulullah’a itaat etmek sûretiyle Allah’a itaat konusunda yardım iste. Eğer buna da ulaşamazsan³⁰⁰ itaatancak Rasule itaatle tamam olur. Buna vâsıl olduğunda Allah’a ve Rasule itaat üzere olan önderlere ve şeyhlere itaat gerekir. Bu dereceden aşağı düşmek senin için tehlikelidir. Cafer-i Sâdık (r. a) (ö. 148/765) şöyle dedi: Mümin bir kul için üç sünnet gereklidir: Allah’ın sünneti, enbiyanın sünneti, evliyanın sünneti.”³⁰¹

²⁹⁶ Maturidi, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, III, 292, 293.

²⁹⁷ Nevevi, *Riyâzu’s-Salihîn*, Haz. Abdullah Parlayan, Konya Kitapçılık, Konya 2002, s. 323.

²⁹⁸ Nisa, 4/80, مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ, “Kim Peygambere itaat ederse Allah’a itaat etmiş olur.”

²⁹⁹ Kâşânî, *Te’vilât-ı Kâşânîyye*, I, 159.

³⁰⁰ Metinde “buna ulaşır” (fe in vasalte) şeklinde geçmektedir. Ancak bu haliyle tam anlaşılamadığı için biz “buna ulaşamazsan” (fe in lem tesıl) şeklinde tercüme ettik.

³⁰¹ *Hakâiku’t-Tefsir*, I, 151; Ayrıca Nisa Sûresi’nin 69. ayeti bu konuyla alakalıdır. Bkz. *Hakâiku’t-Tefsir*, I, 155, 184.

Konuyla alakalı olması sebebiyle tefsirimizin başka bir yerinde³⁰² yer alan şu yorumu da vermek yerinde olacaktır. “Şöyle denildi: Rasule hürmet göstererek Allah’a itaat edin, Allah’ı büyük bilmekle Rasule itaat edin. Ebû Osman (ö. 373) şöyle demiştir: Sünnetleri terkederek amellerinizi iptal etmeyin.” Yine konu ile bağlantılı başka bir ayetin yorumunda da Sehl b. Abdullah (ö. 283)’in³⁰³ şu sözü gayet doğrudur: “Hakikatte Allah sevgisine Nebi (sas)’in söz, fiil, hal ve hareketlerine uymaklaulaşılır.”³⁰⁴ Bu ayetle alakalı olarak tefsirin başka bir yerinde Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896)şöyle demiştir: “Kim sünnetlerine (yani onun sünneti üzere yaşayarak) Rasule itaat ederse farzlarında da Allah’a itaat etmiş olur.”³⁰⁵

Kur’an’ı Kerim’de Allah’ı sevmenin ancak Rasule ittiba ile olacağı ifade edilir.³⁰⁶ Bir mü’minin Allah’a gereği gibi itaat edebilmesi Rasulullah’ın hayat çizgisine uymaya bağlıdır. Çünkü sünnetleri terketmek, Efendimiz’in söz, fiil ve hareketlerine uymamak amellerin iptal edilmesine ve Allah’ın sevgisinden uzaklaşmaya sebep olur.

Peygamberler ilim dışında bir miras bırakmazlar. Onların bu mirasının varisleri de âlimlerdir. Allah’a ve Rasulü’ne hakkıyla itaat edemeyen mü’min en azından âlimlerin yoluna ittiba etmelidir ve bu yolun dışına çıkmamalıdır.

2.4. Allah’ın Adalet ve İhsanı Emretmesi

Kur’an’ın mucize yönlerinden birisi de az sözle çok şey ifade etmesidir. Bazen bir ayet veya ayette geçen bir kelime öyle bir anlam ifade eder ki sayfalar onun izahına yetmeyebilir. İşte bu vasfa sahip ayetlerden birisi de Nahl Sûresi’nin 90. ayetidir. Bu ayette üç emir ve üç nehy yer almaktadır.

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَايَ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

³⁰² Muhammed, 47/33, *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَلَا تُبْطِلُوا أَعْمَالَكُمْ*, “Ey Müminler! Siz siz olun, Allah’a ve elçisine itaatten şaşmayın. Sakın itaatsizliğe meyledip de güzel amellerinizin boşa gitmesine sebep olmayın.”; *Hakâiku’t-Tefsir*, II, 252.

³⁰³ Sehl b. Abdullah b. Yunus: Âriflerin şeyhlerinden, sufi ve zâhit bir kişidir. Konuşmalarının faydalı, vaazlarının güzel olduğu söylenmiştir. Muhammed b. Sevvar ve Zünnun-i Mısri’nin sohbetlerine devam etmiştir. Hicri 283 yılında vefat etmiştir. Bkz. *Hakâiku’t-Tefsir*, I, 41.

³⁰⁴ *Hakâiku’t-Tefsir*, I, 96.

³⁰⁵ *Hakâiku’t-Tefsir*, I, 154.

³⁰⁶ *قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ*, Âl-i İmran, 3/31.

“Hiç şüphesiz Allah adaleti/doğruluğu, samimi ibadet ve itaati, akrabaya yardım etmeyi emreder. Her türlü çirkin söz ve davranışı, her türlü günahı ve ahlaki rezaleti, her türlü azgınlık ve taşkınlığı yasaklar. İşte Allah size bütün bunları emrediyor ki gereklerini harfiyen yerine getiresiniz.”

İbn Mesut (r. anh) bu ayet hakkında; ‘Hayır ve şer için Kur’an ayetlerinin en câmisidir.’ demiştir.³⁰⁷ Çünkü bu ayette dinin özünde yatan temel hususlar bir arada verilmiştir. Ayette geçen kavramların ne anlama geldiğine kısaca bir göz atmak ayeti daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

Adalet; İlimle beraberdir, zulmün zıddıdır. Hakikatte iki şeyin ortasında olandır. Adalet kul ile Rabbi arasında olduğu zaman kulun nefesine hoş gelen bir durumda Allah’ın hukukunu tercih etmesi, isteklerinde onun rızası üzere olması, kötülüklerden kaçınması, emirlerine uyması anlaşılır. Kişinin kendine ve diğer mahlukata karşı da adaletli olma durumu vardır.³⁰⁸

İhsan, hem ilimde hem amelde olur. Allah Rasulu (sas) ihsanı şöyle tanımlamıştır; “Senin Allah’ı görüyormuşçasına ona kulluk etmendir. Zira sen O’nu görmesen de o seni görmektedir.”³⁰⁹ Fahşâ, sözde ve fiilde çirkinliklerin hepsidir. Münker, dinin kendisinden nehyettiği şeylerdir.³¹⁰ Ayrıca münker, tanınmayan, yabancı, mâkul olmayan, kötü olan ve Allah’ın emirleri ile çatışacak mahiyetteki fiiller anlamına da gelmektedir.³¹¹

Bağy ise, aranan şeyde orta yolu aşmayı, haddi aşmayı istemektir. İki çeşittir: Birincisi iyi olandır ki bu da adaletten ihsana, farz olandan nafileye geçmektir. İkincisi, kötüdür bu da haktan bâtıla ve şüpheyeye geçmektir.³¹² Bu ayette ise haddi aşmak anlamında, olumsuz mânâda kullanılmıştır.

³⁰⁷ Beydâvî, *Envaru’t-Tenzil*, II, 420.

³⁰⁸ İbn Manzûr, “عدل”, *Lisanu’l-Arap*, 2838, 2839.

³⁰⁹ Şeyh Mansur Ali Nasîf, *et-Tâc Câmiu’l-Usul fî Ehâdisi’r-Rûsul*, Darü’l-İhya ve’l Kütübü’l-Arabiyye, Mısır 1961, I, 25; İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, I, 50.

³¹⁰ İbn Arabî, *Ahkâmu’l-Kur’an*, III, 153-155.

³¹¹ İzutsu, *Kur’an’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 284.

³¹² İsfahani, “بغى”, *Müfredat*, I, 158.

Sülemî bu ayette geçen adalet, ihsan, fahşâ, bağı, münker kelimeleriyle ilgili yorumları şöyle nakleder: “Haber verildiğine göre, yaratılanlar arasında adaletli olmaya kimse güç yetiremez, öyleyse bu kişi nasıl Rabbi ile kendi arasında adaletli olur?

Ayetteki “fahşâ”; şeriatten gafil olmaktır, “münker”; günah işlemeye ısrar etmek, “bağı” ise kullara zulmetmektir. İnsanın kendisine zulmetmesi ise en çirkin olanıdır. Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896) şöyle dedi: “Adalet”, Lâ ilâhe illallah sözüdür. “İhsan”, Allah’ın emirlerine riayet edenlere ihsan etmendir. “Fahşâ”; yalan, gıybet, iftira gibi sözlerle olan şeylerdir. “Münker”, ma’siyet irtikap etmektir ve fiillerde olur.

Bazıları da şöyle dedi: “Adalet” kalbin istikametidir, kalbin Hakkla birlikte ve mûtedil olmasıdır. Adalet, tevhitir. “İhsan”; nefsin, fiilî ve kavli bütün güzelliklerle birlikte olmasıdır. İhsan, nefsin Hakkı görüyormuş gibi davranması, farzları eda, yakınlarla verme ve sıla-i rahimdir. “Fahşâ”; riya, münker ve ma’siyetlerdir. “Bağı” ise zulümdür.

Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/813) şöyle demiştir: Adalet, insafli olmak; ihsan ise lütufkar olmaktır.”³¹³

Müfessirimizin adalet, ihsan, fahşâ, bağı, münker kelimeleriyle ilgili vermiş olduğu bu yorumlar yukarıda başka kaynaklarda verilen anlamlarla örtüşen, zâhir dışına da çıkmamış tanımlamalardır. Bu tanımlamalara göre adalet kavramı; kalbin doğruluğu, kalbin hakka uygun istekleri, tevhit ve insafli olmaktır. İhsan kavramının kapsamına şu ameller girmektedir; Allah’ın emirlerine gereği gibi riayet etmek, farzları eda etmek, faziletli bir yaşam sürmek, akrabalarla ilişkiyi kesmemek ve onların ihtiyaçlarını gidermek, genel mânâda bütün iyilikler. Fahşâ ise dinden gafil olmak, çirkin söz söylemek, gösteriş yapmak ve genel anlamda bütün ma’siyetlerdir. Bağı denilince, kişinin kendine ve başkalarına yaptığı zulüm anlaşılmıştır. Münker ise, günah işlemeye devam etmektir.

2.5. Ana-Babaya Tevazuyla Muamele Etmek

Ortak bir asla dayanmamız ve Allah’ın sanat eseri olmamız bakımından insanlara iyi davranmak, güzel muamelede bulunmak, onların sıkıntılarını gidermeye çalışmak

³¹³ *Hakâiku’t-Tefsir*, I, 372.

insanlık görevimizdir. Fakat kendilerine iyi davranmaya, güzel muamelede bulunmaya, ihtiyaçlarını gidermeye ve hizmetlerini görmeye en ileri derecede layık olan anne ve babalarımızdır. Ebeveyne iyi muamele etmek ve onların hizmetlerinde bulunmak kişiyi cennete götüren ve Allah’a çok sevimli gelen fiillerdendir. Konuyla alakalı olarak İsrâ Sûresi’nin 24. ayetinde şöyle buyrulur:

وَاخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا

“Onlara şefkat ve merhametle kol-kanat ger ve şöyle dua et: Rabbim! Nasıl ki onlar beni küçüklüğümde sevgi ve şefkatle besleyip büyüttülerse sen de onlara öylece sevgi ve şefkatle muamele et. ”

Âyet-i Kerime’de evlatlarını yetiştirmelerine, onları itina ile besleyip büyütmelerine karşılık anne-babaya nasıl davranılması gerektiği genel bir ifadeyle beyan ediliyor: “Onlara kol-kanat ger veya (yaygın kullanışıyla) Onlara tevazu kanatlarını indir.” Bu ifade şefkat ve merhametten istiaaredir. Ayette kastedilen onlara yumuşaklıkla muamele etmektir.³¹⁴ Ayrıca bu ifadenin ebeveyn için Allah’ın rahmetini ve bağışlanmasını istemek³¹⁵ onların sevdikleri meşru bir şeyi yerine getirmekten kaçınmamak³¹⁶ onlara ileri derecede tevazu ve merhamet göstermek³¹⁷ anlamına geldiği de ifade edilmiştir.

Müfessirimiz bu ayetin tefsiri bağlamında üç görüş nakleder: “(Bu ayetten maksad) Senin görüşüne aykırı olsa da onların görüşlerine muhalefet etmemektir. Onlara muhalefet etmen şeriata aykırı bir davranıştır.

Ebû Osman’a ana-babaya iyilikten sorulduğunda şöyle dedi: Ana-babaya iyilik onlara karşı sesini yükseltmemen, korku vermek amacıyla onlara kötü bakmaman, işlerinde ve düşüncelerinde sana muhalefet etme durumlarında onlara galip gelmeye çalışmaman, yaşıyorlarsa onlara hürmette kusur etmemen, ölmüşlerse onlara dua etmen ve onlara karşı görevlerini yerine getirmendir.

³¹⁴ Kurtubi, *Ahkâmu’l-Kur’an*, XIII, 59.

³¹⁵ Celaleddin Suyûtî, *ed-Dürrül Mensur fî Tefsiri’l-Me’sur*, Kahire 2003, IX, 292.

³¹⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Buhari, *Edebü’l-Müfred*, Thk. Rauf Pehlivan, Motif Yay. , İstanbul 2005, s. 5.

³¹⁷ Zemahşeri, *el-Keşşaf*, III, 508.

Fudayl b. Iyaz’a (ö. 187/803) ana-babaya iyilikten sorulduğunda şöyle dedi: Onlara yapılacak iyilik, tembellik sebebiyle onlara hizmetten uzak durmamaktır.”³¹⁸

Sülemî’nin naklettiği bu görüşler konuyla alakalı olarak rivayet edilen hadislerin özeti mahiyetindedir ve zâhirî anlamla örtüşmektedir. Nitekim Hz. Peygamber (sas) ana-babaya iyi davranılmasını, zulmetseler de onlara iyilik edilmesini, onlara yumuşak söz söylenilmesini, meşru isteklerinin yerine getirilmesini, ölümlerinden sonra onlara dua edilmesini tavsiye etmişlerdir.³¹⁹ Ana-babanın hizmetinde bulunmak cihada eşdeğer tutulmuştur.³²⁰

2.6. Gözleri Haramdan Sakınmak ve Ziynetin Açığa Çıkarılmaması

Hâlıkımız, insanları ve cinleri kendine kulluk etmek için var etmiştir. İnsana verilen bütün organlar da bu kulluğun bir parçasıdır. Âzâlarımızın kulluk dairesi haricinde kullanılması onun yaratılış gayesi dışında ve gayri meşru dairede istihdam edilmesi demektir. Bu âzâlar içerisinde gözlerimiz de Allah’a kulluk için yaratılmıştır. Erkek veya kadının gözlerini haramdan korumamaları zinayı düşündürecek, iffetin muhafazasını zorlaştıracak ve gayri nezih bir davranış olacaktır. Bu sebeple Rabbimiz Nur Sûresi 30. ayette hitabı erkeklere yönelterek şöyle emreder:

قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَزْكَى لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ

“(Ey Peygamber) Mümin erkeklere söyle, gözlerini harama bakmaktan sakınsınlar, iffetlerini korusunlar. Onlar için en nezih olan budur...”

İslâm, zinayı haram kıldığı gibi ona vesile olan her şeyi de haram kılmış ve böylece fuhşa, hayâsızlığa yol açan vasıtaları kaldırmıştır. Günaha vesile şey de günah, harama götüren şey de haramdır. Dolayısıyla ayetin kapsamına her türlü bakış değil, sadece karşı cinsin cinselliğini istismara yönelik olarak onun kadınlığına çevrilmiş bakışlar girmektedir.

³¹⁸ *Hakâiku’t-Tefsir*, I, 386.

³¹⁹ Bu konudaki rivayetler için bkz. Buhari, *Edebü’l-Müfred*, s. 1-20 arası.

³²⁰ İbrahim b. Abdullah el-Hâzımî, *7 Hadis İmamının İttifak Ettikleri Hadisler*, Ter. Hanifî Akın, Karınca Yay. , İstanbul 2004, s. 1162, 289. hadis.

Nitekim konuyla alakalı olarak Allah Rasulu (sas) Hz. Ali'ye şu tavsiyede bulunmuştur: “Ya Ali! Bir bakış diğerini izlemesin. Zira birinci bakış senindir, ikincisi ise senin değildir (aleyhinedir).”³²¹

Müfessirimiz ayetle alakalı olarak tasavvufun genel mantığını yansıtan iki görüş nakleder: “İbn Atâ(ö. 319/931) şöyle dedi: Harama bakmaktan sakınmakla kastedilen başdaki gözlerin haramlardan, kalbin de Allah'ın dışındaki şeyleri görmekten korunmasıdır.

Cafer-i Sâdık (ö. 148/765) şöyle dedi: Gözün kısılması meharimdendir. Kulun üzerine farz olarak Hakka layık olmayan şeylerden, kulu celbeden tehlikeli herşeyden gözü kısıması farz üzerine farzdır. Onun da mânâsı kalbin ve havâtırın kevnîyata bakıştan korunmasıdır. Zâhirdeki hali böyle olunca onu mahcupluk, gafillik ve kovulma takip eder.” Konuyla doğrudan bağlantılı diğer bir ayet olan Nur Sûresi'nin 31. ayetinde hitab kadınlara çevrilerek şöyle buyrulur:

وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا...

“(Ey Peygamber) Mümin kadınlara söyle onlar da gözlerini harama bakmaktan sakınsınlar, iffetlerini korusunlar. Zorunlu olarak görünenler dışında ziynet yerlerini açmasınlar.”

Ayette ifade edilen ziynet kelimesi sözlükte; süs, hem dünyada hem de ahirette insanı hiçbir durumda kusurlu yapmayan şey,³²² bulunduğu yere güzellik veren hal, süs eşyası, takı³²³ olarak tarif edilmiştir. Ayette ziynet ile kastedilen kadının el ve yüz hariç bütün bedeni olarak anlaşılmıştır.³²⁴

Bu ayet kadınların yabancı erkekler karşısında fitneye sebebiyet vermemek için ziynetlerini açmalarının haram oluşuna delalet eder.³²⁵ Bu ayetle alakalı ahkâm olarak,

³²¹ M. İzzet Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, Ekin Yay. , İstanbul 1997, VI, 339.

³²² İsfehâni, ”زین”, *Müfredat*, II, 548.

³²³ İbn Manzûr, ”زین”, *Lisanu'l-Arap*, s. 1902; Ayette geçen “ziynet” kavramı hakkında daha geniş bilgi ve görüş için bkz. , Duman, *Beş Sûrenin Tefsiri*, s. 290-318; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, 14, 15; Ayetle ilgili sebab-i nüzul rivayetleri için bkz. Suyûtî, *Lubabu'n-Nukul*, s. 180.

³²⁴ Kurtubî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, XV, 210-215.

³²⁵ Sabûnî, *Ahkâm Tefsiri*, II, 172-180.

daha çok ayetin baş tarafındaki kadınların yabancı erkeklere karşı gözlerini kısımları gerektiği,³²⁶ kadınların örtmesi gereken ziynetin ne olduğu zikredilir.³²⁷

Ayetin kapsamını bize göstermesi bakımından saadet asrında geçen şu tabloyu vermekte fayda görüyoruz. Rasulullah (sas) Ümmü Seleme ve Meymune (r. anhüma) validelerimizle oturuyorken içeri âmâ olan Ümmü Mektum (r. anh) girer. Rasulullah bunun üzerine eşlerine ‘Örtünün’ der. Eşleri ise ‘Ya Rasulallah, o kör değil mi? Görmüyor ki’ derler. Bunun üzerine Allah Rasulu (sas) ‘Sizler de kör müsünüz, onu görmüyor musunuz?’ buyurur.³²⁸

Sülemî söz konusu ayetteki ziynetle ilgili bir görüş nakleder: “Hüseyn (ö. 309) şöyle demiştir: Nisyan, gaflet, te’vil, şehvet, nefis, düşmanlık gibi şeyler dünya ziynetleridir. Öyleyse bunları açıkça yapmasınlar ve gaflet halinde yaptıkları dışında bu hallerden hiçbirini gizli olarak da yapmasınlar.”³²⁹

Bu yorumlardan anladığımız kadarıyla Sülemî, gözlerin harama karşı kısılmasını, kalbin Allah’ın dışındaki bir şeyle doldurulmamasını, gözlerin âlemde baktığı herşeyde Allah’ı müşahade etmesini farz gibi görmüştür. Nefs, şehvet, gaflet vb. şeyler dünya ziyneti kapsamında sayılmış, açık ve gizli her halde bunlara göre hareket edilmemesi gerektiği belirtilmiştir.

2.7. Fâsık Kişinin Getireceği Haberi Araştırmak

Fâsık; kelime olarak “sınırdan veya bir şeyden çıkan” anlamlarına gelmekle beraber terim olarak iman ettikten sonra dînî hükümleri, görevleri ihlal eden, terk eden, günahı çokça işleyen kişilere denir.³³⁰ Bu vasıftaki bir kişinin getireceği haber hakikat da yalan da olabilir. Bu sebeple İslam toplumundaki güven ortamının bozulmaması için böyle haberlere hemen inanmamalı ve Hucurat Sûresi’nin 6. ayetinde beyan edilen şekilde hareket edilmelidir:

³²⁶ Zemahşeri, *el-Keşşaf*, IV, 289.

³²⁷ Bkz. , Kurtubi, *Ahkâmu’l-Kur’an*, XV, 214.

³²⁸ Zemahşeri, *el-Keşşaf*, IV, 289.

³²⁹ *Hakâiku’t-Tefsir*, II, 43; Ayrıca Kehf Sûresi’nin 7. ayetinin tefsirinde yerin ziynetleri, yine aynı sûrenin 46. ayetinin yorumunda dünya hayatının ziynetleri ele alınmıştır. Bkz. *Hakâiku’t-Tefsir*, I, 401, 411.

³³⁰ Fasık kelimesinin anlam sahası için bkz. İzutsu, *Kur’an’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 211-218.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلَىٰ مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ

“(Ey Müminler) Dînî ve ahlakî duyarlılığı zayıf birisi size önemli bir haber getirdiğinde o haberin doğru olup olmadığını iyice araştırın.”

İslam her hususta itidâli, temkinli olmayı emreder; peşin hüküm vermeyi, tahkik ve tespît edilmedik bir haberle amel etmeyi yasaklar. Hele yoldan çıkmış ahlaksız ve yalancının sözüne inanmayı asla hoş görmez. Cemiyet ve milletlerin huzur ve emniyet içinde yaşayabilmesinin şartlarından biri de bu ilâhî tavsiyeye uymak olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır. Zîra hiç bir devirde münafıklar, sapıklar, dedikoducular, yalan haber yayanlar eksik olmamıştır.

Bu ayette Allah Teâlâ ihtiyatlı olmak, bilmeden de olsa kimseye kötülük yapmamak için fâsığın getirdiği haber karşısında acele etmemeyi, durup düşünmeyi ve haberin doğru mu, yalan mı olduğunu araştırmayı emretmektedir.³³¹

Müfessirimiz ayette geçen “fâsık” kelimesini açıklar mahiyette üç görüşü şöyle verir: “Ebubekir b. Tahir (ö. 330)³³² şöyle dedi: Fâsık o kimsedir ki insanlardan hayâ ettiği şeylerde Allah’tan hayâ etmez. Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896) şöyle dedi: Fâsık yalancısıdır. Verrak (ö. 320/932)³³³ da şöyle dedi: Fâsık günahları açıktan yapandır.”³³⁴

Müfessirimiz yine zâhir anlamla örtüşen görüşlere burada yer vermiştir. Fâsık denilince alenen günah işleyen, yalan söyleyen ve Allah’tan hayâ etmeyen kişi anlaşılabilir. Dolayısıyla bu vasıflara sahip bir kişinin getireceği habere hemen inanmamalı ve haberin doğruluğu araştırılmalıdır.

³³¹ Duman, *Beş Sürenin Tefsiri*, s. 367; Geniş bilgi için bkz. Yıldırım, *Kur’an Ahkâmı*, II, 208-210; Ayrıca bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, VII, 213; Sebeb-i Nüzul rivayetleri için bkz. Suyûtî, *Lubabu’n-Nukul*, s. 231.

³³² Ebubekir b. Tahir: Sûfî şeyhlerindendir. İlim ve vera sahibi olduğu, Şibli’ye yakın bir zamanda yaşadığı söylenir. Hicrî 330 senesinde vefat etmiştir. Bkz. *Hakâiku’t-Tefsir*, I, 391.

³³³ Ebû Hasan Muhammet b. Sait el-Verrak: Şeyhlerin büyüklerinden ve önderlerindendir. Ebû Osman’ın sohbetlerine katılmıştır. Zâhiri ilimler ile muamelat ilimlerinin inceliklerine dair ilimlerde âlimdi. Hicrî 320 senesinde vefat etmiştir. Bkz. *Hakâiku’t-Tefsir*, I, 42.

³³⁴ *Hakâiku’t-Tefsir*, II, 261.

2.8. Zannın Çoğundan Uzak Durmak

Aynı özden gelme bakımından bütün insanlar, inanç yönünden de tüm mü'minler kardeşler. İnsanlığın huzurlu bir hayat yaşayabilmesi için kardeşleri hakkında duygu ve düşünce bakımından tertemiz olması, onlar hakkında güzel kanaatler beslemesi gerekmektedir. Zaten mü'minler de birbirlerine karşı ancak iyi niyet beslemelidirler. Herhangi bir hüküm verecekleri zaman da tahmine göre değil, sağlam delillere dayanarak hüküm vermelidirler. Bu sebeple Allah-u Teâlâ Hucurat Sûresi'nin 12. ayetinde mü'minlere şöyle emreder:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ

“Ey Mü'minler! Zandan, insanlar hakkında mesnetsiz bilgilere dayalı hüküm verip tahminî değerlendirmeler yapmaktan çokça sakının. Çünkü zannın bir kısmı insanlar hakkında yanlış kanaatlere yol açan günahtır.”

Zan; şüphe ifade eder ve görmeye dayalı olmayan bir bilgidir.³³⁵ Ayette zannın çoğundan denilmesi onun hem yakîne hem de zanna delalet edebileceğini gösterir. Nitekim bir şey hakkında yakînî bilgi olmadığı zaman “O şeyi zannettim.” demek de şüphe anlamı taşır.³³⁶

Zan, birçok kötülüğün kaynağıdır, kin ve düşmanlık sebebidir.³³⁷ Özellikle birbirine yakınlığı olan kişilerin zanna mahal vermemesi, ihtiyatlı hareket ederek ondan kaçınması gerekir.³³⁸ Fakat kişinin aleyhinde olmayan, hakların zâyi edilme ihtimali taşımayan alanlarda kesin bilgi olmadığında kuvvetli zan, tahmin ve ihtimale dayalı hükümler ve uygulamalar bu yasak kapsamına dahil değildir.³³⁹

Allah Rasulu (sas)'da konuyla alakalı olarak şöyle buyurmuştur: “Zandan sakının, zira zan sözlerin en yalanıdır.”³⁴⁰ Bir kimse hakkında işlediği bir hata sebebiyle zanda bulunmak onun işlediği günahtan daha kötüdür. Zira Abdullah b. Ömer (r. anh) şöyle

³³⁵ İbn Manzur, “ظنن”, *Lisanu'l-Arap*, s. 2762, 2763.

³³⁶ İbn Faris, “ظن”, *Mu'cemu Mekayisu'l-Luga*, III. Cüz, 462, 463.

³³⁷ Fahru'r-Râzî, *Tefsir-i Kebir ve Mefatihü'l-Gayb*, Darü'l-Fikr, 1981, XVIII, 134.

³³⁸ İmaduddin Ebû Fidai İsmail b. Kesir ed-Dımeşki, *Tefsiru'l-Kur'an'il-Azim*, Müessesetü Kurtuba, trs., XIII, 155.

³³⁹ Davut Aydıöz, *Hucurat Sûresi ve Tefsiri*, Akademi Yay., İstanbul 2006, s. 130

³⁴⁰ Buhari, *Edebü'l-Müfred*, s. 543.

demoştir: “Malından alınan kimse durmadan (şu çaldı, bu çaldı diye) zanda bulunur. Hatta bundan dolayı hırsızdan daha büyük günah sahibi olur.”³⁴¹

Sonuç olarak ayetteki bu uyarıyla kişi zanna dayanan bir karar elde etmeye çalışırken veya bir kimse hakkında karar vermek için harekete geçerken bunları düşünüp taşınıp ölçmeli, bu zan ve tahminin günah olup olmadığını göz önüne almalıdır.³⁴²

Sülemî bu ayette ifade edilen zan hakkında üç görüş nakleder: “İbn Semun³⁴³ zan hakkında şöyle dedi: Zan, kişinin kendi içinde tereddüt ettiğı şeydir. Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896) zannın yol açabileceğı afetler hakkında şunları söylemiştir: Kim zandan sâlim olursa gıybetten de sâlim olur, kim gıybetten sâlim olursa yalan sözden de sâlim olur, kim yalan sözden sâlim olursa iftiradan da sâlim olur. Bazıları da şöyle dedi: Kötü zannın nefislerinizden olduğunda şüphe yoktur.”³⁴⁴

Zan kelimesinin açıklaması mahiyetinde tefsirin başka bir yerinde Ebû Osman (ö. 373) zannı şöyle açıklamıştır: “Zan, talep edip istediğın şeyde nefsin hatırına gelen şeydir.”³⁴⁵

Müfessirimizin verdiği bu görüşler ayetin mefhumuyla örtüşen ve zâhirî anlamla bağdaşan ifadelerdir. Nitekim zan durumunda kişi o konuda kesin bilgi sahibi olmadığı için hüküm verirken iç dünyasında tereddüt yaşar. Aynı zamanda zan, bir çok günahın; gıybet, yalan söz ve iftira gibi dil afetlerinin de kaynağıdır. Bu sebeple kendini kötü zandan uzak tutan bir kişi; gıybetten, yalan sözden ve iftiradan da kendini koruyabilir.

3. DİĞER HÜKÜMLER

Bu başlık altında ibadet, muamelat ve ahlaki hükümler dışında değerdendirebileceğımız fakat bünyesinde hüküm barındırdığını düşündüğümüz on iki ayete yer vereceğiz.

³⁴¹ Buhari, *Edebü'l-Müfred*, s. 544.

³⁴² Ebû Âlâ Mevdudî, *Tefhimu'l-Kur'an*, Ter. M. Han Kayani, Ali Ünal, Hamdi Aktaş, Nazifî Şişman, İsmail Bosnalı İnsan Yay. , İstanbul 1987, V, 417.

³⁴³ Bu kişi hakkında bir bilgiye ulaşamadık.

³⁴⁴ *Hakâiku't-Tefsir*, II, 263.

³⁴⁵ *Hakâiku't-Tefsir*, I, 302.

3.1. Kur'an'ı Dinlemek

İnsanlar yüzyıllardır sayısını bilemeyeceğimiz kadar kitap yazmış, okumuş ve dinlemiştir. Tarihe mâl olmuş, belki milyonlar satmış en edebî kitap bile okuyana ve dinleyene bir süre sonra bıkkınlık verip onu başka bir kaynağa sürükleyebilir. İşte bu bitmeyen kaynak mükerrem kılınan kitabımız Kur'an'dır. Vahyedildiği günden bugüne kadar milyarlarca kez okunmuş, dinlenmiş, araştırmalara konu edinilmiş olmasına rağmen hiçbir bıkkınlık vermemiştir. Kur'an okumak nasıl bir ibadetse onu can kulağıyla dinlemek de bir ibadettir. Hem de öyle bir ibadet ki Allah'ın merhametine onunla ulaşılabilir. Nitekim A'raf Sûresi'nin 204. ayetinde şöyle buyrulur:

وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ

“Kur'an okunduğu zaman dikkatle dinleyin, sükunetle ona kulak verin. Böyle davranın ki Allah'ın rahmet ve merhametine erişesiniz. ”

Kur'an'ın okunuşunu işiten bir müminin yapması gereken davranış; meşgul olduğu işi bırakması, konuşuyorsa susması, dinlemesi ve onu anlamaya çalışmasıdır. Bu davranış hem Kur'an'ı nâzil eden Rabbimiz'e hem Kur'an'a hem de onu kıraat edene saygının bir ifadesidir.

Ayette geçen dinleme ve susma fiillerinin farz namazlar, Cuma ve bayram namazları ile buralarda okunan hutbelerle alakalı olduğu ifade edilmiştir.³⁴⁶ Yani bu ayetle, imamın kıraatı açıktan yaptığı namazlarda ve hutbe okunurken susmak ve dinlemek emredilmiş olmaktadır.³⁴⁷

Kâşânî (ö. 730/1329) *Te'vilât*'ında bu ayetle alakalı olarak şunları söyler: “Kur'an okunduğu vakit Allah'ı dinleyin. Ve ancak Allah'tan dinleyin. Nefsin gayrinin sözünden sükût edin. Zira Kur'an'ı söyleyen Allah'tır. Söyleyen zâtın sıfat ve fiilleri ile rahmet tecellileri ile rahmet olunmanız umulur.”³⁴⁸

³⁴⁶ Cessas, *Ahkâmu'l-Kur'an*, IV, 215-222.

³⁴⁷ Maturidi, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VI, 152, 153; İmamın arkasında kıraatle alakalı olarak bkz. İbn Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, II, 366-368.

³⁴⁸ Kâşânî, *Te'vilâtü Kâşâniyye*, II, 55.

Müfessirimiz söz konusu ayetle ilgili şu görüşleri beyan eder: “Denildi ki: Kur’an’ı kulaklarınızla dinleyin ki kalblerinizle de işitesiniz ve Hakk’ın size olan hitabından ne kastettiğini anlayasınız. Onda bulunan mev’ızaların letâifi sizi dinlemeye, hitabın bereketi de Allah’ın rahmetine ulaştırsın. Bu ise Allah’ın sizi şeriatının yollarıyla ve rahmetinden dolayı büyük sûfi ve velilere mahsus kıldığı ubudiyyet âdâbına mazhar kılmasıyla rızıklandığı gibi O’na hizmet adabıyla rızıklandırmasıdır. Ayetin devamındaki “kulak verin” ifadesiyle ilgili şöyle denmiştir: Kulak vermek ve hiçbir haz arzulamadan sadece işitmenin bereketiyle meşgul olmak dinlemenin âdâbındandır.”³⁴⁹

Bu yorumlardan anlaşıldığı kadarıyla Kur’an’ın kalblerimize etki etmesinin yolu, öncelikle onu gereği gibi dinlemeye, onunla meşgul olmaya ve ondaki öğütlerle ahlaki güzelleştirmeye bağlıdır. Bu sağlanabildiğinde ayetlerde ne kastedildiği anlaşılır, Allah’ın rahmet ve bereketine ulaşılabilir.

3.2. Düşmanlara Karşı Gücün Yettiği Kadar Kuvvet Hazırlamak

Hem modern çağda hem de eski devirlerde değişmeyen savaş stratejilerinden birisi, savaşa başlamadan önce değişik yollarla düşmanın moral ve motivasyonunu bozmaktır. Silah, teçhizat, sayı vb. hususlar bakımından üstün olmak karşı taraf için oldukça caydırıcı ve psikolojik olarak yıkıcı bir etki yapacaktır. Bu sebeple Cenab-ı Hak müminlere Enfal Sûresi’nin 60. ayetinde şöyle emreder:

وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخِرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ

“(Ey Müminler) Allah’ın düşmanlarını ve aynı zamanda sizin düşmanlarınızı, ayrıca sizin bilmediğiniz ve Allah’ın bildiği diğer düşmanları korkutup caydırmanız için elinizden geldiğince güç-kuvvet ve savaş atları hazırlayın. ”

Cenab-ı Hak bu ayetle savaş vakti ve düşman korkusu gelmeden önce müminlerin savaş için hazırlık yapmalarını, silah hazırlamalarını, atlarını bağlamalarını emrediyor.³⁵⁰ Ayrıca bu ayet, müminlerin binek ve silah gibi kuvvetleri güçleri yettiğinde düşman

³⁴⁹ Hakâiku ’t-Tefsir, I, 252.

³⁵⁰ Cessas, Ahkâmu ’l-Kur’an, IV, 252-254.

karşısında hazırlamanın ve o kuvvetle Allah'ın ve müminlerin açık ve gizli düşmanlarını korkutmalarının vacip olduğuna delalet eder.³⁵¹ Çünkü böyle bir hazırlık düşmanı korkutup caydırarak ve onu psikolojik olarak yıkacaktır. Nitekim Hz. Ömer'in (r. anh) Medine civarındaki çiftliklerde harbe katılmayan Arap atlarından 40 bin at, Suriye civarında da yine 40 bin at besleyerek yedekte tuttuğu rivayet edilir.³⁵²

Ayrıca ordunun başında bir peygamber, askerlerin de insanların en hayırlısı olmasına rağmen maddi sebeplere de sarılmak konusunda ihmalkar davranılmamasının, herkesin gücü oranında üzerine düşen görevi yapmasının gerekliliğini de ayetten çıkarabiliriz. Yani manevi gücünüz ne kadar kuvvetli olursa olsun madde planında yapmanız gerekenleri yapmazsanız zafer elde etmeniz mümkün değildir. Dolayısıyla düşmana karşı güç yettiği kadar kuvvet hazırlamak farzdır. Her fert kendine düşeni yapmakla mükelleftir.³⁵³

Sülemî bu ayetin tefsiriyle ilgili şöyle demiştir: “Hazırlanacak kuvvet; atmaktır, hatta zâhiren (bildiğimiz) yayın oklarını atan okçular ve yalnızken hudû ve itaatkarlık ile gece oklarını atan okçulardır. Ve mâsivadan yüz çevirip yalnızca Hakk’a güvenerek kalbi ona yöneltmektir.”³⁵⁴

Müfessirimiz burada “Kuvvet atmaktır.”³⁵⁵ hadisiyle yorumunu güçlendiriyor. Muhtemeldir ki bu ifadede kendisine atılacak kişiler İslam düşmanlarıdır. Fakat Sülemî'nin yorumunda düşman olarak nefis ve şeytanın anlaşıldığını ve onlara karşı mücadele edilmesi gerektiğini görüyoruz. Bu mücadelede gecelerin ihya edilmesi, nurlandırılması ayrı bir önem taşımaktadır. Çünkü gecenin bir bölümünde sıcak yatağı terkedip ibadet etmek nefse çok ağır gelen bir şeydir. Ayrıca Allah'a boyun eğip, secde

³⁵¹ Mehmet Vehbi, *Hulasatu'l-Beyan*, V, 1921.

³⁵² Mevlana Şibli Numani, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, Ter. Talip Yaşar Alp, Hikmet Yay. , İstanbul 1986, II, 144.

³⁵³ Ayetle alakalı hükümler için bkz. Yıldırım, *Kur' an Ahkâmı*, II, 298; Cihada hazır olmakla alakalı olarak bkz. Seyyit Kutup, *İslamda Cihat*, Çağrı Yay. , İstanbul 1980, s. 202-214.

³⁵⁴ *Hakâiku't-Tefsir*, I, 268.

³⁵⁵ Ebu Davut es-Sicistanî, *Sünen-i Ebû Davut*, Ter. İbrahim Koçalışlı, Millî Gazete Yay. , İstanbul 1983, III, 430, 2514 nolu hadis.

edip, sadece O'na yönelmek de şeytanın hazmedemediği bir iştir. Bu iki düşmana karşı geceleri ihya ederek mukavemet gösterilebilir.³⁵⁶

3.3. Mescidleri İmar

Mescidler, Allah'a ibadet maksadıyla yapılan ve bulunduğu yerde İslam'ın varlığının delili olan özel mekanlardır. Bu mekanların maddeten, manen îmarı ve bu îmarı hangi niteliklere sahip olan kişilerin yapacağı konusunda Tevbe Sûresi'nin 18. ayetinde şöyle buyrulur:

إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ
فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ

“Allah’a ibadete mahsus yerlerin/mescidlerin bakım ve hizmetlerini üstlenme hakkı sadece Allah’a ve ahirete iman eden, namazı hakkıyla kılp zekatı veren ve yalnız Allah’tan korkup çekinen kimselere aittir. ”

Beden sarayımızın müstesna mekanı kalblerimizdir. Mescidler kalplerin tamir edildiği yerlerdir ve ancak kalbleri ma'mur kimseler mescidlerin imârını düşünür ve buna gayret eder. Mescidleri îmar etmek Allah'ın haram sınırlarına hürmet gösteren iman ehline layıktır. Bu sebeple ayet kafir ve müşriklerin mescidler yapmasına, onları tamir etmelerine mani olmaya delalet eder. Ayetteki “mesâcid”den maksat sadece Mescid-i Haram değil bütün mescidlerdir.³⁵⁷

Rasulullah Efendimiz'in (sas) mescid îmarı konusundaki şu ifadeleri müminlerin asırlardır mescid inşa ve îmar etmelerini teşvik etmiştir:

*“Kim Allah'ın rızasını düşünerek bağırtlak kuşunun yuvası kadar bir mescid inşa ederse, Allah onun için cennette bir mislini inşa eder.”*³⁵⁸

³⁵⁶ Geceleri ihya etmenin faziletiyle ilgili olarak bkz. Ebû Hafs Şihabuddin Ömer es-Sühreverdî, *Tasavvufun Esasları (Avârifü'l-Maârif Tercümesi)*, Haz. H. Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz, Vefa Yay. , İstanbul 1990, s. 446-450.

³⁵⁷ Sabûni, *Ahkâm Tefsiri*, II, 18-20; Ayet hakkındaki sebab-i nüzul rivayetleri için bkz. Suyûtî, *Lubabu'n-Nukul*, s. 127.

³⁵⁸ İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yay. , İstanbul 1998, XVI, 604.

Mescidlerin îmarı sadece yeni bir mescid yapmak değildir. Mescidlerin onarılma olayı birçok şekilde olur. Yepyeni bir mescid yapmak, yıkılanı yeniden yapmak, döşemesini yaparak onları süslemek, süpürmek ve temizlemek... gibi.³⁵⁹

Ayette mescidlerin imar edilmesinin yanında bu işi kimlerin yapacağından da bahsedilmektedir. Allah'ın mescidlerini imar işi, sayılan sıfatların Müslümanlara mahsus olması sebebiyle başkaları için değil müslümanlar için sabit olur. Çünkü Yahudi ve Hristiyanlar ahiret gününe inanmaz, namaz kılmaz ve zekat vermezler.³⁶⁰

Ayet-i Kerime'de mescidleri îmar edecek kişilerin taşıyacakları özellikler şu şekilde beyan edilmiştir. Böyle güzel bir işi yapacak kişi öncelikle Allah'a ve ahiret gününe iman etmiş olmalıdır. Çünkü Allah'a inanan bir kişi ancak iman eden insanların kulluk edeceği mekanları îmar eder ve yaptığı işin de ahirette karşılıksız kalmayacağını ümit eder. İkinci olarak, namazı hakkıyla kılmasıdır. Böyle bir kişi cemaatle kılınan namazın tek başına kılınan namazdan üstün olduğunun, Allah'ın rahmetinin cemaat üzerinde olacağının idrakiyle mescidi îmar eder. Üçüncü olarak, zekatı vermesidir. Zekat paylaşmanın zirve noktasıdır. Malını paylaşan, ihtiyaç sahiplerini görüp gözetken bir kişi ancak insanların aynı mekanı paylaşacağı mescidlerin îmarı için çalışır. Dördüncü vasıf ise, Allah'tan korkmasıdır. Dini işlerde sadece Allah'tan korkan, ona dayanıp güvenen bir kişi mescidlerin îmarıyla ilgilenir.

Müfessirimiz bu ayetle alakalı şunları nakleder: “Bazıları şöyle demiştir: Mescidlerin îmarı oraya girerken kalpleri îmar etmek, iyi niyet, güzel düşünce ve gönlün Allah için temizlenmesiyledir. Nasıl ki senin zâhirin Allah'ın emriyle temizleniyorsa, mescide girmek de bütün meşguliyet ve engellerden çıkmakla olur. İşte bu mescidlerin îmar edilmesindendir.³⁶¹ Bazıları da şöyle demiştir: Mescidler senin secde yerindir. Öyleyse güzel edeple gözünü haramdan sakınarak, dilini tutarak, boş şeylerden yüz çevirerek ve şehvetten el-etek çekerek mescidleri îmar et.”³⁶²

Müfessirimiz mescidlerin yapımından ziyade mescidlerin yaptığıyla, onların fonksiyonuyla, mescidlerin îmar ettiği şeylerle, îmarın hakikatiyle ilgilenmiştir. Bu

³⁵⁹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyan*, III, 401.

³⁶⁰ Muhammed Tahir b. Aşur, *Tefsiru et-Tahrir ve 't-Tenvir*, Müessesetü't-Tarih, Beyrut trs. , X, 46.

³⁶¹ *Hakâiku't-Tefsir*, I, 271.

³⁶² *Hakâiku't-Tefsir*, I, 272.

bağlamda mescidler kalpleri temizler, onları onarır, kişinin Allah’la arasındaki engelleri ortadan kaldırır. Bunun gerçekleşmesi için de güzel bir ahlaka sahip olunmalı, gözü, kulağı, eli, dili vs. haramdan, boş işlerden uzak tutmalıdır. Kalbini dünyevî meşguliyetlerden ve Allah’la arasındaki engellerden uzak tutmayan bir mümin bedenlen mescitte olsa da ruhen başka mecrâlarda dolaşıyor demektir.

3.4. Müşriklerin Necis Oluşu

Necaset; hükmi ve maddi kirlilik, pis olma halidir.³⁶³ Kirlilik madden olabileceği gibi manen de olabilir. Şirk kökünden türeyen müşrik ise; Allah’ın, ilahlık ve ma’budluğunda, sıfat ve fiillerinde ortağı olduğunu kabul eden, bu vasıfları başkasına veren kimsedir. Bu bağlamda müşriklerin necisliği Tevbe Sûresi’nin 28. ayetinde müminlere şöyle bildirilir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هَذَا

“Ey Müminler!(Bilin ki)müşrikler manevi ve itikadi yönden tam bir pisliktir. Artık bu yıldan itibaren Mescid-i Haram’a yaklaşmasınlar. . .”

Ayette geçen müşriklerin pis olma durumununmaddî olarak mı yoksa manevî bir pislik olarak mı anlaşılacağı konusunda ihtilaf edilmiş, verilen hükümler de buna göre şekillenmiştir. Mesela Maturidi (ö. 333/944) her iki duruma da açık bir yorumla şöyle der: “Necis olan onların fiil ve halleridir. Çünkü onlar ibadetlerine pis olarak giderler ve Allah’tan başkası için ibadet ederler.”³⁶⁴

Seyyit Kutup (ö. 1966) tefsirinde, kullanılan bu ifadenin müşriklerin pisliklerini somutlaştırdığı, söz konusu pisliğin maddi bir pislik değil manevi bir pislik olduğunu ifade eder.³⁶⁵ Elmalılı (ö. 1942) ise her iki yoruma da yer vererek ifadeyi şöyle açıklar; “Müşrikler pislikten başka birşey değiller. Müşrik olmaları bakımından onlar sırf pislik demektirler. Şirk manevî pisliklerin en fenasıdır. Ayrıca bunlar taharetlenmezler, gusül ve abdest nedir bilmezler, cenabet gezerler, maddi pisliklerden sakınmazlar. Ne bedenleri, ne elbiseleri pislikten arınır. Bu bakımdan da kendileri aynen ve bizzat pislik

³⁶³ İbn Manzur, “نجس”, *Lisanu’l-Arap*, s. 4352.

³⁶⁴ Maturidi, *Te’vilatu’l-Kur’an*, VI, 324.

³⁶⁵ Seyyit Kutup, *Fi Zilali’l-Kur’an*, Dünya Yay. , 2003 İstanbul, V, 252.

değilse de öyle denecek kadar pislığe bulanmış ve batmış olan kimselerdir. Bundan dolayı da temiz değillerdir. Bu mânâyı hakkıyla anlatabilmek için kasır sûretiyile ve mübalağa sığasıyla "pislik" buyurulmuştur ki, aynıyle necasetten başka bir şey değiller demektir.³⁶⁶

Ayette geçen Mescid-i Haram'a sokulması yasaklanan müşrikler hakkında başka bir yaklaşım ise Ehl-i Kitabın bu kişilerle karıştırılmaması gerektiğidir. Nitekim kitap ehlini bu ayet kapsamına almak Kur'an'ın ruhuna aykırıdır. Kur'an Allah'a ve ahirete inanan kitap ehlinin mukafata ereceğini, korku ve üzüntü çekmeyeceğini bildiriyor.³⁶⁷ Dolayısıyla burada kastedilen insanlar puta tapan basit düşünceli insanlardır, kitap ehli değildir.³⁶⁸

Bu ayetteki müşriklerin kimler olduğu, müşriklerin bedenlerinin de necis olup olmadığı, müşriklerin mescide girmelerine mâni olup olunmayacağı vb. meseleler ayetle alakalı dile getirilen hükümlerdir.³⁶⁹

Müfessirimiz ise ayetteki "müşrik" ifadesiyle alakalı olarak Ebû Salih'ten (ö. 271)³⁷⁰ şunları nakletmiştir: "Amelde müşrik insanlarla biraraya geldiğinde ve birlikte olduğunda dış görünüşü itibariyle güzel olan, halka en iyi halini gösteren, nefesine rıza gözüyle bakıp ibadetlerin süsünü onda açığa çıkaran; dış görünüşünün aksine riya yapmak, şehvetlere ve emre muhalif diğer şeylere uymak gibi içini pis tutan kişidir. İşte ibadetinde müşrik olan ve bâtını necis olan kimse bu kişidir. Oysa kutsiyete ancak zâhirini ve bâtınını temizleyen kişi elverişlidir."³⁷¹

Ayrıca Nisa Sûresi'nin 48. ayetinin³⁷² tefsirinde "Gösteriş için amel edilmesi, nefsin öne çıkarılması, yapılan işlerden sevap ve övgü beklenmesi şirkin çeşitlerindendir. Allah

³⁶⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 337, 338; Bursevî, *Ruhu'l Beyan*, III, 412.

³⁶⁷ Bakara, 2/62, إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلُوا صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

³⁶⁸ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, IV, 55.

³⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kurtubi, *Ahkâmü'l-Kur'an*, X, 152-160; Sabûni, *Ahkâm Tefsiri*, II, 24-28.

³⁷⁰ Ebû Salih Hamdan b. Ahmet b. Ammar el-Kassar en-Neysaburi; Nişabur'ludur. Nişabur'da melametinin şehylerindendir. Hicrî 271 yılında vefat etmiştir. Bkz. *Hakâiku't-Tefsir*, I, 203.

³⁷¹ *Hakâiku't-Tefsir*, I, 273.

³⁷² Nisa, 4/48, إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ افْتَرَىٰ إِثْمًا عَظِيمًا “Şüphesiz ki Allah kendisine eş ve ortak koşulmasını affetmez. Fakat dilediği kimselerin (tövbekar kulların) bunun dışındaki günahlarını bağışlar. Her kim Allah'a eş ve ortak koşarsa çok büyük bir günah işlemiş olur.”

bunları bağışlamayacağını haber veriyor.”³⁷³ denilerek şirk içerisine nelerin girdiği açıklanmıştır.

Sülemî burada bizlerin Kur'an'da ve hadiste nifak alameti olarak gördüğümüz nitelikleri şirk olarak yorumlamıştır. Kişinin kendini güzel göstermesi, ibadetlerini süslemesi, içini riya, Allah'ın emirlerine muhalefetve nefsanî arzulara uyarak kirletmesi amel bakımından şirk kapsamındadır. Bu bakış açısı Melamilikteki ibadetleri göstermeme, güzel görünmeme, kendini gizleme gibi bir anlayışın sonucu olsa gerektir. Çünkü görüş sahibi Ebû Sâlih (ö. 271) Nişabur'daki Melâmet önderlerindendir.

3.5. Cihat

Cihat kelimesi جهاد/cehd veya cühdkelimelerinden türetilmiş olup güçlük, zorluk, çalışmak, düşmanla harp etmek ve Allah yolunda savaşmak anlamlarına gelir.³⁷⁴ Sadece savaş anlamına gelmeyen cihat genellikle, düşmana karşı (kafirler, hak dinî kabul etmeyenler vb. ile), mal ve canla savaşmak, var gücünü kullanmaktır. Böyle bir çaba düşman saldırısını püskürtmenin, hakikatı yeryüzüne hâkim kılmanın, ahlakî çöküntüyü söküp atmanın, hem dinî hem de o dinin mensuplarını korumanın yollarındandır ve kıyamete kadar da devam edecektir.³⁷⁵

Konuyla alakalı olarak Tevbe Sûresi'nin 41. ayetinde şöyle buyrulur:

انْفِرُوا خِفَافًا وَثِقَالًا وَجَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

“(Ey Müminler) Hangi durumda olursanız olun, ister binekli ister yaya, ister zengin ister fakir, her halükarda savaş için seferber olun. Allah yolunda mallarınızı ve canlarınızı ortaya koyarak cihat edin. Çünkü eğer bilerseniz bu sizin için mutlak hayrınızdır.”

Cihat, Allah'ın sözünü yükseltmek ve İslâmî bir toplum kurmak uğrunda gayret sarfetmektir. İslam'ın ilk dönemlerinde sıkıntı ve güçlüklerle katlanmak anlamında

³⁷³ Hakâiku't-Tefsir, I, 149.

³⁷⁴ İbn Manzûr, “جهاد”, Lisânü'l-Arap, s. 708-710; Ebû Hüseyin Ahmet b. Faris b. Zekerîyya, Mu'cemu Mekayisu'l-Luga, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, İran 1389, I. Cüz, s. 487.

³⁷⁵ Abdilaziz Hatip, İslam Şiddete Ne Der?, Sebat Yay. , İstanbul 2005, s. 148.

kullanılan cihadın müslümanların güçlenmesiyle sadece canla değil malla da yapılması farz kılınmıştır.³⁷⁶

Cenab-ı Hak müminlerin her şeyleriyle, malları olanın malıyla, olmayanın ise canıyla cihat etmelerini ve yaptıkları takdirde bu fiillerin hayırlarına olduğunu beyan ediyor. Cihat Allah'ın emri olması sebebiyle bir ibadettir ve farzdır. Fakat bu farzlık bazen herkese şâmilken bazen de farz-ı kifaye hükmündedir.³⁷⁷

Zâhiren bu şekilde anlaşılan ayet hakkında müfessirimiz şu görüşleri nakleder: “İbn Atâ (ö. 319/931) şöyle demiştir: Kalpleriniz vasıtasıyla hafif olarak, bedenleriniz vasıtasıyla ağır olarak savaşa çıkın. Bazıları ise ayetin *انْفِرُوا خِفَافًا وَثِقَالًا* kısmını “itaate koşarak hafif olarak, emre muhalefetten sakınarak da ağır olarak savaşa çıkın.” şeklinde, ayetin *وَجَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ* kısmını ise “fakirlikle cihat edin ki onların hakkını vermekten kendinizi geri koymayın; canlarınızla da şeytana karşı cihat edin.” şeklinde tefsir etmiştir.

Bazıları ise, cihadın kalbin bâtil kuruntulardan arındırılması ve nefisten kötü alışkanlıkların söküp atılması olduğunu söylemiştir.”³⁷⁸

Bu yorumlardan anlaşıldığı kadarıyla cihat öncelikle görünen düşmanlara (kafir, müşrik, münafık vb.) karşı değil de nefse karşı yapılacak bir fiil olarak görülmüştür. Nefse karşı yapılacak mücadelede onu mağlup etmek için de Allah'a itaat etmeli, O'na muhalefet anlamına gelebilecek şeylerden uzak durmalı, kötü alışkanlıklar terkedilmeli ve bedeni günah ağırlıklarından arındırılmalıdır. İhtiyaç sahiplerine haklarını vermek için fakirlikle mücadele etmek mal ile cihat, şeytana karşı mücadele de can ile cihat olarak yorumlanmıştır.

3.6. Kafir ve Münafıklara Karşı Cihat

Tasdik ve inkar yönüyle insanlar üçe ayrılır: Mümin, kafir ve münafık. Mümin inanılması gereken şeylere şüpheden uzak şekilde inanan kişidir. Kafir, imanı ve

³⁷⁶ M. Sait Ramazan el-Bûti, *Fıkhu's-Siyre*, Ter. Ali Nar, Orhan Aktepe, İslamî Edebiyat Yay. , İstanbul 2003, s. 189.

³⁷⁷ Ayrıntılı bilgi ve ayette geçen “ Hıfâf ve sigal” kelimeleri için bkz. Kurtubi, *Ahkâmu'l-Kur'an*, X, 220-224.

³⁷⁸ *Hakâiku't-Tefsir*, I, 275, 276.

hakikatı örtüp gizleyen, Allah'ı ve onun beyan ettiği şeyleri yalanlayan, inkar eden, nimetlere nankörlük eden kişiye denir. Münafık ise, kalben inanmadığı halde inanmış gibi görünen, dille inandığını söyleyerek inkarını gizleyen kişidir.³⁷⁹ Müslüman gibi görünmeleri sebebiyle dünyada müslüman gibi muamele görürler fakat ahirette cehennemın en alt tabakasında olacaklardır. Müminlere İslam davasının devamı için, kafir ve münafıklara karşı bazı görevler düşmektedir.

Bunlardan biri de Tevbe Sûresi'nin 73. ayetinde şöyle beyan edilmektedir:

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ وَمَا لَهُمْ جَهَنَّمَ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ

*“Ey Peygamber! Müşrikler ve münafıklarla mücadele et. Onlara karşı sert ve tavizsiz davran...”*³⁸⁰

Bu ayet kafirlere, müşriklere ve münafıklara karşı şiddetli bir mücadelenin gerekliliğini bildiriyor. Fakat bu gruplara karşı yapılacak mücadele aynı şekilde olmamalıdır. İslam düşmanlarına karşı mücadelede her gruba farklı bir tarzda yaklaşılmalıdır. Mesela kafirlerle kılıçla, münafıklarladeliller sunarak cihat edilmelidir. Bu mücadelede her ikisine de sevgi ve yumuşaklık gösterilmemelidir. Çünkü her iki grubun amacı da itikadı bozmaktır.³⁸¹

Bursevî (ö. 1137/1725) ise cihadı “İnkarcıları inkarlarından döndürüp, hak yolu göstermek için bütün gücü sarfetmektir.” şeklinde tarif eder. Münafıklarla silahlı savaşa girmek caiz değildir. Çünkü bizim dinimiz zâhire göre hüküm verir.³⁸² Bu sebeple inkarı ve düşmanlığı açık olan kafir ve müşriklere karşı silahlı mücadele normal görülse de, müslüman gibi görünmeleri sebebiyle münafıklara aynı muamele yapılmamalıdır. Belki de bu sebeple cihad edin denmiş de kıtal yapın denmemiştir. Dolayısıyla cihat sadece silahla değil de bazen dille, bazen ilimle, bazen ekonomik güçle vb. şekillerde de yapılabilir.

³⁷⁹ Ömer Nesefî, *İslam İnancının Temelleri Akâid*, Ter. Seyit Ahsen, Bayrak Yay. , İstanbul 2007, s. 48.

³⁸⁰ Ayetteki küffar kelimesine müşrik anlamı verilmesiyle ilgili olarak bkz. Öztürk, K. K. Meali, s. 269, 209. dipnot; Küfrün eş koşma anlamı içermesiyle ilgili olarak bkz. Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, Çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yay. , İstanbul 1991, s. 179-181.

³⁸¹ Zemahşeri, *el-Keşşaf*, III, 68; Bilmen, K. *Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, III, 1302.

³⁸² Bursevî, *Rûhu'l-Beyan*, III, 468.

Ayette her ne kadar ilâhî hitap Hazret-i Peygamber'e tevcih edilmişse de, delâlet ettiği mâna ve maksad yönünden bütün ümmete şâmindir. İslâmın karşısında tehlikeli iki zümre bulunduğu, bunlarla cihâdın hiç bir zaman ihmâl edilmemesine, zamanın arzettiği içtimaî, iktisadî, siyasî ve askerî durum dikkate alınarak cihatta ona göre bir metod kullanılmasına işâret vardır.

Sülemî bu ayetle ilgili şu görüşlere yer vermiştir: “Muhammet b. Ali ‘kafirlerle kılıç ile, münafıklarla ise dil ile cihat et’ demiştir. Sehlet-Tüsteri (ö. 283/896) ise şöyle demiştir: Nefs kafirdir, onunla muhalefet kılıcıyla cihat et, ona pişmanlık hamleleriyle saldır ve onu Allah korkusuna ulaşmak için harekete geçir. Böylece seni tevbe ve Allah’a yönelme yoluna çevirir.”³⁸³

Ayrıca Hacc Sûresi’nin 77. ayetinde³⁸⁴ cihatla alakalı olarak şu bilgiler verilir: “Cihat şu sınıflar üzeredir; Allah düşmanlarına karşı mücadele, şeytana karşı mücadele, nefse ve hevaya karşı mücadele ki Allah için cihat odur. Nebi (sas)’den rivayet olunduğu gibi ‘Küçük cihattan büyük cihada dönüyoruz.’ Büyük cihat ise nefisle cihat edip onu emredilenleri yapmaya, yasaklananlardan kaçınmaya sevk etmekle gerçekleşir.”³⁸⁵ Ayrıca Maide Sûresi’nin 54. ayetinin³⁸⁶ tefsirinde de Ebubekir Verrak’ın (ö. 280/893)³⁸⁷ cihatla ilgili yaptığı üçlü tasnif zikredilerek, kalble yapılan cihadın esas cihat olduğu şeklindeki görüşü nakledilmiştir.³⁸⁸

Bu yorumlar mutasavvıfların uların cihat denildiği zaman ilk olarak ne anladıklarını çok güzel resmediyor. Çünkü onlara göre asıl düşman dışarıda değil (yani kafir ve müşrikler değil) içimizdedir, nefsimizdir. Hakiki anlamda cihat nefse karşı yapılan cihattır. Bu da nefsin isteklerine muhalefet etmek, Allah’ın emirlerini yerine getirip yasaklarından kaçınmak, Allah’tan korkmak ve günahlardan pişmanlık duymaktır ki kalple yapılır.

³⁸³ *Hakâiku’t-Tefsir*, I, 280.

³⁸⁴ Hacc, 22/77, *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ارْكَعُوا وَاسْجُدُوا وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ وَافْعَلُوا الْخَيْرَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ*, “Ey müminler! Rabbinize rüku ve secde edin (tam bir teslimiyetle ona ibadet edin) ve onu razı edecek işler yapın ki esenlik ve mutluluğa erişesiniz.”

³⁸⁵ *Hakâiku’t-Tefsir*, II, 28.

³⁸⁶ Maide, 5/54, *...يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ...*, “...Onlar Allah yolunda savaşır, ayrıca kendilerine dil uzatanların incitici sözlerine aldırılmazlar...”

³⁸⁷ Ebubekir Muhammet b. Ömer el-Hakim el-Verrak: Aslen Tirmiz’lidir. Fakat Belh şehrinde yaşamıştır. Riyazet, âdâb ve muamelat hakkında meşhur kitapları olduğu söylenir. Hicrî 280 yılında vefat etmiştir. Bkz. *Hakâiku’t-Tefsir*, I, 81.

³⁸⁸ *Hakâiku’t-Tefsir*, I, 180.

3.7. Müminlerin Hepsinin Savaşa Gitmeme Durumu

Eğitim ve öğretim milletleri yücelten, onların daha da ileri gitmelerini sağlayan en önemli etkidir. Bu sistem içerisinde, yaşanılacak dinin öğrenilmesi ve öğretilmesi de büyük önem taşır. Çünkü asıl kaynaklardan doğru olarak öğrenilecek bir din kişiyi başarıya götürebilir. Bu şuurun kazanılması o kadar önemlidir ki müminlerin savaşa çıkmaları durumunda bir kısım kişilerin geride kalıp dini doğru bir şekilde öğrenmeleri, anlamaları ve halklarını da bundan istifade ettirmeleri tavsiye edilmiştir. Nitekim Tevbe Sûresi'nin 122. ayeti şöyledir:

وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ

“Medine dışında yaşayan ve tevhit/islam inancını yeni benimsemiş olan müminlerin topyekün bir şekilde Medine’ye akın etmeleri doğru olmaz. Nitekim her kabileden bir grubun Medine’ye gelip dinî iyice öğrenmesi, sonra gidip kendi kabilesine öğretmesi ve böylece o kabilenin dinî şuur ve hassasiyet kazanması daha doğru değil midir?”

Bu ayeti kerime İslam toplumuna yönelik başlıca iki görev olan cihat ve ilim tahsilini gösteriyor. İslam varlığının korunması için müslümanlardan bir kısmının savaşa katılması nasıl farz-ı kifaye ise bir zümrenin dini iyice öğrenmesi, ilim tahsil etmesi de farz-ı kifayedir.³⁸⁹ Bu ayet ilim öğrenen ve dinde tefakkuh eden kişilerden cihat farzının düştüğünü, bu sebeple cihadın mutlak bir farz değil de farz-ı kifaye olduğunu, ilim tahsil etmenin de gerekliliğini beyan eder.³⁹⁰ Aynı zamanda fıkıh bilgisi elde edip insanlara öğüt vermek de farz-ı kifayelerden birisidir.³⁹¹

Kâşânî (ö. 730/1329) *Te’vilât*’ında bu ayetin zâhirine uygun bir yorum yapar: “Bütün müminlerin dini hükümleri öğrenmek için memleketlerinden çıkarak Rasulullah’ın huzuruna gelmeleri lazım değildir. Her cemaatten müsait olanlara ilim talep etmek

³⁸⁹ Mehmet Vehbi, *Hulasatu’l-Beyan*, III, 1348, 1349.

³⁹⁰ Maturidi, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, VI, 475; Kurtubi, *Ahkâmu’l-Kur’an*, X, 428; Yıldırım, *Kur’an Ahkâmı*, II, 263-266; Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, IV, 470, 471.

³⁹¹ Bursevî, *Rûhu’l-Beyan*, III, 534.

yoluna girmek vaciptir. Din hususunda fıkıh sahibi olmak kesb ile hâsıl olan ilimlerden değildir, kalp ilimlerindendir...³⁹²

Müfessirimiz ise ayet hakkında iki görüş nakleder: “Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896) şöyle dedi: En faziletli yolculuk hevadan akla, cehaletten ilme, dünyadan ahirete, istitaattan teberriye, güç-kuvvet ve nefisten takvaya, arzdan semaya, yaratılanlardan Allah’a olan yolculuktur.

Mürteiş (ö. 328)³⁹³ şöyle dedi: Seyahat ve seferler iki yol üzeredir: Dinin hükümlerini ve şeriatın esaslarını öğrenmek ve kulluk âdâbı ile nefsin riyazeti için yapılan yolculuk. Her kim dinin hükümlerini öğrenmek için yaptığı yolculuğu tamamlayarak dönerse diliyle halkı Rabbi’ne davet eder. Her kim de âdâb ve riyazet yolcuğunu tamamlayarak dönerse halkı kendi ahlakı ve vasıflarıyla edeplendirir. Bu seyahat Hak seyahati olup, Hak ehlini görmek ve onları edebiyile edeplendirmektir. Bu seyahatin bereketi hem kulları hem de beldeleri kapsar.³⁹⁴

Müfessirimiz ayetle bize göre dolaylı bir bağlantı kurmuştur. Cihat için topyekün bir yolculuk öngörülmüştür. Fakat bundan istisna edilecek, dini öğrenip öğretecek bir grup geride kalacaktır. Dinin ahkâm ve esaslarını öğrenmek, cehaletten kurtulmak ve âdab öğrenmek için yapılacak yolculuk Hakk’a yapılan bir yolculuk gibi görülmüştür. Nitekim sûfilerin âdablarından biri de manevi eğitiminin ilk zamanlarında seyahat etmektir. Bîşr-i Hafî’nin (ö. 227/841) şöyle dediği rivayet olunur: “Seyahat ediniz, çünkü su seyahat edince güzelleşir. Durursa sararır ve bozulur.”³⁹⁵ Bu yolculuğun sonucu da Hak ehlini gören kişinin edeple kendini donatması ve insanları Allah’a davet etmesidir.

3.8. Hakka Davette Metot

Tebliğ ve Hakk’a davet enbiyânın varlık gayesi, kendilerinden alınmış sağlam bir söz ve müminlerin de asli vazifelerindendir. Bu vazifede istenen sonuca ulaşabilmek belli bir

³⁹² Kâşânî, *Te’vilâtu’l-Kur’an*, II, 79.

³⁹³ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Mürteiş: Nişabur’un Hîre mahallesindendir. Bağdat’ta yaşamış ve oranın şeyh ve önderlerinden olmuştur. Hicrî 328 senesinde vefat etmiştir. Bkz. *Hakâiku’t-Tefsir*, I, 83.

³⁹⁴ *Hakâiku’t-Tefsir*, I, 292.

³⁹⁵ Ateş, *Tasavvufun Ana İlkeleri*, s. 43.

usul takip etmeye bağlıdır. Bu yolun ne olduğunu da Nahl Sûresi'nin 125. ayetinden öğreniyoruz;

أَدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْضَلٍ
عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ

“(Ey Peygamber) İnsanları Rabbi’nin yoluna sözünde sağlamlık, davranışında tutarlılıkla, güzel öğüt ve nasihatle davet et. Gerektiği zaman da onlarla en güzel şekilde mücadele et. Hiç şüphesiz Rabbin gösterdiği yoldan kimin saptığını, kimin o yolun yolcusu olduğunu iyi bilir. ”

İslam davetinin ana metodu hikmet ve güzel öğüttür. İslam davetini etkili ve sürekli kılacak olan da bu metoddur. İslam kılıçla değil hikmet ve güzel öğütle yayılmıştır.³⁹⁶ İslam davetinin bu gayelere ulaşması için belli bir disiplin takip edilmelidir. Bu da başlıca üç yolla olabilir:

1-Hikmetle davet yolu 2-Güzel öğütle davet yolu 3-Mücâdelenin en güzel metodu hangisi ise onunla mücâdele etme yoludur. Bu ayet hakkın açığa çıkması için ilmi konularda tartışma ve münazarada bulunmanın caiz olduğuna da delil teşkil eder.³⁹⁷

Ayette geçen “hikmet” ifadesinin Kur’an, fıkıh, nübüvvet yolu, fesaddan men etmek; “mev’ıza”nın da Kur’an mev’ızaları olduğu söylenmiştir.³⁹⁸ Yani İslama, peygamber yolunu izleyerek Kur’an öğütleriyle ve onları kötülüklerden uzaklaştırarak davet etmek öğütlenmiştir. Kâşânî (ö. 730/1329) de eserinde ayetle ilgili şu yorumu yapmıştır: “Habibim sen, hikmet ve öğüt vermek, hasene ile onlarla güzel mücadele etmek sûretiyle Rabbi’nin yoluna davet et. Yani davetin bu üç sûrete münhasır olmalıdır...”³⁹⁹

Müfessirimiz ise eserinde konuyla ilgili şu nakileri yapar: “İbn-i Ömer’den rivayete göre Nebi (sas) şöyle dedi: Biz peygamberler topluluğu insanlara akılları miktarınca konuşmakla emrolunduk.”

³⁹⁶ Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, IV, 55.

³⁹⁷ Bursevî, *Rûhu’l-Beyan*, IV, 508.

³⁹⁸ Muhammed b. Yusuf eş-Şehr b. Ebû Hayyan el-Endülüsî, *Bahru’l-Muhit*, Darü’l-Kütübü’l-İlmiyye, Lübnan, 1993, V, 531.

³⁹⁹ Kâşânî, *Te’vilâtu Kâşâniye*, II, 196.

“Bazıları da şöyle dedi: Herkese akli miktarınca hitap et. Güzel öğütte (mev’izeyi hasene), terğib ve terhib vardır.

Bazılarına Allahu Teâlâ “hikmeti” neden önce zikretti diye sorulunca şöyle dediler: Çünkü hikmet dilde sözün isabeti; kalpte, ruhta fikrin isabeti, erkanda hareketin isabet etmesi, hikmetle konuşman ve hikmetle düşünmendir.

Cafer-i Sâdık (ö. 148/765) şöyle dedi: Hikmet ile davet, kişiyi Allah için Allah ile Allah’a davet etmendir. Mev’izeyi hasene ise halkı kudret çerçevesinde değerlendirip, icabet edene teşekkür etmen, yüz çevireni ise mâzur görmendir. Ebû Osman (ö. 373) şöyle dedi: Bir adam fiillerinde, sözlerinde ve hallerinde hikmetli olana kadar gerçek manada “hakîm” olamaz. Ona sadece hikmetle konuşan denilir, fakat hakîm denilemez.⁴⁰⁰

Sülemî ayeti açıklama sadedinde Peygamberlerin tebliğ vazifesine işâret eden bir hadis zikreder. Peygamberler tebliğ vazifesini yerine getirirken insanların akıl düzeylerine göre, onların anlayacağı üslupla hitap eder. Hakka davette başarılı olabilmek, insanların seviyesine göre konuşmakla, bazen müjdelemek bazen de korkutmakla nihayetinde de güzel öğütte mümkündür. Fakat bunlardan önce hikmetle düşünmek, konuşurken de hikmetle konuşmak gerekir. Çünkü sözlerin isabetli olabilmesi hikmetle hareket etmeye bağlıdır. Bir kişinin hakîm olabilmesi söz ve fiillerinde hikmetli olmasına bağlıdır. Sadece sözlerde hikmetin olması kişiyi hakîm yapmaz.

3.9. Büyükbaş Hayvanların Allah’ın Nişanelerinden Oluşu

Rabbimiz arzı ve semayı, güneşi ve ayı, hayvanları vb. birçok şeyi, yeryüzüne halife yaptığı insanın hizmetine sunmuştur. Bu nimetlerin hepsi Allah’ın varlığının ve birliğinin göstergeleridir. Bu husus Hacc Sûresi’nin 36. ayetinde şöyle ifade edilir:

وَالْبُدْنَ جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ لَكُمْ فِيهَا خَيْرٌ فَاذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا صَوَافَّ فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطِيعُوا الْقَانِعَ وَالْمُعْتَرَّ كَذَلِكَ سَخَّرْنَاهَا لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

⁴⁰⁰ *Hakâiku’t-Tefsir*, I, 377-378.

“Biz (deve, sığır gibi) büyükbaş hayvanları da –ki bu hayvanlar size birçok faydalar sağlar-Allah’ın haccla ilgili nişanelerinden (kurbanlık) kıldık...”

Burada özellikle kurbanlık deve ve sığırlardan sözedilmesi, kurbanlık hayvanların en büyükleri olmalarındandır. Allahu Teâlâ bu hayvanlarla insanlar için iyilik dilediğini vurguluyor.⁴⁰¹

Allahu Teâlâ mücmelen hayvanları insanlara râm etmesinin şükrü icabettiren nimetlerinden bir nimet olduğunu beyan ediyor. Ayetteki “Allah’ın şiarları”ndan maksat Allah’ın kullarına vazetmiş olduğu kanunların uygulanmasının işâretidir. Bu kanunları Allah’a izafe etmekten maksat da onların büyüklüğü içindir.⁴⁰²

Ayrıca ayetteki “büdn” kelimesinin ne ifade ettiği⁴⁰³, kurbanda efdal olanın hangi hayvan olacağı, hacda kesilen kurban etinden yemenin hükmü, hacdaki kurbanın kesim yeri ve zamanı gibi meseleler bu ayetle alakalı hükümlerdir.⁴⁰⁴

Kâşânî (ö. 730/1329) eserinde ayetin baş tarafıyla ilgili olarak şu ifadeleri kullanır: “Ve kadri büyük şerefli nefisleri de sizin için belirlenmiş hediyelerden kıldık...”⁴⁰⁵

Müfessirimiz ayetle alakalı sadece bir kişinin görüşünü şöyle nakleder: “Ebubekir Verrak (ö. 280/893) şöyle demiştir: Büyükbaş hayvanların ve onlarda Allah’ın nişanelerinin bulunmasının hikmeti, nefisini her türlü bidat ve emre muhalefetten temizlemen, onu korku ve saygı kılıcıyla yok etmen, takvayı onun hasleti kılman, rızayı örtüsü yapmandır. Bunu yaptığın takdirde senin için hayırların başlangıcı olur ki, bu da Allah’a ve hayırlı şeylere giden yolun senin için açılması, kalbin yakîn nuruyla nurlanması ve gönlünün mâsivayı talep etmekten arındırılmasıdır.”⁴⁰⁶

Büyükbaş hayvanların haccla ilgili nişaneleden kılınması konusunda işârî bir yoruma yer verilmiştir. Ayette “büdn” kelimesiyle ifade edilen ve kurbanlık olan hayvanlar Allah’a duyulan saygı, korku ve takva ile nefiste yok edilecek bidat ve itaatsizliklerle

⁴⁰¹ Seyyit Kutup, *Fi Zılali’l-Kur’an*, VII, 347.

⁴⁰² Sabûni, *Ahkâm Tefsiri*, II, 51; Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, V, 548; Tahavî, *Ahkâmu’l-Kur’an*, II, 294; Bursevî, *Rûhu’l-Beyan*, V, 397.

⁴⁰³ Kurtubi, *Ahkâmu’l-Kur’an*, XIV, 394-396.

⁴⁰⁴ Sabûni, *Ahkâm Tefsiri*, II, 52-55.

⁴⁰⁵ Kâşânî, *Te’vilâtu Kâşâniye*, II, 307.

⁴⁰⁶ *Hakâiku’t-Tefsir*, II, 24.

sembolleştirilmiştir. Bir mü'min takva elbisesini giyer ve yaptığı fiillerde Hakk'ın rızasını gözetirse Allah onun için hayr yolunu açar, onun kalbini nurlandırır, kalbini kendisi dışındaki şeylerden temizler.

3.10. Rasulullah'a Salât ve Selam Getirmek

Yaratılanların en hayırlısı olan Allah Rasulü (sas) müminlere kendi canlarından daha yakın ve daha değerlidir. Onun vesilesiyle İslamı öğrenmemiz, Rabbimizi tanımamız, nasıl kulluk yapılacağını görmemiz sebebiyle Efendimiz'e dua etmek ve ona selam dileklerinde bulunmak müminlerin vefa borcudur. Efendimiz'e her gün binlerce salat ve selam edilmesi onun sevgisinin sürekli canlı tutulması ve Allah'ın da ona özel bir ikramıdır. Ahzab Sûresi'nin 56. ayetinde Efendimiz'e salât ve selam etmemiz şöyle emredilir:

إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا

*“Allah ve melekleri Peygamberin üzerine titremekte; ona her türlü yardım ve desteği vermektedir. (Ey Müminler) Siz de ona destek olun; onun emirlerine tam bir teslimiyetle uyun.”*⁴⁰⁷

Allah'ın salâtı, Rasulullah'ı güzel bir şekilde anması, ona rahmet etmesi, onun için birçok faydalar var etmesidir. Meleklerin salâtı, Rasulullah'a istiğfar, dua ve tebrik etmeleridir. Yaratılanların salâtı ise, kendisine sana nasıl salât edelim denildiğinde beyan ettiği salâttır. Ona ömründe bir defa salât etmek bu ayet gereği farzdır. İmam Şafii (ö. 204/819) ‘Salât’ duasının namazda okunmasını da farz kabul etmiştir. Fakat diğer fukaha sünnet olarak görürler.⁴⁰⁸

Müfessirimiz de yukarıdaki yorumlara uygun bir tek görüş nakleder: “İbn Ata (ö. 319/931) şöyle dedi: Allah'ın salâtı rahmeti, meleklerin salâtı yüceltmek, ümmetin salâtı ise Hz. Peygamber'e uymak ve ona muhabbet beslemektir.”⁴⁰⁹

⁴⁰⁷ Ayette geçen “salât” ın desteklemek anlamına gelmesiyle alakalı olarak bkz. İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an*, II, 840, 841.

⁴⁰⁸ Cessas, *Ahkâmu'l-Kur'an*, IV, 148-154; Kurtubi, *Ahkâmu'l-Kur'an*, XVII, 214-222; Sabûni, *Ahkâm Tefsiri*, II, 314-320; Bursevî, *Rûhu'l-Beyan*, VI, 478, 479.

⁴⁰⁹ *Hakâiku't-Tefsir*, II, 150.

Sülemî'nin bu yorumu ayete verilen zâhir anlamla tamamen örtüşen bir yorumdur. Zira yukarıda ayetin tefsirini verdiğimiz bölümde de 'salât' kelimesinden kastedilen mânâ hakkında farklı bir şey söylenmemiştir. Muhammed ümmetinin Hz. Peygamber'in sünnetine uyması ve onu sevmesi de salât kabilinden görülmüştür.

3.11. Müminlerden İki Zümrenin Savaşması Hali

Müminlerin kafir, müşrik ve münafıklara karşı mücadele etmesi, onlarla savaşması Allah'ın bir emridir ve gayet normaldir. Fakat müslümanların birbiri arasında olabilecek böyle bir mücadele çok acı bir durumdur ve normal karşılanamaz. Böyle bir ortamda nasıl hareket edeceğimiz bizlere Hucurat Sûresi'nin 9. ayetinde şu ifadelerle beyan edilir:

وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَىٰ فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّىٰ تَفِيءَ إِلَىٰ أَمْرِ اللَّهِ فَإِنْ فَاءَتْ فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ

“Müminlerden iki grup birbiriyle kavga ederlerse aralarını düzeltip onları barıştırın. Şayet bu gruplardan biri söz dinlemez ve diğerine saldırırsa saldıran tarafa karşı Allah'ın emrine uygun hareket edinceye kadar savaşın. . . ”

İslam vahdet dinidir. Müntesiplerinin tam bir birlik ve beraberlik ruhu içinde bulunmaları, vahdeti bozacak her türlü söz ve davranıştan sakınmaları gerekir. Buna göre; müminlerin arasını düzeltmek, müminlerin arasında çıkacak nizâların önlenmesi için arayış bulmak farzdır. Müminlerden bir fırka diğerine tecavüz ettiği ve bu tecavüz sulh yoluyla önlenemediği takdirde fitneyi güç kullanarak önlemek de farzdır.⁴¹⁰

Kâşânî (ö. 730/1329) *Te'vilât*'ında mümin gruplar arasındaki bu vuruşma ve tepeleşmenin dünyaya ve hevâya meyil, süflî yönle kayma ve cüz'î isteklere yönelme sebebiyle olduğunu; ıslahın nefisteki adaletin gereklerinden, adaletin muhabbet muhabbetin de vahdetin gölgesi olduğunu söyler.⁴¹¹

⁴¹⁰ Sabûnî, *Ahkâm Tefsiri*, II, 408; Ayette geçen iki zümre hakkındaki görüşler ve ayetle alakalı geniş izah için bkz. Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, XVIII, 373-383; Yıldırım, *Kur'an Ahkâmı*, II, 277-281.

⁴¹¹ Kâşânî, *Te'vilâtü Kâşâniye*, II, 111.

Müfessirimiz Sehl et-Tüsterî'den yaptığı bir nakille ayeti açıklamaya çalışır: “Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896) şöyle demiştir: (Birbiriyle kavga eden iki topluluk) Ruh, akıl ve kalb karşısındaki beden, hevâ ve şehvettir. Eğer beden, hevâ ve şehvet; akıl, ruh ve kalbe saldırırsa kul onu murâkabe kılıçlarıyla, mütâlâa oklarıyla ve muvâfakat nurlarıyla öldürsün ki, ruh ve akıl galip gelip hevâ ve şehvet mağlup olsun.”⁴¹²

İşârî tefsirin güzel örneklerinden birisi burada verilmiştir. Birbirleriyle kavga edecek iki grup; insan tabiatındaki kötü huylar, beden, hevâ ve şehvete karşı ruh, akıl ve kalptir. Kötü hasletlerin mağlup edilmesi, hevâ, şehvet ve bedenî arzulara göre hareket edilmemesi kişinin iç denetimi, hak ve hakikatı mütalâa etmesi ve dine uygun yaşaması ile olacaktır.

3.12. Mushafa Dokunmak

Son ilahi kelam Kur'an kutsal değerlerimizin başında gelir. Ona ruhen ve bedenlen temizlenmiş olarak dokunmak ve okumak ona gösterilecek bir saygının ifadesi olduğu gibi ondan istifade edebilmenin de ön şartıdır. Konuyla alakalı olarak Vakıa Sûresi'nin 79. ayetinde şöyle buyrulur:

لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ

“Ona temiz olanlardan (meleklerden) başkası dokunamaz.”

Bu âyet aynı surenin 77. ve 78. ayetleriyle beraber değerlendirildiğinde Kur'an-ı Kerîm'in çok şerefli, çok büyük bir kitab olduğu, saygı değer bulunduğu ve saygıya değer bir halde sıyânet edildiği, ona ancak arınmış olanların dokunabileceği beyân ediliyor. Arınmış ya da temiz olanlar kimlerdir? Mâna yönünden mi, cismanî yönden mi ona dokunulmaz? Ayetteki el sürülmeyecek kitaptan maksat Kur'an mıdır? İşte bu hususlarda görüş farkı vardır.⁴¹³

Söz konusu ayetin Kur'an'a abdestsiz dokunmakla doğrudan değil dolaylı bir bağlantısının olduğunu düşünüyoruz. Çünkü ayeti sibak ve siyak bütünlüğü içinde ele aldığımızda önceki iki ayette Kur'an'ın (aslının) kitab-ı meknun olarak vasıflandırılan

⁴¹² Hakâiku't-Tefsir, II, 261; Ayrıca bkz. Ateş, Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri, s. 125.

⁴¹³ Bu konularda ele alınan görüş farkları için bkz. Râzî, Tefsir-i Kebir, XXI, 251-254.

levh-i mahfuzda olduğu, 80. ayette ise Kur'an'ın bir diğer vasfı olarak onun aâlemlerin Rabbi katından indirildiği beyan ediliyor. Bu bağlamda söz konusu ayette aslı levh-i mahfuzda bulunan Kur'an'a temiz kılınmış meleklerden başkasının muttali olamayacağı söylenmek istenmiştir.⁴¹⁴ Dolayısıyla bu pasaj içerisinde ne elimizdeki Kur'an'dan ne de ona dokunamayacak insanlardan bahsetmektedir. Kur'an'a saygı göstermekle onu abdestli ele almak ve okumak birbirine karıştırılmamalıdır.

Bu ayet hakkında Sülemî şu görüşleri nakleder: “Bazıları şöyle dedi: Kur'an'ın hayır ve bereketine Allah'ın kıyamet günü şekavetten arındırdığı ve emre aykırı davranmaktan uzaklaştırdıkları dışında kimse erişemez.

İbn Atâ (ö. 319/931) şöyle dedi: Kur'an'ın işâretlerini, gönlünü kainattan ve onun içindeki şeylerden temizlemeyen anlayamaz.

Cüneyd-i Bağdadî (ö. 298/911) şöyle dedi: Ancak ârifler ve gönüllerini onun dışındaki şeylerden temizleyenler ona dokunabilir.

Câfer-i Sâdık (ö. 148/765) şöyle dedi: Ancak onun hukukunu yerine getirenler, emirlerine ittibâ edenler ve haramlardan kendilerini koruyanlar dokunabilir.”⁴¹⁵

Müfessirimiz bu görüşlerle Kur'an'a dokunmanın hakikatte şartları nelerdir, kimler neleri yaparak Kur'an'dan istifade edebilirler? sorularının cevaplarını vermektedir. Buna göre Kur'anla irtibata geçebilmek, onun hayır ve bereketine ulaşabilmek, ondaki sırları anlamak için sadece abdestli olmak yeterli değildir. Aynı zamanda kişi iç âlemini kötülüklerden, kalbini Allah'ın dışındaki şeylerden temizlemeli, Allah'ın emir ve yasaklarına dikkat ederek hukukullahı riayet etmelidir.

Sülemî bu nakillerle mushafa dokunurken abdestli olmak gerektiği veya gerekmediği ile ilgili bir hükme yer vermemiş daha çok ayetin tasavvufî boyutunu nazara almıştır.

⁴¹⁴ Beydâvî, *Envaru't-Tenzil*, IV, 239.

⁴¹⁵ *Hakâiku't-Tefsir*, II, 302; Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 141.

SONUÇ

Yaratılanların hepsi ve meydana gelen bütün olaylar, hiç durmadan akan zaman denizinde varlık bulur, şekil alır ve olgunluğa erer. Bu sebeple zaman ve mekan birbirinin ayrılmaz bir parçasıdır. Her insan mazi ile gelecek zinciri arasında yer alan bir halka gibidir. Müfessirimiz Sülemî de bu bağ içerisinde kuvvetli bir halka olarak yerini almıştır. Sayısı yüzü geçen eserleriyle dönemini ve kendinden sonra gelen tasavvuf yolcularını aydınlatmıştır. Bu bağlamda Sülemî'nin tasavvuf ve işarî tefsir açısından önemi iki noktada toplanabilir. Birincisi; kendinden önceki tasavvufî birikimi bir araya getirmiş olması; ikincisi ise, eserlerinin ve öğrencilerinin kendisinden sonraki tasavvufî anlayışı etkilemiş olmasıdır.

Çalışmamızda Sülemî için söylendiği nakledilen “*Hakâiku't-Tefsir*’i uydurma rivayetlerle doldurduğu ve hadiste güvenilir olmadığı” ithamlarının gerçeği yansıtmadığı sonucuna varılmıştır. Çünkü tefsirde yer alan 134 hadisten sadece 6 tanesi -Seyyit İmran’ın tahkikine göre- uydurmadır. Müfessirimiz, hadis uydurmanın nasıl bir sorumluluğunun olacağını bilecek kadar hadis ilmiyle meşgul olmuştur. Ayrıca mutasavvıflar için hadis bir hüküm çıkarma veya rivayet metni değil bir irşat ve ahlaki öğüt aracıdır. Bu sebeple onlar hadiste sened üzerinde durmamışlardır.

Hakâiku't-Tefsir’in sufiler için telif edilmesinin eleştiri konusu olmasının o dönemle sınırlı kalması gerekmektedir. Zira İslamî ilimlerde belli bir zümre için yazılan birçok eser olduğu hakikattir.

Kur’an’ın ve dinin temel hedeflerinin başında Allah’ın hoşnut olacağı fiillerde bulunan kişiler yetiştirmek gelir. Allah’a yakînî bir imanla inanan, ona gereği gibi kullukta bulunan bir fert, ahlakî eylemleriyle de iman ve kulluğunu tamamlamış olacaktır. Tasavvufun da inanç ve ibadeti ihmal etmeden; nefis terbiyesi, irade eğitimi, azami

derecede ittika ile Allah'ın razı olacağı bir hayat hedefi Kur'an'la örtüşmektedir. Bu hedefin pratiği ve yansımaları da işarî tefsirlerde görülmektedir.

Kur'an kendisinin "Müttakiler" için bir rehber olduğunu beyan eder. Takva sahibi olmak; farzları eksiksiz eda etmek, Allah'ın emirlerine ittiba, yasakladıklarından kaçınmak, sorumluluk bilincine sahip olmak ve kalbi dipdiri olmaktır. Bunun gerçekleşmesi öncelikle bilgi sahibi olmaya fakat daha çok takva sonucunu doğuracak, hikmet dolu amellere bağlıdır. Mesela bir kişinin, Kur'an'daki namazla ilgili hükümleri bütün delilleriyle bilmesi onu takva sahibi yapmayacaktır. Namazın hikmetinden habersiz bir şekilde eda edilmesi de ikame etmeyen, takva sonucunu doğurmayan bir fiil olur. Böyle bir kişiye Kur'an'ın rehber olması düşünülemez.

İşte tasavvuf iman-yakîn, ibadet-ahlak, hukuk-hikmet bağını kurarak Kur'an'ın rehberliğine zemin hazırlamaktadır. Tasavvuf, salih amellerin gayesine ulaşmasına yardım etmektedir.

İlahi kelamın hükümleri her ne kadar belirli bir zaman ve zemin içerisinde vaz edilmişse de evrenseldir, bu zaman ve zemine mahkum değildir. Ahkâm ayetlerinin ardındaki sebep-hikmet doğru tespit edilip anlaşılmadığı takdirde "bu ayet bu çağda bir hüküm ifade etmiyor" denilerek birçok ayet işlevsiz gibi görülecektir. İşte işarî tefsirlerde hükmün ardındaki hikmet aranmakta, yorum yaparken ve ahkâma bakarken bu açıdan bakılmaktadır.

Dini hayatı zühd ve vera çizgisinde yaşamaya çalışan bir mutasavvıfın Kur'an ahkâmından uzak olması büyük bir çelişki olacaktır. Zaten Sülemî de bâtinî ilimden sonuç alabilmenin zâhirî ilimleri kabul ve onlara riayetle meydana gelebileceği, zâhire dayanmayan bâtinînin batıl olduğunu söylemiştir.

Çalışmamızda ele aldığımız ayetlerde nakledilen yorumların bâtinî mânâ ve te'vilin kabul edilebilme şartlarına büyük oranda aykırı olmadığı, bazılarında sadece zâhir anlamla yetinildiği, bazılarının zâhirî anlamla örtüştüğü, bazılarında ise tamamen işarî yorumlar yapıldığı görülmüştür.

Çalışmamızda da görüldüğü üzere tasavvufî/işârî tefsirlerin en önemlilerinden ve ilklerden olan bir tefsirde (*Hakâiku't-Tefsir*) ahkâm ayetlerine de yer verilmiş, mutasavvıflar şer'î ahkâmıla ilgilenmişlerdir. Fakat verilen te'villerde de müşahede edildiği üzere hüküm ayetleri hakikat, hikmet ve ahlak yönüyle ele alınmıştır. Sülemî bu nakillerle yeni bir hüküm koymamış -tabir caizse- mutasavvıflar için yeni hükümler türetmemiştir. Çünkü onların asıl derdi bu ayetlerden hangi hükümlerin çıkarılacağı, ayetin hangi fikhî hükümler içerdiği değil; bu hükümlerle âdâbına uygun bir şekilde nasıl amel edilebileceği, onların teşriindeki hikmetler, hakikatler ve ameli ahlakla bütünleştirmek olmuştur.

KAYNAKÇA

- Abdürrazi, Mahmut, *Mu'cemu's-Sûfiyye*, Daru'l-Ulûmu'l-Câmia, Kahire 2004.
- Akyüz, Vecdi, *Mukayeseli İbadetler İlmihali*, İz Yay. , İstanbul 1995.
- Algül, Hüseyin, “Abbasiler”, *DİA*, TDV Yay. , İstanbul 1988.
- Alûsi, Ebû Fadl Şihabuddin Seyyit Mahmut el-Bağdadi, *Ruhu'l-Meani (Tefsiru'l-Kur'an'il Azim ve's- Seb'ul-Mesani)*, Daru'l-Fıkr, Beyrut 1994.
- Ateş, Süleyman, “*Hakâiku't-Tefsir*”, *DİA*, TDV Yay. , İstanbul 1997.
- _____, *İşârî Tefsir Okulu*, AÜİF Yay. , Ankara 1974.
- _____, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, Sönmez Neş. , İstanbul 1969.
- _____, *Tasavvufun Ana İlkeleri (Sülemî'nin Risaleleri)*, AÜBE, Ankara 1981.
- _____, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neş. , İstanbul 1998.
- _____, “Zâhir ve Bâtın İlmine Dair Bir Eser; el-Fark Beyne İlmi's-Şeria vel-Hakika”, *AÜİF Dergisi*, Ankara 1968.
- Attar, Feridüddin, *Tezkiretü'l-Evliya*, Ter. Süleyman Uludağ, İlim ve Kültür Yay. , Bursa 1984.
- Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrailiyyat*, DİB. Yay. , Ankara 1979.
- Aydüz, Davut, *Hucurat Sûresi ve Tefsiri*, Akademi Yay. , İstanbul 2006.
- Azamet, Nihat, “Melamet”, *DİA*, TDV Yay. , Ankara 2004.
- Azimli, Mehmet, “Süleym”, *DİA*, TDV Yay. , İstanbul 2010.
- Bakkal, Ali, *Haccın Manası*, Rağbet Yay. , İstanbul 2004.

- Barthold, V. V. , *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yay. , Ankara 1990.
- Beyanuni, Muhammed Ebu'l-Feth, "Hüküm", *DİA*, TDV. Yay. , İstanbul 1998.
- Bilgiç, Bekir Ali, *İslam Dini-Muamelat*, Yenda Yay. , İstanbul 2010.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, Akçağ Yay. , Ankara 1996.
- _____, *Büyük Tefsir Tarihi II (Tabakâtü'l-Müfessirin)*, DİB Yay. , Ankara 1974.
- _____, *K. Kerim'in Türçe Meali Alisi ve Tefsiri*, Bilmen Yay. , İstanbul trs.
- Bolat, Ali, "Melâmeti Sûfilîğin Ahlak Anlayışı", *19 Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 16, Samsun 2003.
- Bozkurt, Nebi, "Medrese", *DİA*, TDV Yay. , Ankara 2003.
- Buhari, Ebû Abdullah Muhammed, *Edebü'l-Müfred*, Thk. Rauf Pehlivan, Motif Yay. , İstanbul 2005.
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Ruhu'l-Beyan Tefsiri*, Damla Yay. , İstanbul 1996.
- Bûti, M. Sait Ramazan, *Fıkhu's-Siyre*, Ter. Ali Nar ve Orhan Aktepe, İslamî Edebiyat Yay. , İstanbul 2003.
- Canan, İbrahim, *Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte*, Akçağ Yay. , İstanbul 1998.
- Candan, Abdülcelil, *Kur'an Tefsirinde Sapma ve Nedenleri*, Denge Yay. , İstanbul.
- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yay. ,Ankara 1997.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, DİB Yay. , Ankara 1988.
- _____, *Tefsir Usulu*, TDV Yay. , Ankara 2011.

- Cessas, Hüccetül İslam Ebi Bekr Ahmet b. aler-Râzî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, Thk. Muhammed Sâdık Kamhâvi, Darü'l-İhya ve't Turasi'l-Arabi, Beyrut 1412/1992.
- Cürcanî, Seyyit Şerif, *Kitabu't-Ta'rifat*, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1985.
- Çanga, Mahmut, *Kuran'ı Kerim Lügatı*, Timaş Yay. , İstanbul 2010.
- Çetin, Mustafa, *Tefsirde Dirayet Metodu*, Kevser Yay. , İzmir 1997.
- Çetin, Osman, “Horasan”, *DİA*, TDV Yay. , İstanbul 1998.
- Çetiner, Bedrettin, “Ahkâmu'l-Kur'an”, *DİA*, TDV Yay. , İstanbul 1988.
- Demir, Fahri, *İslam Hukukunda Mülkiyet ve Servet Dağılımı*, DİB Yay. ,Ankara 2003.
- Demirci, Muhsin, *Kur'an'ın Müteşabihleri Üzerine*, Birleşik Yay. , İstanbul 1996.
- _____, *Lokman Sûresi ve Ahlaki Öğütler*, Çamlıca Yay. , İstanbul 2001.
- Dereli, Muhammed Vehbi, “İşârî Tefsir Anlayışına İlişkin Bazı Mülâhazalar”, *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 48, Sayı: 4, Ankara 2012.
- Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yay. , Ankara 2010.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Komisyon, İlmi Müşavir ve Redaktör; Hakkı Dursun Yıldız), Çağ Yay. , İstanbul 1988.
- Doğrul, Ömer Rıza, *İslam Tarihinde İlk Melamet*, İnkılap Kitabevi, İstanbul trs.
- Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle İslam Hukuku*, İslam Hukuku Külliyyatı Yay. , Konya 1977.
- _____, Hamdi, *Ticaret ve İktisat İlmihali*, Erkam Yay. , Bursa 1993.
- Duman, M. Zeki, *Beş Sûrenin Tefsiri*, Fecr Yay. , Ankara 2010.

- _____, “Müteşabihatın Te’vili”, *Bilimname*, Sayı: 9, Kayseri 2005/3.
- Ebu’l-Fida, İmadeddin İsmail b. Ali, *Takvimu’l-Buldan*, Thk. M. Reinaud, Beyrut trs.
- Ebu Gudde, Abdulfettah, *Mevzu Hadisler*, Ter. Enbiya Yıldırım, İnsan Yay. , İstanbul 2003.
- Ebû Hayyan, Muhammed b. Yusuf eş-Şehr b. el-Endülisi, *Bahru’l-Muhit*, Darü’l-Kütübü’l-İlmiyye, Lübnan 1993.
- Ebû Zehra, Muhammed, *İslam Hukuk Metodolojisi*, Ter. Abdulkadir Şener, Fecr Yay. , Ankara 1994.
- Edirnevî, Ahmet b. Muhammet, *Tabakâtü’l-Müfessirin*, Mektebetü’l-Ulum ve’l-Hikem, Medine trs.
- Ege, Hasan, *Dört Mezhebin Fıkıh Kitabı*, Bahar Yay. , İstanbul 1991.
- Emin, Ahmet, *Zuhru’l-İslam*, Kâhire 1966.
- Endülüî, Kadı Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. Atıyye, *el-Muharremü’l-Veciz fi Tefsiri’l Kitabi’l Aziz*, Tah. Abdüsselam Abdüssafî Muhammed, Darü’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut 2001.
- Endülüî, İbn Feres, *Ahkâmu’l-Kur’an*, Darü İbn Hazm, Beyrut 2006.
- Erdoğan, Mehmet, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, MÜİF Yay. , İstanbul 1994.
- Fahru’r-Râzî, *Tefsir-i Kebir ve Mefatihü’l-Gayb*, Darü’l-Fikr, Beyrut 1981.
- Goldzıher, Ignaz, *Mezâhibu’t-Tefsiri’l-İslami/İslami Tefsir Ekolleri* (Ter. Mustafa İslamoğlu), Denge Yay. , İstanbul 1997.
- Gökmenoğlu, Hüseyin Tekin, “Ahkâm Tefsiri ve Özellikleri”, *SÜİF Dergisi*, 1994.

- Gördük, Yunus Emre, *Tarihsel ve Metodolojik Açıdan İşari Tefsir*, İnsan Yay. , İstanbul 2013.
- Gülen, M. F. , *Kalbin Zümrüt Tepeleri*, Nil Yay. , İzmir 2012.
- Güngör, Mevlüt, *Fıkhi Tefsir Hareketi ve İlk Fıkhi Tefsir*, Bayrak Mat. , İstanbul 1996.
- Hallaf, Abdulvehhab, *İlmü Usulu'l-Fıkh*, Beyrut 1995.
- Hanbeli, Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dımeşki, *El-Lübab fî Ulumi'l-Kitap*, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.
- Hamevî, Yakut b. Abdullah, *Mu'cemü'l-Buldân*, Beyrut 1375/1956.
- Hatip, Abdilaziz, *İslam Şiddete Ne Der?*, Sebat Yay. , İstanbul 2005.
- Hâzımî, İbrahim b. Abdullah, *7 Hadis İmamının İttifak Ettikleri Hadisler*, Ter. Hanifi Akın, Karınca Yay. , İstanbul 2004.
- Heyet, *İlmihal (İman ve İbadetler)*, TDV Yay. , Ankara 2002.
- Hucviri, *Keşfu'l-Mahcub (Hakikat Bilgisi)*, Ter. Süleyman Uludağ, Dergah Yay. , İstanbul 1982.
- Hudarî, Muhammet, *Tarihu't-Teşrii'l-İslami*, Beyrut 1985.
- İbn Arabi, Ebubekir Muhammed b. Abdullah el-Maruf, *Ahkâmu'l-Kur'an*, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, trs.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed ez-Zâhirî, *el-Muhalla bi'l-Âsar*, Darü'l-Mektebi'l-İlmiyye, Beyrut 1988.
- İbn Hümam, Kemaleddin Muhammed b. Abdulvahit, *Fethu'l-Kadir ale'l-Hidaye Şerhu Bidayeti'l-Mübtedi*, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1995.

- İbn Kesir, İmaduddin Ebû Fidai İsmail ed-Dımeşki, *Tefsiru'l-Kur'an'il-Azim*, Müessesetü Kurtuba, trs.
- _____, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, Ter. Bekir Karlığa, Çağrı Yay. , İstanbul 1984.
- İbn Mace, Muhammed b. Yezid el-Kazvini, *Sünen-i İbn Mace*, Darü'l-Mearif,. Beyrut 1997.
- İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammet b. Mükerrerem, *Lisanu'l-Arap*, Thk. Abdullah Ali Kebir ve Muhammed Ahmet Hasebullah, Darü'l-Mearif, Kahire 1119.
- İbn Teymiyye, Takıyüddin Ahmet b. Abdilhalim, *Risale fi İlmi'l-Bâtın*, Mecmeatü'r-Risalatü'l-Müniriyye, Beyrut 1970.
- İbn Zekerıyya, Ebû Hüseyin Ahmet b. Faris, *Mu'cemu Mekayisu'l-Luga*, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, İran 1389.
- İmam Gazali, *el-Mustasfa min İlmi'l-Usul*, Darü'n-Nefais, Beyrut 2009.
- İmam Nevevî, *Kur'an Okumanın Âdâbı*, Ter. Seyfullah Erdoğan, Polen Yay. , İstanbul 2007.
- İmam Şârâni, *et-Tabakatu'l-Kübra (Veliler Ansiklopedisi)*, Ter. Abdulkadir Akçiçek, Erkam Yay. , İstanbul 1986.
- İslamoğlu, Mustafa, *Hayat Kitabı Kur'an*, Düşün Yay. , İstanbul 2008.
- İşbili, İmam Ebubekir Muhammet b. Abdullah İbnul Arabi'l Muafiri, *Ahkâmu's-Suğra*, Thk. Muhammet Zizi, Muhammet Bukâri, Silsiletü'l Dirasetü'l-İlmiyye, Lübnan 2001.
- İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, Çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yay. , İstanbul 1991.

- Kadı Beydavî, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil (Tefsirü'l-Beydavi)*, Müessesetü'l İlmiyye lil Matbuat, Beyrut 1990.
- Kandemir, M. Yaşar, *Mevzu Hadisler*, DİB Yay. , Ankara 1975.
- Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergah Yay. , İstanbul 1985.
- Karagöz, Mustafa, “Tefsirde Rivayet-Dirayet Ayrımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti”, *Bilimname V*, Kayseri 2004/2.
- Karaman, Hayrettin, *İslam Hukuk Tarihi*, İrfan Yay. , İstanbul 1975.
- Kâşânî, Ebubekr Mesud, *Bedaiu's-Sanai' fi Tertibi's-Şerai'*, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Lübnan 2003.
- Kâşânî, Kemalüddin Abdürrezzak es-Semerkandi, *Te'vilât-ı Kâşâniyye*, Ter. Ali Rıza Doksanyedi, Kadıoğlu Matbaası, Ankara 1987.
- Kazvinî, Zekeriya b. Muhammed b. Mahmut, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut 1389/1969.
- Kelâbâzi, Ebubekir Muhammed, *et-Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, Beyrut 1986.
- Kırca, Celal, *Kur'an'a Yönelişler*, Marifet Yay. , İstanbul 2009.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis Usûlü*, TDV Yay. , Ankara 2004.
- Komisyon, *Kur'an Yolu Türçe Meal ve Tefsir*, DİB. Yay. , Ankara 2007.
- Konur, Himmet, “Horasan'ın İslam ve Tasavvuf Tarihine Etkisi (H. I-V. Asırlar)”, *DEÜİF Dergisi*, Sayı: XXI, İzmir 2005.
- Kurt, Ali Vasfi, *Endülüste Hadis ve İbn Arabi*, İnsan Yay. , İstanbul 1998.
- Kurtubî, Ebi Abdillâh Muhammed b. Ahmet b. Ebi Bekr, *el-Camiu li Ahkâmil Kur'an*, Müessesetü'r Risale, Beyrut 2006.

- Kuşeyrî, Abdulkerim b. Hevazin, *Letâifu'l-İşarat*, nşr. İbrahim Besyuni, el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l Amme lil-Kitab, Kâhire 1981.
- Kutup, Seyyit, *Fi Zilali'l-Kur'an*, Dünya Yay. , İstanbul 2003.
- , *İslamda Cihat*, Çağrı Yay. , İstanbul 1980.
- Lory, Pierre, *Abdurrezzak Kâşânî'ye Göre Kur'an'ın Tasavvufî Tefsiri*, Ter. Sâdık Kılıç, İnsan Yay. , İstanbul 2001.
- Mâlinî, Ebu Sa'd, *Kitabu'l-Erbain fî Şuyûhis-Sufiyye (Muhaddis Sufiler)*, Ter. Seyfullah Erdoğan, İnsan Yay. , İstanbul 2008.
- Maturidî, Ebû Mansur, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, Mizan Yay. , İstanbul 2006.
- Mehmet Vehbi, *Ahkâmı Kuraniyye*, Bahar Yay. , İstanbul 1966.
- , *Hulasatu'l-Beyan fî Tefsiri'l-Kur'an*, Üç Dal Neş. , İstanbul 1966.
- Mevdudî, Ebû Âlâ, *Tefhimu'l-Kur'an*, Ter. M. Han Kayani, Ali Ünal, Hamdi Aktaş, Nazifi Şişman, İsmail Bosnalı, İnsan Yay. , İstanbul 1987.
- Molla Cami, *Nefahatu'l-Üns min Hadarati'l-Kuds*, Ter. Lamia Çelebi, Marifet Yay. , İstanbul 1993.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccac, *Sahihu Müslim*, Dâr Sâdır, Beyrut 2004.
- Nahcûvânî, Nimetullah b. Mahmut, *el-Fevatihu'l-İlahiyye ve'l Mefatihul-Gaybiyye*, İstanbul 1325.
- Naim, Ahmet, *Sahih-i Buhari Muhtasarı (Tecrid-i Sarih Tercümesi)*, DİB Yay. , Ankara 1983.
- Nasîf, Şeyh Mansur Ali, *et-Tâc Câmiu'l-Usul fî Ehâdisi'r-Rûsul*, Darü'l-İhya ve'l Kütübü'l-Arabiyye, Mısır 1961.

- Nasibî, Ebu'l-Kasım Muhammet b. Havkal, *Kitabu'l-Mesalik ve'l Memalik*, Ter. Y. Z. Yörükan, Haz. Ali Ertuğrul, trs.
- Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, Haz. Abdullah Parlayan, Konya Kitapçılık, İstanbul 2005.
- Nesefî, Ömer, *İslam İnancının Temelleri Akâid*, Ter. Seyit Ahsen, Bayrak Yay. , İstanbul 2007.
- Nevevî, *Riyazu's-Salihin*, Haz. Abdullah Parlayan, Konya Kitapçılık, Konya 2002.
- Nûmânî, Mevlana Şiblî, *Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi*, Ter. Talip Yaşar Alp, Hikmet Yay. , İstanbul 1986.
- Nüveyhiz, Adil, *Mu'cemü'l-Müfessirin*, Müessesetü Nüveyhidu's-Sıgafıyye, 1983.
- Özervarlı, M. Sait, “Şeâir”, *DİA*, TDV Yay. , İstanbul 2010.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Nişabur”, *DİA*, TDV Yay. , İstanbul 2007.
- Öztürk, Mustafa, *Kuran ve Aşırı Yorum*, Kitabiyat Yay. , Ankara 2003.
- _____, *Kur'an'ı Kerim Meali*, Düşün Yay. , İstanbul 2011.
- Rağîb, el-İsfahanî, *Müfredat (Kuran Istılahları Sözlüğü)*, Ter. Abdullah Güneş, Mehmet Yolcu Çıra Yay. , İstanbul 2007.
- Rasim Efendi, Seyyit Mustafa, *Tasavvuf Sözlüğü*, İnsan Yay. , İstanbul 2003.
- Rudanî, *Cem'ul-Fevaid*, (Büyük Hadis Külliyyatı), İz Yay. , İstanbul 2011.
- Sâbûnî, Muhammet Ali, *Ravaiu'l-Beyan Tefsiri Âyâtî Ahkâm*, Darü't-Turasi'l-Arabi, Dimeşk 1980.
- _____, *Kur'an'ı Kerim'in Ahkâm Tefsiri*, Şamil Yay. , İstanbul 2004.

- Safer Baba, *Tasavvuf Terimleri (Istilahat-ı Sofiyye Fi Vatan-ı Asliyye)*, Arslan Neş. , İstanbul 1998.
- Saklan, Bilal, *Hadis Tarihinde Muhaddis Sûfiler*, İnsan Yay. , İstanbul 2012.
- Samur, Sebahattin, “İslam Coğrafyacılarına Göre Horasan; Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu ”, *Bilimname*, Sayı: 9, Kayseri 2005/3.
- Sayis, Muhammet Ali, *Ahkâm Ayetlerinin Tefsiri*, Nida Yay. , İstanbul 1971.
- Sevim, Seyfullah, Şahin ve Hasan, *Tasavvuf, İlahiyat Yay. , Ankara 2002.*
- Sicistani, Ebu Davut b. Süleyman b. Eşas, *Sünen-i Ebi Davut*, Darü'l-Mearif, Beyrut 2001.
- _____, *Sünen-i Ebû Davut*, Ter. İbrahim Koçanlı, Millî Gazete Yay. , İstanbul 1983.
- Subkî, *Tabakatu's-Şafiyye*, Kâhire 1323.
- Suyûtî, Celaleddin, *ed-Dürrül Mensur fî Tefsiri'l-Me'sur*, Kahire 2003.
- _____, *Lübabu'n-Nükul fî Esbabî'n-Nüzul*, Mektebetü's-Sıgafeti'd-Diniyye, Kâhire 2004.
- Sühreverdi, Ebû Hafs Şihabuddin Ömer, *Tasavvufun Esasları (Avârifü'l-Maarif Tercümesi)*, Haz. H. Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz, Vefa Yay. , İstanbul 1990.
- Sülemî, Muhammet İbnü'l-Hüseyin b. Muhammet b. Musa el-Ezdi, *el-Mukaddime fî't-Tasavvuf ve Hakikatihî*, Thk. Yusuf Zeydan, Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, 1407/1987.
- _____, *Hakâiku't-Tefsir*, Thk. Seyyit İmran, Darü'l-Kütübü'l İlmiyye, Beyrut 2001.

- _____, *Risâletü'l-Melâmiyye*, Haz. Ebu'l-Alâ Afîfî, Mecelletü Külliyyeti'l-Âdab, Kahire 1942.
- _____, *Tabakatu's-Sûfiyye*, Thk. Nureddin Şüreybe, Kâhire 1406/1986.
- _____, *Zikru'n-Nisveti'l Müteabbidati's-Sûfiyyat*, Thk. Mahmut Muhammed et-Tanâhi, nşr. Mektebetü'l-Harci, Kahire 1413/1993.
- _____, *Ziyâdâtu Hakâiki't-Tefsir*, Thk. Gerhard Böwering, Darü'l-Meşrik, Beyrut 1995.
- Tirmizi, *Sünen-i Tirmizi*, Ter. Osman Zeki Mollamahmutoğlu, Yunus Emre Yay. , İstanbul 1981.
- Şaban, *Zekiyüddin, İslam Hukuk İlminin Esasları*, TDV Yay. Ankara 2007.
- Şatıbî, *el-Muvafakat fî Usulü'ş-Şeria*, Darü'l-Marife, Beyrut 1997.
- Şimşek, Sait, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Kitap Dünyası Yay. , Konya 2011.
- Taberi, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Camîu'l-Beyan an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, Darü'l-Fikr, Beyrut 1988.
- Tahavi, Ebû Cafer Ahmet b. Muhammed b. Selame el-Ezdi, *Ahkâmu'l-Kur'ani'l Kerim*, İSAM, TDV, İstanbul 1995.
- Tûsi, Ebu Nasr Serrac, *el-Lüma (İslam Tasavvufu)*, Ter. H. Kamil Yılmaz, Altınoluk Yay. , İstanbul 1996.
- Türer, Osman, "Hilyetü'l-Evliya", *DİA*, TDV Yay. , İstanbul 1998.
- Türkiye Gazetesi, *Evliyalar Ansiklopedisi*, İstanbul 1993.
- Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah, *Tefsiru'l-Kur'an'il-Azim*, Darü'l-Kütübü'l-Arabiyyeti'l-Kübra, Mısır 1329.
- Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, TDV Yay. , Ankara 1992.

- Uludağ, Süleyman, “Avam”, *DİA*, TDV Yay. , İstanbul 1991.
- _____, “Havas”, *DİA*, TDV Yay. , İstanbul 1997.
- _____, “İşârî Tefsir”, *DİA*, TDV Yay. , İstanbul 2001.
- _____, “Sülemî”, *DİA*, TDV Yay. , İstanbul 2010.
- _____, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay. , İstanbul 1995.
- Üzüm, İlyas, “Hüküm”, *DİA*, TDV. Yay. , İstanbul 1998.
- Ya’kubi, Ahmet b. İshak b. Cafer b. Vehb b. Vazih, *Kitabu’l Buldan*, (Ter. Y. Z. Yörükan, Haz. Tahsin Koçyiğit), 1964.
- Yaman, Ahmet ve Halit Çalış, *İslam Hukukuna Giriş*, MÜİF. Yay. , İstanbul 2013.
- Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kuran Dili*, Zehraveyn Yay. , İstanbul 2007.
- Yıldırım, Celal, *Kur’an Ahkâmı ve Mezhep İmamlarının Görüş Farkları*, Bahar Yay. , İstanbul 1971.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Emîru’l-Umerâ”, *DİA*, TDV Yay. , İstanbul 1995.
- Yılmaz, H. Kamil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 1994.
- Zehebî, Hafız Şemseddin Muhammet b. Ahmet b. Osman, *Tarihu’l-İslam ve Vefayati’l-Meşayih ve’l A’lam*, Thk. Ömer Abdusselam Tedmüri, nşr. Darü’l-Kütübü’l Arabî, Beyrut 1410/1990.
- Zehebi, Muhammet Hüseyin, *et-Tefsir ve’l-Müfessirun*, Mektebetü Vehbe, Kâhire 1995.
- _____, *Siyer-i Alamu’n-Nubela*, Thk. Komisyon, Beyrut 1401/1981.
- _____, *Tefsirde ve Hadiste İsrailiyyat*, Ter. Enbiya ve Asiye Yıldırım, Rağbet Yay. , İstanbul 2003.

- Zemahşeri, Ebu'l-Kasım Mahmut b. Ömer, *Keşşaf an-Hakâiku 'k-Kavamidu 'd-Tenzil ve Uyuni 'l Ekavi 'l fi Vucuhi 't-Te 'vil*, Mektebetü Abikan, Riyad 1997.
- Zerkânî, M. Abdülazim, *Menahilu 'l-İrfan fi Ulumi 'l-Kur'an*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988.
- Zerkeşi, Bedrüddin Muhammet, *el-Burhan fi Ulumil Kur'an*, Daru'l-Marife, Beyrut 1415/1994.
- Zeydan, Abdulkerim, *Fıkıh Usulü*, Ter. Ruhi Özcan, Emek Matbaacılık, Erzurum 1982.
- Zuhayli, Vehbe, *İslam Fıkıhı Ansiklopedisi*, Feza Yay. , İstanbul 1994.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı, Soyadı: Yavuz TUĞBERK

Uyruğu: Türkiye (TC)

Doğum Tarihi ve Yeri: 21 Ekim 1981, Niğde

Medeni Durumu: Evli

Cep Tel: 0544 569 61 21

e-mail: yavuztugberk@hotmail.com

Yazışma Adresi: Altunhisar İlçe Müftülüğü,

NİĞDE

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Tarihi
Yüksek Lisans	EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü	2014
Lisans	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	2009
Lise	Niğde İmam Hatip Lisesi	1999

İŞ DENEYİMLERİ

Yıl	Kurum	Görev
2001-2013	Diyanet İşleri Başkanlığı	İmamhatip
2014-.....	Diyanet İşleri Başkanlığı	Vaiz

YABANCI DİL

Arapça